

✓ 301.957

R.C.

5

SÁROSPATAKI

301.957
(16:2)

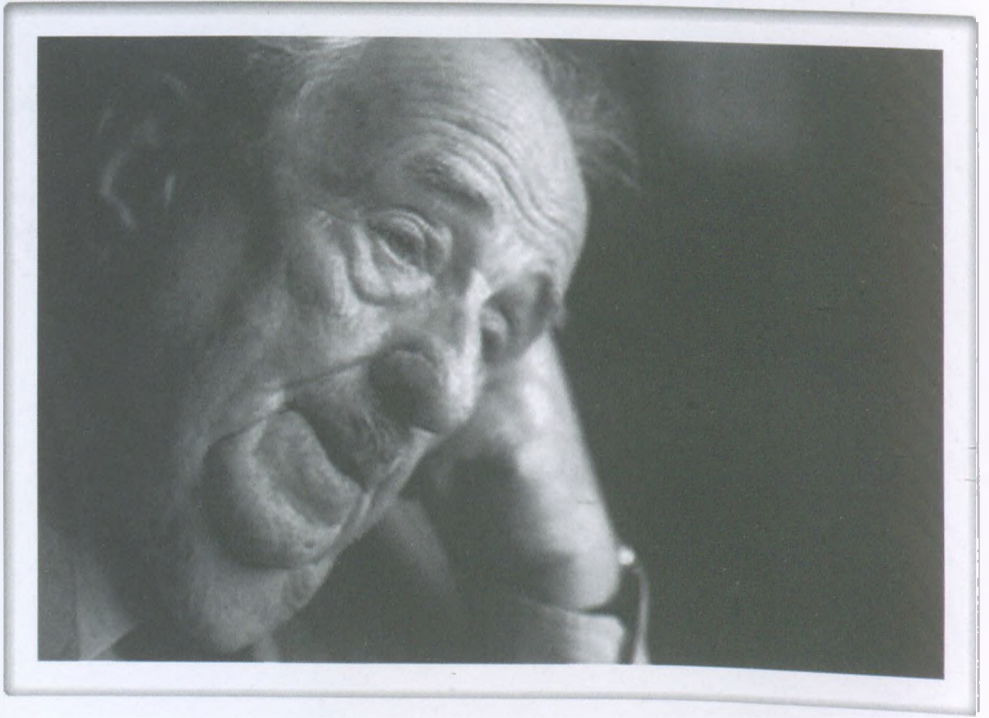
S
F
ÜZETEK

XVI. ÉVF. 2012. MÁSODIK SZÁM
TEMATIKUS LAPSZÁM

A 90 ÉVES
SCHWEITZER JÓZSEF
FŐRABBI KÖSZÖNTÉSE

SÁROSPATAKI FÜZETEK

*A Sárospataki Református
Teológiai Akadémia szakfolyóirata*

DR. SCHWEITZER JÓZSEF

DR. SCHWEITZER JÓZSEF
KÖNYV ÉS IRÁSOK
1950

KÖSZÖNTÉS

Dr. Schweitzer József Széchenyi-díjas tudós, rabbi, egyetemi tanár 90 éve született - adja hírül a napokban a sajtó. Ennek mi persze örülünk, de ezt mi a sajtó nélkül is napra készen tudjuk. Tudtuk, amikor hónapokkal ezelőtt elkezdtünk készülni arra, hogy tiszteletbeli tanárunkat megünnepeljük. Ennek a tudásnak az eredménye ez a néhány írás. Ezek minősége vitatható, de az a szeretet, amellyel mi most vizsgálunk, az nem. Amikor testvérként hivatalosan is magunk közé fogadtuk és ezt egy ünnepség keretében megpecsételtük, a laudációban elmondtuk, hogy mit jelent ő nekünk és miért foglalunk mellette állást. Most másként viritünk lapjainkkal. Azzal a szándékkal, hogy bebizonyítsuk: értjük a Teremtő szándékát. Látjuk, hogy milyen jeleket tesz, melyekkel bennünket is hálára kötelez, a zsoltárossal együtt, aki így szól: הודו ליהוה כי לעולם חסדו - Ti csak hódoljatok az Úrnak, mert jó, mert hűsége örökkévaló (Zsolt 118,1)! A zsoltáros felszólításában הודו benne van a kéz szó יד, mint az a cselekvés is, mely a kéz speciális használatára utal (hdy) azzal kapcsolatosan, amikor valaki esetleg kinyújtja a kezét, kifejezve ezzel elismerését, jelét adva a dicséretnek, vagy nyilvánvalóvá teszi kezével felismerését arra vonatkozóan amit jónak, vagy rossznak lát. Nem véletlen kapja Júda a nevét, mert ő és vele együtt utódai életének tartalma a magasztalás, a dicséret, a hála: הודו אודה את־יהוה עליכן קראה שמו יהודה - hálát adok az Úrnak - azért nevezte őt Júdának (1Móz 29,35).

A zsoltárban megszólaló magasztalás (הודו) nyomán, hálával megfogalmazott köszönet (חודה) szava ez a kiadvány. Isten népe életében a חודה közösséget teremtett. Ez a közösség a Bibliában a halál hatalmából megszabadult ember hálaáldozatában nyilvánul meg ott, ahol az Úr és övéi együtt vannak, de ennek csak akkor van értelme, ha Ő meghatározza övéi létének minden vonatkozását.

Mi az itt következő írásokban kezünket használjuk, de hangot adunk felismerésünknek, hitet teszünk az Úr mellett és neki köszönjük meg, hogy jóságával vette körül 90 éven keresztül Dr. Schweitzer József nyugalmazott főrabbit, aki megtapasztalhatta az Örökkévaló hűségét élete folyamán. Hálánk, érte mondott köszönetünk valójában azt az Urat illeti, aki általa és övéin keresztül építi azt a testvéri közösséget, mely az Ő jóságát hirdeti és teszi felismerhetővé.

Engly Sándor, rektor

A KIADVÁNY SZERZŐI/AUTHORS:

Börsönyi József PhD	Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak
Engly Sándor PhD	Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak
Fodor Ferenc, PhD	Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak
Fodorné Nagy Sarolta PhD	Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak
Frank Sawyer PhD	Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak
Schweitzer Gábor PhD	MTA TK Jogtudományi Intézet – ELTE ÁJK, Budapest.
Szathmáry Béla PhD	Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak

SÁROSPATAKI FÜZETEK
XVI. évf. 2012. 2. szám

Csak előzetesen lektorált tanulmányokat közlünk.

KIADJA: A Sárospataki Református Teológiai Akadémia

FELELŐS KIADÓ/PUBLISHER: Engly Sándor, PhD

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG/EDITORIAL BOARD:

elnöke/ Editor-in-Chief: Dienes Dénes, PhD

A. Molnár Ferenc, MTA doktora (Miskolc)

Buzogány Dezső, PhD (Cluj/Kolozsvár)

Petrőczy Éva, PhD (Budapest)

Börsönyi József, PhD (Sárospatak)

Engly Sándor, PhD (Sárospatak)

Frank Sawyer, PhD (Sárospatak)

Kádár Ferenc, PhD (Sárospatak)

Győri István, PhD (Sárospatak)

Szerkesztők/Editors: Füstí-Molnár Szilveszter, PhD (Sárospatak)

Rácsok Gabriella (Sárospatak)

NYELVI LEKTOR: Kovács Józsefné

TÖRDELTE: Asztalos József

BORÍTÓTERV: Rácsok András

KÉSZÜLT: A Kapitális Nyomdában, Debrecen

ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ: Kapusi József

ISSN 1416-9878

Szerkesztőség címe: Sárospataki Református Teológiai Akadémia

3950 Sárospatak, Rákóczi út 1.; Tel/Fax: +36 47 312 947;

e-mail: fustis@t-online.hu

PÉLDÁNYONKÉNTI ÁRA: 500 Ft

ÉVES ELŐFIZETÉSI DÍJ: 2000Ft

TARTALOM

KÖSZÖNTŐ

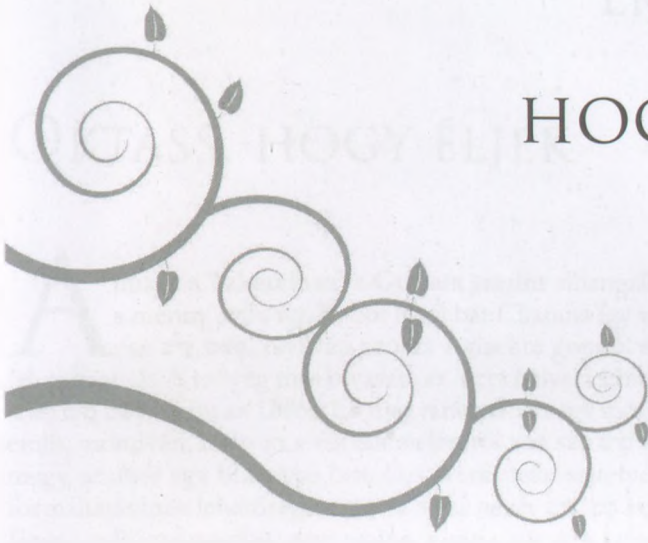
OKTASS, HOGY ÉLJEK!

Enghy Sándor	Oktass, hogy éljek!	9
--------------	---------------------	---

TANULMÁNYOK

Börzsönyi József	תולדות és γενεσις Schweitzer József nyugalmazott országos főrabbi köszöntésére	13
Enghy Sándor	A vérontás néhány esete a királyok korában	25
Fodor Ferenc	A gazdasági erkölcs alapjai a Mózes első könyvében	31
Szathmáry Béla	Párhuzamok és hatások az első keresztyén egyházközségek és a zsidó hitközségek szervezetének fejlődésében/működésében	43
Schweitzer Gábor	A „zsidóbérenc”. Adalékok Molnár Kálmán közjogász professzor pályaképehez	61
Frank Sawyer	Immanuel Kant and Theology	75
Fodorné Nagy Sarolta	Tanterv Az etika tantárgy tanításához szükséges továbbképzéshez pedagógusok részére (60 óra)	87

OKTASS, HOGY ÉLJEK!

OKTASS, HOGY ÉLJEK

A mikor a Talmudban¹ a Gemara szerint elhangzik az a kérdés, hogy mi is az a menny, מַיִשְׁמַיִם, Rabbi Jóséj bar Chanina így válaszol: az a hely, ahol a víz van שָׁשֵׁם מַיִם. Nyilván azokra a vizekre gondol a Gemara, melyek az égbolt felett vannak. A szöveg más olvasata az Úrra helyezi a hangsúlyt: Ő az, akia vizet oda teszi שָׁשֵׁם מַיִם. Rashi az 1Móz 1,8 magyarázatában egy másik értelmezési alternatívát is említ, mondván, hogy itt a víz felemeléséről van szó שָׁשֵׁם מַיִם. Ramban ennél is tovább megy, amikor egy bizonyos birtokos szerkezetet sejtetve felveti az egek vízből való formáltatásának lehetőségét שְׁמַיִם és a víz nevét שֵׁם מַיִם keresi az ég fogalmában שְׁמַיִם. Ezen utolsó magyarázat arra utalna, hogy a víz úgy átférmálódott, hogy más nevet kellett kapnia, így kiabrázolvá funkciójának megfelelő új realitását.

A Talmud felfogásában tehát már a Biblia első verse is arról a formáltatásról beszél, melynek eredménye az új realitás, új névvel megpecsételve ennek lényegét. A menny teremtése valójában már hirdeti azt az Urat, aki a menny Istene (2Kron 36,23), ami nem jelent mást, mint azt, hogy Ő uralkodik mindenek felett (Zsolt 103,19). Hatalmából következik, hogy lát minden embert (Zsolt 33,13) és azon fáradozik, hogy senki ne földhöz ragadt módon éljen, hanem mint aki a mennyből való (1Kor 15,47-49). A Mindenható a megújulás útján vezet ezt a világot, mely nem megy harc nélkül, de a győzelmet Ő maga ígéri, s Jeruzsálemmel együtt majd neve hirdeti az új realitást: Aki győz, azt oszloppá teszem az én Istenem templomában, és onnan nem kerül ki többé, felírom rá az én Istenem nevét, és az én Istenem városának, az új Jeruzsálemnek a nevét, amely a mennyből száll alá az én Istenemtől, és az én új nevemet (Jel 3,12). Addig is, amíg ez megvalósul, a megújult emberi élet küldetése, hogy láthatóvá tegye a mennyei világgal való kapcsolatát, azokat az erőket, melyekből táplálkozik: Úgy ragyogjon a ti világosságotok az emberek előtt, hogy lássák jó cselekedeteiteket, és dicsőítsék a ti mennyei Atyátokat (Mt 5,16).

A vallás nagyon szép. Azt gyakoroljuk, ki-ki a magáét, amelyet természetesen igaznak tart a másikéval szemben. Nyugodtan járhatjuk utunkat ezzel a gondolkodással, de ne csodálkozzunk az út végén, mert nem mindenki megy be a mennyek országába, aki ezt mondja: Uram, Uram, hanem csak az, aki cselekszi a mennyei Atya akaratát (Mt 7,21). Erre a tanúságtételre ruháztatik fel a gyülekezet mennyei erővel. Megújult realitásunkat mennyei erők biztosítják, így válunk tanúkká, hogy legyen miről, Kiről tanúskodnunk (Lk 24,48-49).

¹ Talmud Bavli. Schottenstein Edition. Tractate Chagigah. The Artscroll Series. The Hebrew folios are reproduced from the newly typeset and enhanced Oz Vehadar edition of the classic Vilna Talmud. Brooklyn 1999 12a⁵

Ez az első gyülekezeteknek sem ment másképp, nekünk sem.

Ne féljünk, ha olyan úton járunk, mely a romlás útja és sokszor több jele van a halálnak, mint a megújulás realitásának. Ez a világ útja, miért lenne Sáros-pataké más? De ezen az úton is meghatározhat bennünket az a tudás, mely már a Talmudban is megjelenik teremtéshez és a Teremtőhöz kötődő, új realitásra vonatkozó gondolatban. Ez az új realitás számunkra sem lehet kérdés. Tudjuk pedig, hogy ha földi sátorunk összeomlik, van Istentől készített hajlékunk, nem kézzel csinált, hanem örökkévaló mennyei házunk (2Kor 5,1). Jól teszi aki reggeli imádságában így fohászkodik: Hálát adok Neked élő és örökkévaló király, hogy könyörületesen visszaállítottad bennem az én lelkemet, nagy a Te hűséged.

מורה אני לפניך, מקד חיוקיים
שהחורחבינשמחי בחמלה רבה אמונתך

Azok veszik komolyan ezt az imádságot, akik tudják, hogy álomból való felébredésük már annak az új realitásnak az előjele, mely az Úr hatalma révén az ember számára a halál sötétségéből való felkelésben realizálódik. Ő az aki megszabadít יושיע a halál béklyójából igaz, néha mélyen szántva יחריש², de a halál hatalmával szemben is megújít szeretetével (באהבתו) - Zof 3,17.

² Így érti a LXX aszöveget: kaineiē se ēv tēi āgaphēsei autōū - és ő fog megújítani téged szeretetével. Valószínű a szántást (חריש) olvassa חרש- nak.

TANULMÁNYOK

תולדות ÉS γενεσις
SCHWEITZER JÓZSEF
NYUGALMAZOTT ORSZÁGOS
FŐRABBI KÖSZÖNTÉSÉRE

A két fogalmat először a TENACH héber és a LXX görög szövege kapcsolja össze. A תולדות fogalmát, amely 39-szer fordul elő a Bibliában, ugyanis a görög fordítás a γενεσις szóval és annak származékaival adja vissza. Egy további szint a két fogalom kapcsolatában az, hogy a bibliatudomány területén a Biblia első könyvét a görög fogalmat felhasználva a Genézis névvel illetik, ugyanakkor a תולדות constructusi szerkezetben tizenegyszeri előfordulásával ennek a könyvnek a sajátos szerkezetét határozza meg.

Milyen értelme és szerepe van hát ennek a héber szónak? A görög fordítás tartalmazza-e a sajátos értelmet? A héber fogalom gyakran nemzetségtáblázatok fölött álló címszó. Bár a görög fordításban szintén ezeken a helyeken áll, a jelentés területét nem tudja lefedni. A magyar nyelvű fordítások sem tudják egy szóval visszaadni a teljes jelentést. Használják a *történet* megjelölést az ég és a föld teremtésének történeteként, máshol *családi történet* megnevezés áll, de több helyen az említett személy *utódai, nemzetsége vagy leszármazottai* található fordításként a felsorolások élén.

Azt megállapíthatjuk, hogy a ילד ige származékszava. A Hifil igetörzs főnévi formája, amely csak többes számban fordul elő, pluralis tantum. Az ige jelentése: szül, nemz. Martin Buber¹ fordításában, az 1954-es többszörösen javított kiadásban következetesen a Zeugungen szóval adja vissza. Ezzel nemcsak azt érzékelteti, hogy mindenütt ugyanazt a szót fordítja ugyanazon szóval, de világossá teszi azt a szerkezeti felépítést is, amelyet a változatlanul ismétlődő kifejezés élénk ad.

Mivel a תולדות (olykor plene, máskor defective írva, akár a kezdetén, akár a végén) gyakran nemzetségtáblázatok, genealógiák felirata, eredetére nézve Claus Westermann Genesis magyarázatában két irányról tesz említést. Egyik a vallástörténeti előtörténet, a világ keletkezéséről szóló mitológiák területe. Amikor a Genézis 2,4a-ban is ott találjuk az ég és a föld teremtésével kapcsolatban, abban annak az emléket véli

¹ Die fünf Bücher der Weisung. Verdeutsch von Martin Buber gemeinsam mit Franz Rosenzweig. 10. verbesserte Auflage der neubearbeiteten Ausgabe von 1954. Stuttgart, 1992.

felfedezni, hogy egykor mindent, ami előállt, ami keletkezett, születésnek értettek.² Az istenek születéséről szólnak ezek a mítoszok. Ilyen kozmogóniákra példákat is említ.³ Idézi a héliopoliszi kozmogóniából E. Otto nyomán, hogy egy kétnemű ósis-tenség áll a kezdeteken, Atum. Ez az Atum egy istenpárt nemzett, akiknek a neve Schu és Tefnut, az előbbi a légtér, az utóbbi a nedvesség. Ezekből az elemekből épül fel a világ. Schu istenség szétválasztja Anut istennőt, az eget és Geb istent, a földet. Ez az öt főisten képezi a héliopoliszi kilenctagú istenpanteon magvát. Ez az öt istenség a kozmikus elemek reprezentánsa. Világosan mutatja ez is, hogy a világ keletkezése ebben a szemléletben istenek születése és nemzése.⁴

A másik eredet a nomád törzsi életmód hagyományához tartozik. A nomád törzsek számára fontos volt a leszármazás, a hovatarozás. Önazonosságukat ebben őrizték. J. Wellhausen megállapítására hivatkozik, aki azt mondja, hogy a nemzetség-táblázat az a természetes kötelék, amelyre a mondákat fel lehet fűzni, ezért a genealógiákat igen régi, nagy jelentőségű műfajnak kell tekinteni, eredetük és virágzásuk a nomád törzsek hagyományában található.⁵ Nem pusztán a nevek, nemzetségek felsorolását tartalmazták ezek a genealógiák, hanem történeti részek is kapcsolódtak egyik-másik névhez. Bár Westermann ezeket bővítményeknek tekinti, meg is különbözteti, hogy a J vagy a P részeknek milyen bővítményei vannak, eredetileg ezek mégis szerves részei lehettek a törzsi hagyományoknak. A bibliai elbeszélésben arra szolgál, hogy egy logikusan felépülő egészet adjanak tudtunkra, de erről még lentebb fogunk szólni. Westermann csoportokba is osztja a J-ben található bővítményeket. Vannak olyan bővítmények, amelyek a nevek magyarázatát tartalmazzák. Ilyen lehet a Genézis 4,1b és 4,25b, ahol kifejezésre jut a született utód fölötti öröm, hogy megvalósul az az áldás, amelyet Isten a teremtéskor mondott az ember szaporodásáról és sokasodásáról. Vagy ilyen az 5,29 és a 10,25b, ahol előrejelzés található az elkövetkezendő eseményekre. Az egyikben a szőlőtermesztésre, a másikban a népek szétválására. Vannak aztán olyan bővítmények, amelyek foglalkozásokat jelölnek meg, mint például Kain és Ábel foglalkozása, földműves, illetve pásztor. Ide sorolható azonban a 4,17b-ben Énók, aki városépítő lett, vagy a 4,20b szerint Ádá, a sátorlakók és pásztorok ősatya, a 4,21-ben említett Jábál, a citerások és fuvolások ősatya, a 4,22 Túbálkaint említi a réz- és vasszerszámok kovácsmesterét. Folytatható a sor Nimróddal (10,9), aki a vadászat híressége, és még másokkal. Külön csoportba sorolja Westermann azokat a bővítményeket, ahol az emberiség megsokasodásáról értesülhetünk, az özönvíz után Noé fiai, leszármazottai (9,19b), Peleg esetében a név a népek szétválását jelzi előre (10,25), vagy Kánaán után a kánaániak nemzetségei következnek (10,18). A nevekhez, genealógiákhoz olyan bővítményeket is számba vesz, amelyek földrajzi területeket határolnak körül, Nimróddal kapcsolatban egy birodalom területének a leírása a 10,10-12-ben, Joktánnal kapcsolatban a 10,30-ban. Amikor a nevek felsorolásában valamelyik személyről valami külön megjegyzést találunk, mint például Nimródról, hogy hatalmas vadász volt az Úr előtt, ebben

² Westermann, Claus: Genesis. I. Teilband. Neukirchen-Vluyn, 1974. 36. p.

³ Westermann, Claus: i.m. 37. p.

⁴ Westermann, Claus: i.m. 39. p.

⁵ Westermann, Claus: i.m. 9. p.

nemcsak egy foglalkozás kezdetének megemlítését találja Westermann, hanem úgy véli, hogy ez egy hosszabb történetre utal, amely nem maradt fenn, még inkább ezt gondolja az ún. Lámek énekben (4,23-24) olvashatókról. Ugyancsak ilyen töredéknek tekinti a 6,1-4-et, az istenfiaik és emberek leányainak házasságáról szóló részt. Sajátos megjegyzés Enós nevével kapcsolatban (4,26), hogy akkor kezdtek segítségül hívni az Úr nevét. Ebben a kultusz kezdeteire vonatkozó történet maradványát keresi, amiről a környező népek hagyományában is vannak történetek. A sumer-babiloni teremtéstörténetben az istenek azért teremtették az embert, hogy legyenek, akik nekik szolgáljanak. A bibliai elbeszélő előtt ismeretes lehetett a kultusz eredetére vonatkozó ilyen történet, és ezzel szemben fogalmazza meg a maga felfogását. Különböző kiegészítéseknek tekinti tehát Westermann a bibliai genealógiákban található történeti elbeszéléseket.⁶ Annak az elemzésnek a során lehet erre az eredményre jutni, amely a leírás részleteinek az eredetét kívánja feltárni. Az eredet keresésében nyilván sok feltételezés van, amely bizonyítás nélkül marad, de hasonlóságot lehet találni a környező népek hagyományában.

A genealógiák jelentőségét, az Izraelre nézve a környező társadalmakban betöltött szerepét is figyelembe véve, vizsgálta M. Oeming.⁷ Etnológiai és szociológiai jelentőségét a következőkben foglalta össze: a genealógiáknak van jogi jelentősége, például az öröklési jog tekintetében, van politikai jelentősége az uralom jogos gyakorlására vonatkozóan. Szociológiai jelentősége abban van, hogy valakinek a rangját rögzíti a törzsön belül, történeti jelentősége is van, mivel adatot szolgáltat, forrásul szolgál a történelem megismeréséhez, pszichológiai jelentősége abban van, hogy a közösséghez tartozást igazolja, önazonosságot biztosít, vallásos-teológiai szerepet is betölt a kiválasztottság igazolásában.⁸ A Genézisben azonban nem pusztán genealógiákról van szó, hanem azokhoz kapcsolódó történeti utalásokról, elbeszélésekről is, ahogyan azokat bővítményekként Claus Westermann vizsgálata tárgyává tette.

A bibliakutatók már elég korán felfigyeltek arra, hogy a Genézisben a תולדות egységeket különít el egymástól, illetve egységeket kapcsol egybe. Az idősebb Campegius Vitringa már a XVII. században felhívta a figyelmet arra, hogy a könyv egészében sajátos szerepe van a fogalomnak. Művében⁹ arra kereste a választ, hogy Mózes mi módon állította össze művét. Álláspontja szerint a patriarchák lejegyezték az Istentől kapott kijelentéseket és a hagyományokat. Mózes ezeket gyűjtötte, rendezte össze és egészítette ki, ahol annak szükségét érezte. Érvelésében éppen a תולדות előfordulásaira hivatkozik. Olyan helyeken is megtalálja, ahol úgy véli, nem kellene ott lennie, mert az elbeszélés fonalát megszakítja. Ezen túl még olyan helyeken, ahol ismétlődik a már korábban elmondott történet nagyobb részletességgel.¹⁰ Ebből azt a következtetést vonja le Vitringa, hogy Mózes első könyve nem

⁶ Westermann, Claus: i.m. 13-17 pp.

⁷ Oeming, M.: Das wahre Israel. BWANT. 1990. 9-36 pp.

⁸ Schreiner, J.: תולדות in: Theologisches Wörterbuch zum Alten Testament. Begründet G. Johannes Botterweck und Helmer Ringgren. herausgegeben von Heinz-Josef Fabry und Helmer Ringgren. Band VIII. Tarsis, 1995. 572 colom

⁹ Vitringa, Campegius: Observationum sacrarum liber. Franeker, 1683. Caput IV. De Confusione Labii.

¹⁰ Houtman, Cornelis: Inleiding in die Pentateuch. Kampen, 1980. 49. p.

egyetlen elbeszélés, hanem több szálból van összeszöve, több dokumentumból van összeállítva, és ezeknek a dokumentumoknak a címe lehetett a תולדות. A Genézis 2,4 esetében például olyan rész kezdetén található, amely az első részben leírtakhoz tartozik, az ember teremtése a hatodik napon, tehát nem a hetedik nap után történt. Az elrendezés mégis azért történt így Vitringa szerint, mert Mózesnek két dokumentum állt rendelkezésére, és a hitelesség érdekében mind a két dokumentumot megőrizte. A 2,4-gyel kezdődő dokumentum szerinte egészen a 4. fejezet végéig terjed. Az ötödik fejezettel pedig már egy másik dokumentummal van dolgunk.¹¹ Vitringa tehát a források címét véli felfedezni ebben a fogalomban.

Égészen a XX. századig tartotta magát az a felfogás, hogy a תולדות előfordulásai a források felismerésében jelentős támpontok. Már nem abban az értelemben, ahogyan Vitringa vélte, inkább egy forrásnak, egy dokumentumnak a jellemzőjeként. Ez a dokumentum pedig a P volt. Ahogy Budde megállapítja, „csalhatatlan útmutató volt ez a forrás-szétválasztás atyjai számára a P-forrás feltárásában.”¹² Budde azonban éppen azt jelezte, hogy ez a helyzet megváltozott. Még Wellhausen természetesen tartotta, hogy a J töredékességével szemben a P egy zárt irodalmi egység, és ennek nagyon figyelemre méltó jele az egyes elbeszélések fölött rendszeresen visszatérő felirat, az אלה תולדות, ami máshol a Bibliában nem található. Jellemző, hogy ahol ez egy szakaszt megnyit, az előző szakasz tartalmát röviden felidéri, hogy a következővel összekapcsolja, és így egy folyamatot, egy láncolatot hozzon létre.¹³ A következőkben azonban már jelentős kifogásokat emelnek a kutatók azzal szemben, hogy ilyen szerepet tölt-e be ez a felirat. Újabb összefüggésben mégis találkozunk majd ismét a felirat szerkezetet mutató szerepével. Nézzük meg először azokat a kifogásokat, amelyek kétségbe vonják a felirat logikus rendszerbe tartozását. Először Eerdmans¹⁴ és R. Smend¹⁵ vitatták, hogy ezek a feliratok vagy legalábbis azok egy része a P forráshoz tartozna. Hasonló vélekedésen van W. Eichrodt¹⁶ és G. von Rad,¹⁷ akik a Papi Íratot több szálból összefont forrásnak gondolják, és a feliratot vagy azok többségét szintén nem tekintik ehhez az irathoz tartozónak. Az egyik indokuk erre az, hogy a תולדות nem is mindig ugyanazt jelenti a tizenegy előfordulási helyen. Egyszer utódot (5,1), máskor teremtéstörténetet (2,4) vagy éppen családtörténetet (6,9) jelent. Nem egységesek azok a részek sem, amelyek fölött feliratként található. Az egyik teljesen szematikusan nevek felsorolása, mint a 11,10-27, valóságos nemzetségtáblázat, a másik történet elbeszélése, ahogyan az 5. fejezettel indul. Ezen túl nem is mindenütt egyezik meg teljesen a felirat formája. Az 5,1-ben egy eltérő formával találkozunk, ott így található: זה ספר תולדות. Von Rad arra is hangsúlyt helyez, hogy a ספר könyvet, tekercset jelent, de okmányt, feljegyzést vagy listát nem. Ezzel

¹¹ Houtman, Cornelis: i.m. 50. p.

¹² Budde, K.: Ellä toledoth. ZAW 1914. 244. p.

¹³ Eissfeldt, Otto: Biblos Geneseos. in: Kleine Schriften. Dritter Band. Herausgegeben von Rudolf Sellheim und Fritz Maass. Tübingen, 1966. 459. p.

¹⁴ Eerdmans, B. D.: Alttestamentliche Studien I. Komposition der Genesis. 1908.

¹⁵ Smend, R.: Die Erzählung des Hexateuch auf ihre Quellen untersucht. 1912.

¹⁶ Eichrodt, W.: Die Quellen der Genesis von neuem untersucht. 1916.

¹⁷ Rad, G. von: Die Priesterschrift im Hexateuch. 1934.

arra irányította a figyelmet, hogy az 5,1-ben más a szerepe ennek a feliratnak, mint a többi helyen. Sőt úgy is érti, hogy itt ez egy korábban önálló műnek a felirata volt, amit később a P-vel egybedolgoztak.¹⁸ Később von Rad Genesis kommentárjában ezt még részletesebben kifejti. „Semmi kétség nincs afelől, hogy az *Ex a genealogiák könyve* mondat egy valóságos könyvnek a kezdetét jelenti. Úgy kell elképzelnünk az irodalmi folyamatot, hogy egykor létezett a *Toledoth-könyv*, amely pusztán genealogiákból és listákból állt, legfeljebb még rövid teológiai megjegyzésekből, és ennek a könyvnek a címrata található most az 1Mózes 5,1-ben. Ez a könyv alkotta a Papi Irat legkorábbi törzsét, amiből különböző szakrális hagyományok tervszerű felépítése folytán kinőtt a Papi Irat. A különösen fontos megfogalmazású teremtetéstörténetet ennek a könyvnek elébe kellett helyezni, és így került a szerkezet által megkövetelt felirat is, az **אלה תולדות** is ehhez a részhez (1Mózes 2,4a). A korábbi Toledoth-könyvhöz viszonyítva ez másodlagos, mint ahogy az Égre és a Földre vonatkoztatva az eredeti jelentését a **תולדות**-nak szét is feszíti”.¹⁹

Otto Eissfeldt elfogadja jogosnak a felhozott kifogásokat, még ha von Rad nézetével szemben ki is fejt, hogy a ספר nemcsak könyvet jelenthet, hanem például levelet is vagy egy szerződést. Tehát az eredetileg önálló könyv gondolatát nem tudja magáévá tenni. Kitart amellett, hogy a **תולדות** forma sorozata mégis egy értelmes egészet alkot, lehetetlen a véletlennek tulajdonítani, sokkal inkább tudatos, tervszerű írói eszköz egy egésznek a tagolására.²⁰ Abban is megerősítve látja a feliratnak ezt a szerepét, hogy mindig olyan helyen jelenik meg, ahol a bemutatandó terület leszűkítésre kerül. Már az 5,1 csak az emberre korlátozza a teremtett világot, a 6,9 az emberiséget Noéra és családjára, a 11,10 Noé fiai közül már Sémot emeli ki, majd tovább szűkül a terület Táré utódaira a 11,27-ben, még tovább Ábrahámra, míg végül a Numeri 3,1-ben Áron és Mózes körére, és ebben éri el a sorozat a célját.²¹ Két fontos megállapítást találunk itt, amire később épülhet az az egyedülálló felfogás, amelyet Frans Breukelman művében találunk a **תולדות**-al kapcsolatban. Az egyik az összefüggő szerkezet, amely ennek a feliratnak a segítségével követhető nyomon, amely így egy összefüggő egész. A másik az 5,1-ben található eltérő forma, amely eltérő voltával is jelzi, hogy valami különleges szerepet tölt be.

Amit Eissfeldt tervszerű írói eszköznek lát a Papi Irat egységének felismerésére, azt már a Genesis egészére nem tartja érvényesíthetőnek. Azt mondja a Die Genesis der Genesis című munkája kezdetén: „Az 50 fejezet az előttünk álló formájában történések előre haladó elbeszélése...de egy zárt egységes terv szerint, logikusan elrendezett egész nem képvisel az 50 fejezet.”²² Frans Breukelman pedig éppen arra vállalkozik, hogy a **תולדות** nyomán az egységes, terv szerint, logikusan felépített egészet kövesse végig a Genesis 50 fejezetében. Egy teljes kötetet szentel ennek, amelyben igyekszik magyarázatot adni arra, hogy az egységes, logikus egészen belül

¹⁸ Eissfeldt, Otto: i.m. 460. p.

¹⁹ Rad, G. von : Das erste Buch Mose. Genesis. 8. Auflage. Göttingen, 1967. 55-56 pp.

²⁰ Eissfeldt, Otto: i.m. 461. p.

²¹ Eissfeldt, Otto: i.m. 461-462 pp.

²² Eissfeldt, Otto: Die Genesis der Genesis: vom Werdegang des ersten Buches der Bibel. Tübingen, 1958. 2. p.

a részletek hogyan kapcsolódnak össze, hogyan van minden részletnek nélkülözhetetlen helye az egészben.²³

A felirat 11 előfordulási helye között nagy jelentőséget tulajdonít a többi-ektől eltérő egynek az 5,1-ben. Itt ugyanis a többbitől eltérően így találjuk a feliratot: **זה ספר תולדות אדם**. Ezt egy olyan mű címének látja, amelyhez az egész utána következő logikusan csatlakozik, és az elé helyezett két résznek is megvan a rendelkezése az egészben. Azt is leszögezi, hogy csak ennek az összefüggésnek a figyelembe vételével lehet az egyes részleteket helyesen értelmezni és magyarázni. Az egésznek a tartalma pedig így foglalható össze: Izrael elsőszülöttsége a népek között a földön. A cím pedig: Ádámnak, azaz az ember származékainak könyve. Ha a **תולדות** -ot Martin Buber *Zeugungen*-nek fordítja, akkor ő a *verwekkingen* szóval adja vissza Buber felfogását, elveit követve.

Sokatmondóak azok a genealógiák, amelyek az 5,1-ben lévő cím után következnek. Két teljes sorozat van, a kettő között Noé található. Előtte is egy 9 tagból álló nemzetségtáblázat van, és utána is egy 9 tagból álló következik. Középen a Noéről szóló rész kapcsolja össze és választja is el a kettőt egymástól. Az áttekinthetőség és megértés kedvéért Breukelman alkalmazza azt az olvasási módot, amelyet kolometrikus szövegolvasásnak nevez, amelyről korábban ugyancsak egy teljes kötetet készített.²⁴ Így a 9 részből álló genealógia minden egyes tagja három sorból áll. Az első sor megállapítja, hogy hány éves volt az apa elsőszülött fia nemzésekor. A második sor elmondja, hogy elsőszülött fia nemzése után még hány esztendő telt, mialatt fiakat és lányokat nemzett. A harmadik sor pedig életének teljes idejét, az első és második sor évszámainak összegét tartalmazza, valamint végül hangsúlyosan azt, hogy meghalt. Az elsőszülött fiú neve is szerepel az első sorban, de a többi gyermek neve nincs feljegyezve. Mivel ez mind a 9 esetben változatlanul megtalálható, kiemelten hangsúlyos az elsőszülött. Világos vonalvezetés van az apáról a fiára, az apa és fia viszonya, kiemelten az elsőszülöthöz való viszonya a felsorolásnak a fő témája. Nem kronológiát tartalmaz a felsorolás, ahol az évek számát kellene információként kezelni, hanem eseményt, amely az apa utáni új nemzedék megjelenését mondja el. Erre utal az is, hogy a teljes életkor jelölésekor nem az esztendők megnevezése áll elől, hanem a napok, **ויהיו כל-ימי**. A bibliai szemlélet szerint az események nem esztendőkhöz, hanem napokhoz kötődnek. Breukelman azt is fontos megfigyelésnek tartja, hogy minden személynek az élete két részre oszlik, két korszakra, az elsőszülött fia előtti és azt követő időre. Rendszeresnek találja a felsorolás mind a kilenc tagjában ezt a sajátosságot, így nevezi: ante et post primum filium genitum.²⁵ A Noé előtti 9 tagú sorozatban három esetben az említett adatokon túl még további információ is található. Az elsőnél az elsőszülött fiú nemzéséhez csatlakozik az, hogy *magához hasonlót, a maga képmására*. Ez csak itt található. Valamint itt külön említésre

²³ Breukelman, Frans: *Bijbelse Theologie Deel I,2. תולדות. De Theologie van het boek Genesis.* Kampen, 1992.

²⁴ Breukelman, Frans: *Bijbelse Theologie Deel I,1. Schrift-Lezing. Een verhandeling over de kolometrische weergave van bijbelse teksten als hulp bij het lezen en als grondslag voor de exegese.* Kampen, 1980. Ennek lényege, hogy egy sorba kerül az egyszerre értelmesen kimondandó mondat-egység.

²⁵ Breukelman, Frans: *Bijbelse Theologie I,2* 30. p. és további számos helyen

kerül, hogy elnevezte elsőszülött fiát Sétnek. A sorozat hetedik tagja Énók, róla azt tudjuk meg elsőszülött fia nemzésén kívül, hogy Énók Istennel járt. Életének két szakasza, az ante és post itt is megtalálható, de nincsen ott halálának lejegyzése, hanem helyette az van, hogy Énók Istennel járt, és egyszer csak eltűnt, mert magához vette őt Isten. Minden más adat megegyezik a sorozat többi tagjával, csupán halálának ténye más, nem meghalt, hanem Isten magához vette, így tűnt el a földről. A kilencedik tagnál van még eltérés, ahol Lámek az apa és Noé az elsőszülött fiú. Erről az elsőszülött fiúról találunk további följegyzéseket, mivel vele az események nagy fordulatot vesznek. Róla ezt mondja az 5,29: Noénak nevezte el, és ezt mondta: *Ő vigasztal meg bennünket kezünk fáradságos munkájában a termőföldön, amelyet megátkozott az Úr.* Az elnevezés elhangzik itt ismét, mint a sorozat első tagjánál. A kettő közrezár egy egységet, jelezve az összetartozást. Ezt a közrezárást az irodalomtudomány inklúzióknak nevezi. A további közlés pedig ezt a sorozatot összeköti a teremtéstörténetet követő bűnbeesés történetével, mint ahogy a sorozat kezdetén a címfelirat után egy rövid összefoglalás (5,1-2) felidézi a teremtéstörténetet, amelyre az első taghoz fűzött megjegyzés, a *magá hasonlóságára és a magá képmására*, szintén emlékeztet. Egy felsorolás egyformaságával és rövid kitérő megjegyzéseivel annyira egységet alkot, hogy joggal állapítja meg Breukelman, tudatos és logikus felépítés. Folytatja ezt azonban Noé személyével, akit lehetne a sorozat tizedik tagjának is tekinteni, mivel ugyanazok az adatok róla is föl vannak jegyezve, mint amelyek az első kilencről. Azonban jelentős eltérés is van. A Noéről szóló egység első sorában nem az elsőszülött fiú szerepel egyedül, hanem egyszerre a három fiának neve, akikkel az özönvíz katasztrófáját átélték. A megszokott első sor után nem a további élet azon eseményei következnek, hogy még fiai, lányai születtek és életének további évszámai, hanem hosszú leírásban az özönvíz katasztrófája. Az özönvíz történetének leírása után hallunk életének további esztendeiről a 9,28-ban, és a 9,29-ben megtaláljuk a korábbi 9 tagú sorozat harmadik sorának szokásos adatait, Noé életének teljes idejét és halálának közlését. Noé élete is két szakaszra oszlik a leírás szerint, de a két szakaszt nem az elsőszülött nemzése választja el, hanem az özönvíz eseménye. Itt is megvan hát az ante et post, de ez Noé esetében ante et post diluvium.²⁶ Nyilván Noé életében is megvolt az elsőszülött nemzésének az ideje, de nem ez lett életének meghatározó eseménye. Ezt teljesen beárnyékolta az özönvíz eseménye, és az lett a mindent meghatározó. Teljesen logikus, hogy a leírásban elkezdődik Noé életének a bemutatása úgy, ahogyan a korábbi nemzedékek során történt, de ezt félbeszakítja Noé életének legnagyobb eseménye, az özönvíz. Éppen ott szakítja félbe, ahol az elsőszülött kiemelése következett volna. Különös, hogy a 6,9-ben találjuk az **אלה תולדות נח** feliratot, amit nem a sorozat második sora követ, az első ugyan is már korábban megjelent a 9 tagú sorozat folytatásaként, hanem egy hosszasan kiterjedő esemény bemutatása. Ennek a végén azonban ott találjuk a 9,28-29-ben mindazt a közlést, amit az előző sorozat minden tagjánál megtaláltunk, élete második felének idejét, teljes életének hosszát és halála tényének lejegyzését. Egy dolog marad el, annak lejegyzése, hogy még ezután is születtek fiai és leányai. Ehelyett a 10,1-től a 11,9-ig Noé leszármazottairól hallunk. Nem a korábbi rend szerint. Nemcsak az

²⁶ Breukelman, Frans: Bijbelse Theologie I,2. 32. p.

elsősülött neve van feljegyezve, hanem mások neve is. Nem az elsősülöttön van a hangsúly. Nem arról szól a leírás, hogy hogyan vezet a vonal tovább apáról fiúra, az majd a 11,10-ben folytatódik. Ez egy mellékvonal, ahol az emberiség szétszóródása az elbeszélés témája. Ez adja azt a környezetet, amelyen belül az elsősülöttek vonala elvezet Izrael létrejöttéhez. Így lehet az egész ספר תולדות témája Izrael létrejötte a népek között, mint az elsősülött a népek sokaságában. Egyébként Noé életének is két szakasza van, az özönvíz előtti és az özönvíz utáni; ante et post diluvium.

A 11,10-től olyan genealógia következik, amelyik nagy hasonlóságot mutat a Noé előtti 9 tagú felsorolással. Ismét egy 9 tagú felsorolás kezdődik itt, ahol az elsősülöttség a sorozat témája, a בכורה. Ez a genealógia azonban nem háromsoros egységekből áll, hanem egy tagról csak két sor szól. A korábbi sorozat harmadik tagja, a teljes életkor esztendeinek összeszámlálása és az apa elhalálzásának lejegyzése elmarad. Az elsősülött megnevezésre kerül, és az is, hogy az apa még ezután nemzett fiakat és lányokat, akiknek a nevei itt sincsenek följegyezve. Nemcsak történetileg folytatja ez a genealógia azt a sort, amely Noéval fejeződött be az 5,32, illetve a 9,28-29-ben, hanem formailag is ahhoz csatlakozik, és tartalmilag is annak folytatása. A téma itt is az elsősülött nemzése, apa és fia viszonya, ahogyan egyik nemzedék követi a másik nemzedéket. Itt is két része van az apa életének, ante et post primum filium genitum. Az élet legnevezetesebb eseménye az elsősülött nemzése. Ezt a genealógiát is közrezárja az a közlés, hogy Noé fiai esetében is a három fiú egyszerre kerül említésre, és a második sorozat végén is Táré három fiának nevét találjuk (11,26). A sorozat első tagjánál egy idői meghatározás található Sém bemutatásában, két évvel az özönvíz után. A sorozat végén Táré esetében pedig egy részletesebb ismertetést kapunk a lakhelyről, illetve a lakhelyváltozásról a 11,28-32-ben. A sematikus befejezés, amely a korábbi genealógia harmadik sora, az apa teljes életkoráról és haláláról szól, ez az utóbbi genealógiából hiányzott, Táré esetében a 11,32-ben a korábbiakkal teljesen azonos formában megjelenik, de egy hely megjelölése is csatlakozik az elhalálzás lejegyzéséhez. Táré Háránban hal meg.²⁷ Ez már előremutatás arra, hogy a folytatásban már nemcsak a nemzedékek egymást követése, az idői előrehaladás lesz a téma, hanem az életterület, a hely is a fontos közlések közé tartozik.

A ספר תולדות אדם első fejezete két genealógiából állt, ahol a nemzedékek egymásutánosságának idői, a történelmi előrehaladás vonalát húzta meg az elbeszélő, a mellékvonal is nemzedékeket mutatott be másfajta szerkezetben. A folytatás, a második és harmadik fejezet a nemzedékek továbbhaladásában hosszabb történeteket jegyzetle. A második fejezetben (11,27-25,11) az apa és fia viszonya a főtéma, amely a 22. fejezet drámai eseményében éri el csúcspontját. Melléktémaként megjelenik a testvérek közötti kapcsolat is Izsák és Izmael viszonyában. A harmadik fejezetben már a testvérek versengése lesz a főtéma, Jákób és Ézsau esetében, kié lesz a בכורה, ezzel együtt a ברכה. Az apa és fia viszonya pedig másodlagossá válik. Ennek a három fejezetnek az egymásra épülése abban is megmutatkozik, hogy a másodikban folytatódik az első fejezet témája, az apa után következő elsősülött, mellette jelzésként megjelenik már a harmadik fejezet főtemája, a testvérek közötti viszony kiéleződése.

²⁷ Breukelman, Frans: Bijbelse Theologie. I,2. 38. p.

Ami mind a három fejezeten végigvonul, az egész főtémája: az elsőszülött helyzete a többiek között. Ebben a második és harmadik fejezetben megjelenik egy teljesen új mozzanat. Korábban mindkét genealógia egész során anyákról sehol nem hallottunk. Itt az anyák nemcsak meg vannak nevezve, de főszerepet is játszanak. A Talmudban a következő megjegyzést találjuk az anyákról: „tanítóink tanítják: anyáknak senki mást nem nevezünk, csak négyet,”²⁸ Izrael négy anyja Sára, Rebeka, Ráhel és Lea. A történetekből mindegyikről kiderül, hogy meddő volt, mindegyik jellemzője az עקרה. Sára esetében már a 11,30-ban ezt tudjuk meg, Rebekáról is fel van jegyezve (25,21), sőt még Leáról is ezt találjuk: „De az Úr látta Lea megvetett voltát, és megnyitotta az ő méhét.” (29,31) Tehát nem volt természetes, hogy szüljön. Ráhel szintén meddő volt. A meddőség minden esetben fontos téma.

A genealógiákat követő második fejezet (11,27-25,11) négy egységből épül fel a תולדות -ot tartalmazó címfelirat után. Van egy bevezető rész a 11,27-32-ben, amelyben előre tudomásunkra hoz az elbeszélő mindent, amit tudni kell a következőkhöz. A fejezet főrésze (12,1-22,19) Ábrahámról, az elsőszülöttről szól, ahol most már a feleség is fontos szereplője az eseményeknek, de a központi esemény mégis az, ami röviden a genealógiákban is volt, apa és fia viszonya, a nemzedékek egymásutánisága, továbbhaladása, de itt már sok-sok részlettel kiteljesítve. A fejezetet szintén egy hosszabb rész (22,20-25,11) zárja le mindannak elbeszélésével, ami még Ábrahám életének fontos része.

Érdeemes külön számba venni, hogy a rövid bevezető rész mennyire következetesen leírja az elbeszélések megértéséhez szükséges információt. Világos bizonyosága ez annak, hogy tudatosan, logikusan felépített egészről van szó, amelyet természetesen fog össze a זה ספר תולדות אדם felirat. Táré az apa, akinek a fiáról lesz szó, különösen az elsőszülöttről, Ábrahámról, de testvérei is név szerint meg vannak említve, mint Noé esetében is a három fia neve, akik ott is, itt is a környezetet képviselik, akik között halad tovább az elsőszülött vonala Izrael néppé formálódása felé. Ábrahámnak különösen is Lóttal lesz kapcsolata, aki testvérenek a fia, aki apja helyére lép, mivel apja még szülőföldjén, Úr-Kaszdimban meghalt, róla ezért nincs a továbbiakban szó. Nem felesleges az a pontosítás sem, hogy על פני תרה, azaz Táré színe előtt. Ez egyértelművé teszi, hogy akkor még Táré a családfő. A másik két fia feleségét is megismerjük név szerint, Sáráról bővebben fogunk hallani a történetben, rövidebben ugyan, de Milkáról és gyermekeiről is tudomást szerzünk a 22,20-24-ben. Sáráról azonban már itt megtudhatjuk, hogy meddő, ami olyan nagy jelentőségű a következő eseményekben, az elsőszülött elnyerése, a következő nemzedék továbbhaladása tekintetében. Ettől kezdve válik nélkülözhetetlen részletté, hogy az elsőszülött nem pusztán a természet rendje szerint születik, és viszi tovább a nemzedékek vonalát, hanem Isten különleges beavatkozása alapján, kiválasztása szerint. A בכורה és a ברכה Isten döntése alapján történik. Az az egész vonal, amely elindul az elbeszélés kezdetén, a genealógiákban is Isten vonalvezetése. A négy anyánál, akiknek jellemzője az עקרה, hangsúlyossá válik, hogy Isten irányítja a történéseket, és nem pusztán a természet rendje szerint következnek egymás után a nemzedékek. Már ebben a bevezető részben elindul az az út, amelynek szakaszai ebben az egész

²⁸ Breukelman, Frans: Bijbelse Theologie. 1,2. 62. p.

fejezetben részletesen élénk tárulnak, és itt hangzik el a cél is, ahova az út vezet, Kánaánba. Lezárul ez a bevezető rész a genealógiákhoz hasonlóan Taré teljes életkorának följegyzésével és halálával. Új részlet benne csak az elhalálozás helyének lejegyzése, ami a korábbiakban nem volt, itt pedig már a folytatás témáját jelöli meg.

A fejezet főrésze ezzel az úttal kezdődik, és olyan rangra emelkedik fontosságában, mint az elsőszülött nemzése volt az eddigiekben, a nemzedékek továbbhaladásában. Joggal állapítja meg Breukelman, hogy ennek a résznek a központi szava a הלך .²⁹ Az egységes szerkezetet mutatja egy kettős közrezárás is. A 12,1-ben találjuk Isten parancsát: לך . Majd a negyedik versben a parancs teljesítését: ילך . A drámai részben, ahol az apa és fia viszonya annyira kritikussá válik, és ez a viszony végleges megoldásra jut, az elsőszülött valóban a következő nemzedék megjelenítője lesz, a 22,2-ben ismét ott van a לך לך isteni parancsa és a következő versben az engedelmes teljesítés: ילך . Ezen túl a ראה ige is figyelemre méltó módon közrezárja az Ábrahámnak adott ígéretek elbeszélését. A 12,1-ben ott van ראה Hifil formája: Menj arra a földre, amelyet mutatok neked, láttatok veled. A próbatétel leírása ugyancsak ennek az igének háromszoros használatával zárul: „Fölemelte Ábrahám a tekintetét, és meglátta, hogy ott van egy kos” ירא (22,13), elnevezte ezt a helyet így: „Az Úr gondoskodik!”, azaz az Úr látja יראה Qal igetörzsben. Ez az elnevezés továbbra is fennmaradt: „Az Úr hegyén a gondviselés”, azaz az Úr hegyén van a meglátás, az Úr hegyén megláttatik יראה Nifal igetörzsben. (22,14) A héber szöveg ezeket a szerkezeti jelzéseket szépen mutatja.

Az egész תולדות תרה három főrészből épül fel. Az első szól Ábrahám útjáról és arról a földről, amelyet Isten ad neki és utódainak (12,1-15,21). Itt már az utód, aki eddig a főtéma volt, kiegészül a másik főtémával, amely az élettér, a föld. Így halad együtt előre az esemény időben és térben. Hangsúlyos itt a hely. A második rész Ábrahámról és fiáról szól, az elsőszülöttéről, akit Isten majd nagy néppé tesz, itt az időben a továbbhaladás folytatódik (16,1-22,19), a harmadik rész Ábrahám életének végét mutatja be (22,20-25,11). Ezekben belül is található logikus szerkezeti felépítettség. Például az első részben. A 12,1-13,18 egy gyűrű- szerkezetet mutat. Hét kisebb egységből áll, amelynek a közepén van egy olyan szakasz, amely kiemelt mondanivalót hordoz. Három kisebb rész vezet ehhez a központhoz, amelyekkel párhuzamban áll másik három, amelyek ebből a központból indulnak ki. Az első részlet azt mondja el, hogy Isten Ábrahámot elindítja arra a földre, amelyet majd mutat neki (12,1-4), ennek párhuzama a szakasz végén, amikor Ábrahám felemeli a tekintetét, és megszemléli az egész földet, amelyet az Úr neki fog adni (13,14-18). A második részlet szól a Kánaánba érkezésről és az oltárépítésről (12,4-7). Ezzel áll párhuzamban a terület elosztása Ábrahám és Lót között (13,5-13). E kettő közrefog három olyan részletet, amely az egyiptomi kitérőről ad hírt. Egyik részlet a délre vezető út eseményeit tárja élénk (12,8-9), ezzel teljesen párhuzamos, ugyanazokat a helyeket érintve, a visszavezető út Egyiptomból, egészen az oltárig, amelyet az Egyiptom felé vezető úton épített Ábrahám (13,2-4). Középen pedig ott van az egyiptomi tartózkodás eseményeivel együtt (12,10-13,1), amely sejtet valamit abból,

²⁹ Breukelman, Frans: *Bijbelse Theologie*. I,2. 73. p.

hogy ide kerülnek az utódok, és itt lesznek nagy néppé.³⁰ Hangsúlyos ez a közép-pont, mert előre jelzi az egyiptomi tartózkodás részletesen bemutatott történetét, amely majd a (37,2) felirat **תולדות יעקב** alatt kerül sorra. Itt tehát az életter, a terület kérdései vannak napirenden, kulcsszava ennek az **ארץ**. Ezek után ismét a történelmi előrehaladás, az apát követő új nemzedék kérdése kerül újra sorra. Izsák születése. Nem a természetes folyamatosság, hanem Isten elhatározása és áldása. Ez a rész a 22. fejezetben jut csúcspontjára, ahol véglegessé válik, hogy Izsák a történelmi vonal folytatása. A 22. fejezet végén egy rövid, de nem fölösleges kitérő, Ábrahám testvérének, Náhórnak a leszármazottairól, nem abban a genealógia formában, ahogyan két sorozatot már láttunk Noé előtt és után, hanem csak a nevek felsorolása itt-ott megjegyzésekkel, de közöttük ott van Betúél neve és leánya, Rebeka, akiről majd később hallunk Izsák házasságának történetében. Miután Náhór utódairól is olvashattunk, Táré nemzetsége azzal zárul le, hogy Sára örökébe Rebeka lép, Ábrahám örökébe pedig Izsák. Ábrahám életkora, halála és temetése lejegyzéséhez csatlakozik a folytatás, a cél felé a továbbhaladás: „Ábrahám halála után megáldotta Isten az ő fiát, Izsákot” (25,11). Így halad tovább a **ברכה** Isten elhatározása szerint. Kitérőként egy rövid mellékvonal említése vezet be a **ספר תולדות אדם** harmadik fejezetét, jelezve Izmael leszármazottait (25,12-18), de nem ez a vonal halad tovább, nem ez vezet Izrael népének létrejöttéhez, hanem Izsák vonala (25,19-35,29). Ennek a résznek a főtémája az elsőszülött mellett a két testvér versengése³¹ a **בכורה** és a **ברכה** elnyeréséért. Az egész nagy mű negyedik, záró fejezete a **תולדות יעקב**, amely a 37,2-ben kezdődik, miután itt is egy mellékes területről hallunk tudósítást a 36. fejezetben. Azt is megfigyelhettük az utóbbi két egységénél, hogy mikor lezárul egy ősatyának a története, és mielőtt kezdődne a következő nemzedéké, előbb egy mellékvonal feljegyzése következik, amin nem halad tovább az elsőszülöttségi áldás. Ezt követően jön ismét az, aki egy nemzedékkel tovább vezet a célhoz, Izrael néppé formálódásához.

A logikus szerkezet fő pontjai a **תולדות** előfordulásai, amelyek sorban a **ספר תולדות אדם** alfejezeteit jelölik, és azokon belül a logikus felépítés más eszközei is megjelennek, például egy gyűrű-szerkezet. Ez az inkább vázlatos bemutatás Breukelman nyomán jól igazolja az egységes egészet, ahogyan a Genézis mint művészi felépített irodalmi mű áll előttünk, bemutatva Isten történelemformálását, ahogyan Ő kiválasztja és létrehozza népét, Izraelt.

³⁰ Breukelman, Frans: *Bijbelse Theologie*. I,2. 111-112. pp.

³¹ Breukelman, Frans: *Bijbelse Theologie*. I,2. 188. p.

A VÉRONTÁS NÉHÁNY ESETE A KIRÁLYOK KORÁBAN

Die Diskussion über die Authentie der Mesainschrift ist noch immer nicht abgeschlossen – írja Lidzbarski¹ a Mésa-sztéléről 1908-ban. Vagyis a moábita kő szövegének hitelessége akkor sem volt egyértelmű, és erről ír a szerző.

A helyzet ma sem változott. Schade² 2005-ben a Louvre Museumban levő kő új fotói alapján még a *ryt* mellett foglal állást, tudva arról, hogy 1987-ben Lemaire a szó *hyt* olvasatát támogatta, miszerint a szó a *hyb* – ből eredeztetve prepozícióval a valahova való tartozást, birtoklást jelentené. Parker³ is ezt az olvasatot támogatja, s

¹ Lidzbarski, M. : Zur Mesainschrift in: Ephemeric für semitische Epigraphik ; I: 1900-1902. - 1902. II: 1903-1907. - 1908. III: 1909-1915. – 1915. [Photomech. Neudr.] Berlin [1962] II. 150-152. 150.

² ...hyt for ryt , stemming from the root 'to be'... construction of the verb hyh plus the ensuing L preposition makes perfect sense with the meaning of 'belonging to' or a 'possession'... - Schade, A. : New Photographs Supporting the reading ryt in Line 12 of thy Mesha Inscription in: Israel Exploration Society, Jerusalem; lē-haqrāt 'ērez-Yiśra'ēl wē-'attiqōteha; Hebrew University, Jerusalem. Department of archaeology; Ministry of education and culture, Israel. Department of antiquities Jerusalem : Israel Exploration Society Vol. 54-55. 2004-2005. 2005. 205-208. Nyilván a ל -re kell itt gondolnunk. Ezt a megfelelő formákkal szótárirodalom is megerősíti: hwy ...to be...he will be my son - Hoftijzer, J.; Jongeling, K. : Dictionary of the North-west Semitic inscriptions. Handbuch der Orientalistik. 1. Abt., Der Nahe und Mittlere Osten Bd. 21. Leiden [etc.] 1995. 275.; A Mésa-sztélé 12. sorának eredeti szövegét is így szokták közölni: הקר ריה לבחש . Vriezen, T. C.; Hospers, J. H. : Palestine inscriptions (Ed.) Textus minores Vol. 17. Leiden 1951. 16. Gibson látványosság-ként (spectacle) fogja fel a ריה fogalmát, melyet a megelégedettség bibliai tartalmával (רויה) hoz kapcsolatba ('an object of satisfaction for' ; cp. Ps. xxxvi 9). Ebben az összefüggésben még a látványosság-ban van is logika (ראי – Náh 3,6). - Gibson, J. C. L. :Textbook of Syrian Semitic inscriptions. Volume I. Hebrew and Moabite inscriptions Oxford 1971 75-76. 79-80.; A ryt – nek ilyen jelentéseit ismeri a szótárirodalom is: spectacle, sacrifice, satiation, annexation Hoftijzer, J.; Jongeling, K. : Dictionary of the North-west Semitic inscriptions. Handbuch der Orientalistik. 2. Abt., Der Nahe und Mittlere Osten Bd. 21. Leiden [etc.] 1995. 1075.; A szakirodalom egyébként részletesen foglalkozik a kérdéssel: a ריה származhat az א elízójával a ר-ריה -ból és összefüggésbe hozzák a ר-ריה - val (Ez 28,17). Benne lehet a szóban valaminek az odaadása, bemutatása (Darbringung), de kár a hibás írásmóddal operálni (בקרריה) . - Donner, H.; Röellig, W. : Kanaanäische und aramäische Inschriften Bd. II: Kommentar Wiesbaden 1968 175. A valamivel való telítettségnek a fogalma is felmerül (saturate), א (רויית) - vel való összefüggés lehetőségével együtt (Jer 31,14). A felajánlás és levágás fogalmával már közel járunk a heremhez: dedication... slaughter החרמתה line 17 - Dearman, A. (Ed.) : Studies in the Mesha inscription and Moab. Archaeology and biblical studies. Nr. 2. Atlanta, Ga.1989. 111. 112.

³ (11-13) the town became Chemosh's and Moab's... The town has now become the possession of Chemosh and Moab...8. The reading hyt, instead of the older ryt... - Parker, S. B. : Stories in scripture

ez jelenik meg a szöveg fordításában, mely szerint a város Kemósé és Moábé lett, az ő tulajdonukba került. Lemaire későbbi vizsgálatai a *ryt* helyett egyértelművé teszik a szó *hyt* olvasatát, mert az a vonal, amit Schade a *r* felső vonalának nézett, az valójában a *h* középső vonala.⁴ Ezt az olvasatot mások is képviselik az újabb kutatásban,⁵ de még a legújabbak közül sem mindenki. Vagyis még mindig a legvalószínűbbnek tűnik a *ryw* gyökéből való eredeztetése, a meglegedettség, meglegítés jelentéssel.⁶

A moabitáknak semmi különös aggályuk nem volt azzal kapcsolatban, hogy rituálisan öltek embert, mert amikor azt úgy hajtották végre, ahogy a hagyomány diktálta és a konvenciók meghatározták, elfogadhatónak tekintették. Például a 2 Kir 3 elmondja, mi történt⁷ Moábban, miután Méša fellázadt Jórám, Áháb fia ellen. A történetek szerint rosszul álltak Moáb dolgai, és a király kilátástalan helyzetbe került Kir-Haresheth-ben, mely a mai El-Kerak, egy stratégiai szempontból hegyen épült város volt. Amikor látta, hogy minden remény odavan, hétszáz emberével megpróbált áttörni a júdai, izráeli, edómi erőkön, de sikertelenül. Akkor vette elsőszülött fiát, akinek uralkodni kellett majd utána, és feláldozta őt *elá*-ként a falon, és nagy felháborodás kerítette hatalmába Izráelt, elmentek onnan és visszatértek földjükre :

וַיָּקַח אֶת־בְּנוֹ הַבְּכוֹר אֲשֶׁר־יָמְלֵךְ חֲתָמֵי
וַיַּעֲלֵהוּ עִלָּה עַל־הַחֲמָה וַיְהִי קַצֵּף־נְדוּל עַל־יִשְׂרָאֵל

2 Kir 3,27. Két fontos részlete van a versnek. Az egyik, hogy Méša elsőszülött fia holokausztt áldozat, mely teljesen elégett annak a szertartásnak a mintájára, melyet Ábrahám majdnem végrehajtott az 1Móz 22,2-12-ben. Ábrahám elvitte fiát egy kijelölt hegy tetejére, és arra készült, hogy *elá*-ként feláldozza őt. Ábrahám jutalma az volt, hogy mivel nem tartotta vissza fiát, ígéretet kapott utódaira nézve, s ami ennél is több: ígéretet kapott, hogy “a te magod örökölni fogja ellenségei kapuját.

1Móz 22,17. A másik, hogy Méša, aki ugyancsak nem tartotta vissza elsőszülött fiát, látta, ahogy ellensége valamilyen felszabaduló erő hatására visszavonult – a héber értelme bizonytalan marad –,⁸ feltehetően azt remélte, hogy egy másik fia örökölheti izráeli ellenségei kapuját. A Királyok könyvének elbeszélése

and inscriptions. Comparative studies on narratives in Northwest Semitic inscriptions and the Hebrew Bible New York [etc.]: Oxford University Press 1997. 44-58; 154-157. 45. 50. 154.

⁴ what Schade presents as the upper stroke of his *r*, with a very large head, is in fact the middle stroke of the original *h*...the new photographs presented here not only show that the reading *r* is not convincing, but also that a *h* is legible. - Lemaire, A. New Photographs and *ryt* or *hyt* in the Mesha Inscription, Line 12 in: Israel Exploration Society, Jerusalem; Hevra lë-hašqirat 'ërez-Yisra'ël wë-'attiqöteha; Hebrew University, Jerusalem. Department of archaeology; Ministry of education and culture, Israel. Department of antiquities Jerusalem : Israel Exploration Society Vol. 204-207.

⁵ *hyt*...gehörte...Weippert, M. : Historisches Textbuch zum Alten Testament. Mit Beitr. von Joachim Friedrich Quack, Bernd Ulrich Schipper und Stefan Jakob Wimmer Grundrisse zum Alten Testament ; Bd. 10. Göttingen 2010 246.

⁶ De gangbare lezing is *ryw*. De meest waarschijnlijke interpretatie is dat dit een nomen is van de wortel *ryw*. - Versluis, A. : Geen verbond, geen genade. Proefschrift. Boekencentrum Academic 2012 59.

⁷ Zevit, Z. Meshä's RYT in the Context of Moabite and Israelite Bloodletting in: Puzzling out the past : studies in the Northwest Semitic languages and literatures in honor of Bruce Zuckerman. (Ed.) Marilyn J. Lundberg; Steven Fine; Wayne T. Pitard. Culture and History of the Ancient Near East Weippert, M.H.E. (Founding Ed.) Volume 55 Leiden [etc.] Brill 2012 235-238.

⁸ Valószínű a szerző a *קַצֵּף־נְדוּל עַל־יִשְׂרָאֵל* - *ra* gondol.

egyértelműen feltételezi, hogy Mésa tudta: a drasztikus szertartás hatásos lesz, sőt a seregek, látva áldozatát a falakon, ugyancsak tudták, hogy az apotropaikus tett hatásosnak bizonyul erőikkel szemben. Az Izráelt megszálló harag azt jelenthette, hogy Mésára haragudtak, amiért nem korrekt módon harcolt, vagy az attól való nagy félelem lehetett, hogy mi történhet majd velük, amikor támadnak. A deuteronomista történetíró az eseményekről tényszerűen számol be, anélkül, hogy kommentálná azokat, vagy hozzájuk teológiai magyarázatot fűzne. Mésának ezt a tettét úgy kell tekintenünk, mint amely a később várható szolgáltatás előlegét hordozza magában.

A moábitáknál található a második vérontással kapcsolatos eset, melyet szeretnék itt megvizsgálni, Mésa feliratához tartozik a Moábita kövön. Megtudhatjuk ebből, hogy a moábiták nem csupán ismerték a *herem* fogalmát, mely az ellenség teljes pusztulását fejezi ki, s a bibliai szövegek összekapcsolják azt a hódítás hagyományával, de gyakorolták is azt. A 14-16. sorban Mésa leírja Nébó elleni hadjáratát. A várost rúbeniták lakták (4Móz 32,37 szerint), akiket Mésa „izraeliták”-nak nevez, feltehetően annak a királyságnak a nevével, melyhez hűek voltak (1Kir 16,23-28):

14. És azt mondta nekem Kemós: Menj, foglald el Nébót Izráeltől, és én
 15. elmentem éjszaka és harcoltam ellene a hajnalcsillag feljöttétől délig, és én
 16. elfoglaltam azt és megöltem (w'hr̄g) mind a 7 ezer emberét, fiatal férfit és asszonyt
 17. és lányt és szüzet, mert Ashtar-Kemósnak pusztítottam el őt teljesen (*hr̄mth*).

A rúbeniek megölésének magyarázata nagyon tárgyilagosan fogalmazható meg. Olyan izráeli törzseknek a meghódításáról beszélünk, melyeket Omri telepített le annak a területnek a szívében, melyre Moáb jogot formált, de Mésa nem engedhette meg magának, hogy egy potenciális ellenség Izráel királyságából ciszjordániai törzsekkel egyesülve, a saját moábi királyságában lakjon, és nem szolgálhatta az ő érdekeit az a tény, hogy saját területén létezik egy hétezer megsértett menekültből álló tábor, néhány órai járásra korábbi lakóhelyétől. Ennek a reálpolitikának az indoklása modern nyelvezetű. Mésa olyan nyelvezetben írja le cselekedeteit, mely azt sugallja, hogy motivációja kultikus. A 17. sorban azt magyarázza, hogy a 16. sorban említett gyilkolás Ashtar-Kemós istennő tiszteletére történt. *לעשרה כמש* - sal kapcsolatosan a 17. sorban sok véleményt hoz az eddig említett szakirodalom. Ennek alapján két, külön nemű istenségre is gondolhatunk. Legegyszerűbb megoldás, ha Astór-t Kemós-sal azonosítjuk.⁹

A *herem* fogalmát az ellenség rituális elpusztításának fogalmaként kell értelmeznünk: ezt az ellenséget úgy gondolta, hogy nem tudja legyőzni az istennő segítsége nélkül (Nincs arra magyarázatom, hogy miért éppen az istennő a *herem* kedvezményezettje.). Mésa maga megjegyzi, hogy a Nébó elleni hadjáratot csupán Kemós rendelkezésére hajtotta végre. Ez a helyzet hasonló a Jerikó meghódításának történetében leírtakhoz, amikor is az istenség csodálatos beavatkozása a falak leomlásában öltött testet emberi közreműködés nélkül.

⁹ 'Aš t ō r des Ka m ō š... Gewöhnlich hält man 'š t r für eine männliche Gottheit, die mit Ka m ō š identisch ist ('Aš t ō r, d. h. Ka m ō š) - Weippert Historisches Textbuch i. m. 247.; Ashtar-Kemosh is the name of Kemosh's consort, the goddess who was considered the female counterpart of Kemosh... Ashtar-Kemosh can be connected with Ishtar, the Mesopotamian goddess of war... Astarte, a goddess of the fertility... - Dearman Studies in the Meshah inscription i. m. 217- 222.

Lakóinak tényleges kiirtása – férfit és nőt, ifjat, öreget – pont úgy, mint Mésa esetében, Izráelnek is feladata volt (Józs 6,1-25 lásd 21. vers).

Mint Mésa, Józsué is ugyanazt az utasítást kapta egy istenségtől, hogy foglalja el a várost (Józs 5,13-6,5).

Az események alapvető meghatározója az lehetett, hogy azokat a foglyokat, akiket isteni segédlettel fogtak el, nem foszthatták ki fogvatartóik, ők teljesen isteni fennhatóság alatt álltak. Haláluk az isteni beavatkozás elismerését jelentette, de nem szükségszerűen tekintettek arra úgy, mintha az szolgálatuk megjutalmazásának egy formája lett volna. Az emberi harcosok csak megbízottak voltak, és a háború végkimenetelének haszonélvezőivé lettek, mert birtokot szereztek, de nem többet.

A harmadik moabita vérontás ebben az időben Ataroth városánál ment végbe, ahol gádiak laktak, akiket Mésa a törzsi nevükön említ. Erre utal feliratának 11-12. sora, azt sugallva, hogy mindez a Nébónál történt *herem* előtt zajlott (lásd 4Móz 32,34). Ezek a sorok az öldöklést a nébói esethez hasonlóan írják le, de a szóhasználatban valamelyest különböző módon:

10...és Gád emberei laktak Ataroth földjén régtől fogva és Izráel királya

11. építette magának Atarothot; és én harcoltam a város ellen és elfoglaltam azt és megöltem minden embert a vá

12. ros[ból], *ryt*(ként) Kámósnak és Moábnak

Noha a *ryt* olvasatát a 12. sorban az új fotóknak köszönhetően biztosra vehetjük, a szó jelentése, talán *rayat* kiejtéssel is, bizonytalan marad. Adverbiumként leírhatja, hogyan történt az öldöklés. Főnévként utalhat arra, hogy mi is volt valójában az az ölés: ajándék, felajánlás, egy nagy gesztus vagy a nyilvánosság előtt zajló látványosság. A lehetséges magyarázatok sokfélesége, mely egymásnak ellentmondó, feltételezett etimológiára épült, fordítását nem döntötték el. Látva ezt a helyzetet, azt javaslom, hogy a *ryt* jelentését tartalma alapján kellene megállapítani, vallásos jelenségnek tekintve, még akkor is, ha etimológiáját homály fedi.

Annak ellenére, hogy Mésa leírása Ataroth meghódítását illetően kevésbé szangvinikus, mint Nébóé, alapvető felépítése hasonló: „Harcoltam... Elfoglaltam... Megöltem mindet... isten nevéért.” Jóllehet a Nébó részlet így folytatódik: „Ashtar-Kemósért teljesen elpusztítottam azt”, az Ataroth részlet a gyilkolást így magyarázza: „*ryt* Kemósért és Moábért.” Hogy ezek teljesen párhuzamosak legyenek, Mésa azt is írhatta volna, hogy „egy *herem* Ashtar-Kemósért”, de úgy döntött, hogy nem így fogalmaz.

A legnagyobb különbség a két leírás között az, hogy míg Mésa támadását Nébó ellen Kemós rendelte el, és az öldöklést csak közvetve említi, olyan ígét használva, amely a *h-r-m* gyökből ered, *herem*-ről beszél Ashtar-Kemós számára vagy dicsőségére, addig az Ataroth-ra mért, személyesen Mésa által vezetett, az ő katonai stratégiájának részeként megjelenő támadás során az öldöklést *rayat*-ként fogalmazza meg a szöveg, a két istenség, Kemós és Moáb számára vagy dicsőségére. E megkülönböztetés párhuzamát találjuk Izráel kultikus törvényhozásában. Hasonló az egyéni *herem* törvényéhez a 3Móz 27,28-29.¹⁰

¹⁰ De semmi, a mit valaki teljesen az Úrnak szentelt, mind abból amije van, akár ember vagy barom, akár mezei birtokából való; el ne adassék, és meg se váltassék; minden, a mi teljesen neki szenteltetett, igen szentséges az Úrnak. - 3Móz 27,28

Izráelben az egyéni *herem* magában foglalhatta a tulajdont, de a személyt is. A törvény feltételezte az olyan tételek elfogadását, melyek csak arra szolgáltak, hogy korlátozzák az emberek által megtagadható megoldások sokféleségét. A *rayat* szó, amit Mésa használt, lehetne a megfelelője Izráel egyéni *herem*-jének. Mivel nem akarta a gaditákat az elfoglalt városból élve hagyni, gyakorlati okokból és/vagy bosszú után áhítózva feláldozott fiáért, foglyait halálba küldte istenei dicsőségére.

A szokás talán hasonló a vagyon elpusztításához néhány északnyugat-amerikai indián ünnepi összejöveteleknél, mely akár egyfajta túlzott önkéntes felajánlásként, határtalan köszönetnyilvánításként is felfogható.

Jefte lányának története a Bírák 11-ben transzjordániai milióben játszódik, és szintén az emberi áldozat bemutatásának mintája. Jefte óvatosan fogalmazott, ígéretet tartalmazó fogadalma Ábrahám és Mésa holocaust áldozatára utal: „Ha valóban kezembe adod az ammóniakat, akkor bármi jön ki élelem házam ajtaján, amikor békességgel visszatérek az ammóniaktól, az Úr lesz az, feláldozom égőáldozatul” (Bír 11,30-31). Mindamellet amennyiben ez a harc előtt történt, Jefte csak azt tudta feláldozni, ami már az övé volt, az ő egyéni *herem*-jeként. Egy olyan kötelezettséget vállalt, amit, ahogy azt később elismerte és lánya is megerősítette, nem lehetett újra tárgyalni. Semmi nem kényszerítette Jeftét esküre. Ha megebesítették volna a dicsőséges menetben, vagy hadiútja érdemtelennek bizonyul, nem kérhették volna számon rajta esküjét. De YHWH szolgálatot tett, s fel kellett ajánlania érte az *olab-t* (Bír 11,36).

Figyelembe véve az eseményeket olyan sorrendben, ahogy Mésa mutatta be őket, nyilvánvaló, hogy kultikus viselkedését sürgető körülmények befolyásolták. Kezdetben Medeba körül építkezett, amit Izráeltől vett vissza (8-9. sor). Istenségekről nem volt szó. Ezután a gaditákkal foglalkozott Ataroth városában és *rayat*-nak szánta őket Kemós és Moáb számára (10-12. sor), azt sugallva(?) talán, hogy Ataroth félelmetesebb katonai problémát jelentett, mint Medeba. Ezt követően, esetleg miután hízelgett Kemósnak, Kemós elküldte, hogy megtámadja Nébót, amelynek lakosai megölettek Ashtar-Kemósnak *herem*-ként (14-17. sor). Nébó nem kifejezetten tartozott a nehezen megtámadható helyek közé Mésa számára. Írásai azt mutatják, hogy ha Kemós nem rendelte volna el, meglehet, hogy figyelmen kívül hagyta volna a várost.

Ezek után indított támadást a megerősített izráeli erődtítmény ellen Yahaznál (18-21. sor). Habár Mésa Yahaznál szerzett győzelmét Kemósnak tulajdonítja (19. sor), tömeges öldöklésről és kultikus jellegről nem olvasunk. Elképzelhető, hogy a város népessége, félve az Ataroth és Nébó-nál történektől, hajlandó volt elfogadni Mésa tekintélyét.

Annak ellenére, hogy a moabiták nem érezték lelkiismeretfurdalást a rituális öldöklések miatt, nincs okunk azt gondolni, hogy kifejezetten erőszakos vagy kegyetlen nép lett volna Moáb, vagy esetleg rendkívül vonzónak találták volna az ilyesfajta szertartásokat. Mivel korlátozott mennyiségű adattal rendelkezünk, úgy tűnik, kizárólag a körülmények voltak azok a döntő tényezők, amelyek meghatározták a vérontás rituális gyakorlatának idejét és minőségét, beleértve a *rayat*-ot is.

A GAZDASÁGI ERKÖLCS ALAPJAI A MÓZES ELSŐ KÖNYVÉBEN*

I. Vallástörténeti háttér

Honnan érkezünk az Ószövetség erkölcsi világához? Van-e olyan egyetemes vallástörténeti háttér, ami hozzájárulhatott az Ószövetség erkölcs fogalmának kifejlődéséhez? Az erkölcs ószövetségi fogalmának kialakulása *történeti szempontból* nézve az ókori kelet vallási és kulturális fejlődésének része. Az emberi kapcsolatok és viszonyulások évezredek óta spontán és a közösség által irányított fejlődése hozta létre. Gyökerei az emberiség történetének kezdeti stádiumában bizonyára az adott közösségen belüli erők önbíráskodásában, az általuk meghatározott, személyes érdekeiket szolgáló szabályokban keresendő, melyeket a közösség az erőviszonyok figyelembevételével mértékadónak fogadott el. Hogy a közösségeken belül mindig voltak a többenél nagyobb tekintéllyel bíró emberek, magától értetődik. Szavuk, viselkedésük magatartási ösmintául szolgáltak a közösség tagjainak. Az írott törvényeknek volt külső kényszerítő ereje, de ennél fontosabbnak mondható a közszellem befolyásoló hatása, a közgondolkodás által mértékadónak tartott viselkedésformák önkéntes vállalása.

Teológiai szempontból nézve pedig mindezen történeti fejlődési folyamatok mögött az önmagát kijelentő Isten közszellemet, erkölcsi normákat formáló akaratát kell látnunk.

1) Sumerék

A sumer őskultúrából fennmaradt írásos anyag és a nevek arról győznek meg bennünket, hogy a családi élet az emberek egymás közötti kapcsolatának alapvető meghatározója volt, amit ma erkölcsnek szoktunk nevezni. Biztosították a nők jogait, a hatalmasok nem használták erejüket a gyengékkel szemben. Ezeket a királyi hatalom szankcionálta is. Ügyeltek arra, hogy a polgárokkal szemben a hatalom gyakorlóit ne kövessenek el visszaéléseket. A hivatalnokok túlkapásaival szemben oltalmazták a szegényeket, özvegyeket és árvákat.¹

Sumer szövegekben a bűn gondolata alig játszik szerepet. Ezzel függ össze az,

* Elhangzott a Magyar Népfőiskolai Collegium (MNC) Balatonszárszón tartott konferenciáján 2012. július 24-én

¹ Kramer, Samuel Noah: *Die Geschichte beginnt mit Sumer*, München, 1959, pp. 86.

hogy a sumer vallásban hiányoznak az olyan imádságok, melyek az ember vétkei miatt az istenek kiengesztelődését kérik. Az egyén panaszát megfogalmazó imádságok is alig ismerik a személyes bűn gondolatát. Az ember tetteinek hatása a sumer istenek számára jelentéktelen ügy, hogy azok nem befolyásolják őket. Az erkölcsi érzület másodlagos, mert a valóságos kultuszi tiszteletadás a lényeg.²

2) Hammurabi törvénye

A Hammurabi törvénye nagy lépéseket tett a magántulajdon védelme irányában, ami a gazdasági etika egyik alapeleme. A törvénygyűjtemény bizonyára a térségben kialakult élő szokásjog, eleinte íratlan joggyakorlat rögzítése volt, illetve ezek szellemében megalkotott jogszabályok konkrét helyzetekre. A mezopotámiai kultúrában hatással lehettek Hammurabi törvénygyűjteményére az eszinnai, az iszini és az úri törvénykönyvek.

Hammurabi törvénygyűjteménye szabályozza a kereskedők és a közvetítők egymás közötti ügyleteit (100-107. §). A közvetítő vagyoni felelősséggel tartozott a kereskedőtől kapott javakért. Ha az átvett érték elveszett, mert rablók elkobozták tőle, de ezt bizonyítani nem tudta, az istenekre való esküvéssel bizonyítani lehetett a tanúk hiányában igazolhatatlan tényállást (103. §). Ugyancsak kártérítéssel tartozott az az építész is, akinek hibájából a megrendelt ház fala ledőlt. Tartozott azt a saját költségén ismét felépíteni (233. §). Ha azonban a megrendelőre vagy annak fiára rádőlt a fal és haláleset történt, az építészt, illetve a fiát ki kellett végezni (229-230. §). Ha a kereskedő letagadta a közvetítőtől kapott, neki járó nyereség átvételét, a közvetítő isten és tanúk jelenlétében kinyilvánította az igazát, s a kereskedőnek hatszoros értéket kellett fizetni a hazugságáért (107. §). A megrendelés után előre kifizetett, de ezek után el nem végzett munkáért a munkadíj ötszörösét kellett fizetni a kárvallott megrendelő számára (112. §). Ha egy kocsmáros nő szeszes ital fejében gabona helyett pénzt fogadott el, de később azt állította, hogy a pénz értéke nem felelt meg a gabona árának, a kocsmáros nőt vízbe kellett fojtani (108. §). A törvény a bűnpártolást halálbüntetéssel sújtotta (109. §).

Érdekessége a Tórával szemben ennek a törvénygyűjteménynek, hogy hiányzik belőle a vallásos gondolat, míg a Mózes törvényének háttérében mindenütt a szent Isten parancsoló akarata húzódik, s ezáltal nyeri vallásos karakterét.³ Ugyanakkor azonban a Hammurabi Törvényt tartalmazó, 1902-ben megtalált diorit obeliszken Šamaš napisten látható, amint átadja a törvényt a királynak. Figyelemre méltó azonban, hogy a trónján ülő helyzetben ábrázolt napisten fejmagassága azonos Hammurabiéval. Ennek az ábrázolásnak szimbolikus értelme van. A nagy király azonos szintre emelkedik az istenséggel, ami uralkodói legitimációját adja, miként a törvénygyűjteményt bevezető, a király isteni kiválasztását hangsúlyozó felirat is.

² Ld. Hutter, Manfred: *Religionen in der Umwelt des Alten Testaments I., Babylonier, Syrier, Perser*, Studienbücher Theologie, Verlag W. Kohlhammer Stuttgart, Berlin, Köln, 1996. p. 61.

³ Jeremias, Alfred: *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients*, J. C. Hinrich'sche Buchhandlung Leipzig, 1904. p. 266.

3) Egyiptom

Az egyiptomi kultúrában az erkölcsök nem voltak lazának mondhatók. Ez érvényes volt a családi életre is. Egyneveltségben éltek, ami alól a királyi udvar tagjai voltak kivételek.⁴ Ők háremeket tartottak, ami a gazdagságnak is jelképe volt. A házasságot az istenek oltalma alatt működő intézménynek tartották.

A hatalmas építkezéseken dolgozó állami alkalmazásban lévő szakemberek munkáját megbecsülték, fontosnak tartották, mert a legfontosabbnak tartott munkát végezték: a fáraók örök nyughelyét építették. *Kákósy László* szerint a helyi, kisebb jelentőségű ügyeik intézését saját bíróságai végezték, s ez azt mutatja, hogy széleskörű önkormányzatisággal rendelkeztek. Ha akadozott az ellátás, van példa arra, hogy a kézművesek a jogaik érvényesítése érdekében beszüntették a munkát, tüntettek.⁵

A parasztok és a rabszolgák sorsa ennél vigasztalanabb volt. A rabszolgotartás nem feltétlenül az uralkodó osztályhoz való tartozás vagy a tehetőség jele volt. Rabszolgája a csaknem nincstelen parasztnak is lehetett. Sorsuk azonban nem volt könnyű. A birodalom felé akkor is teljesíteni tartoztak, ha a gabonát sáska, vízilovak vagy rágszálók pusztították.

II. Fogalmi eszköztár

Amit mi erkölcs alatt érünk, azt az Ószövetség egyetlen szóval nem tudja kifejezni. Szóba jöhetne az ivritben használatos מוסר, de annak a jelentése nem fedi teljességgel azt, amit mi e fogalom alatt értünk. A מוסר egyébként az Ószövetségben is előforduló kifejezés, de értelme inkább a fegyelmzés, figyelmeztetés, intés jelentéstartalmával fordul elő.

Ha egyetlen szóban nem meghatározható, amivel most foglalkoznunk kell, mi az a fogalomkör, amit az Ószövetségben keressünk? Erkölcs alatt általában az ember magatartását, értékrendszerét irányító, azt meghatározó, társadalmi szinten helyesnek tartott szabályok összességét értjük. De ezen kívül lényegi eleme a szónak a szokás, amihez úgy jutunk hozzá, hogy a környezetünkben élők gondolkodásmódja és viselkedése magatartási ősmintaként szolgál, amit átveszünk, és amihez a saját cselekedeteinket mérjük. A magyar erkölcs szó első szótagjában benne van az erő szó, melyhez párosul a kül-cs/keül-cs elem. Ez a megközelítés – nyelvünk logikája – magában hordozza, hogy belső szellemi erőnk külső megnyilvánulását értjük alatta. A Bibliát tanulmányozó embernek azonban nem az a legfontosabb, hogy társadalmi szinten mit tartanak követendőnek, mert az koronként változhat, sőt az adott társadalmon belül is érzékelhető rétegződések. A gazdasági életben elhangzik időnként, hogy mindent szabad, amit nem tilt a törvény. Mi ezzel nem érthetünk

⁴ A mai ember számára idegen, de az ókori Egyiptomban lehetséges volt a testvérházasság. A testvérházasságban előképként Ozirisz és Ízisz szolgált, akik testvérek voltak, majd később házastársak. Ennél még meghökkentőbb, hogy a fáraók a saját lányukat is feleségül vehették. Ennek az oka az volt, hogy a fáraók istennek tekintették magukat, s isteni mivoltukhoz isteni eredettel rendelkező házastárs párosulhatott. Példa erre az exodus fáraójaként számon tartott II. Ramszesz.

⁵ Kákósy László: *Réfiak. Az ókori Egyiptom története és kultúrája*, Gondolat Budapest, 1979. p. 172.

egyed, mert azt tartjuk, hogy a gazdasági erkölcs keretei ennél szűkebbek.

Azt tehát világosan látjuk, hogy számunkra nem elégséges a társadalmi szinten helyesnek és követendőnek tartott szabályok összessége. Olyan társadalmi kontextusban, az Európai Unióban, ahol a népek együttélésének alapokmánya nem tartalmazhatja normatívaként a zsidó-keresztény értékeket, különösen érvényes, hogy valami többre van szükség. Márpedig igaz Berzsenyinek a Magyarokhoz írott klasszikussá vált megállapítása:

*Így minden ország támasza, talpköve
A tiszta erkölcs, mely ha megvész:
Róma ledől, s rabigába görbed.*

Hiányában a veszély tehát nagy, s keresnünk kell a társadalmi szinten követendőnek tartott szabályok összességén túlit, ami örök. Ez számunkra kétségtelenül a Biblia, melynek első, terjedelmesebb részének legelső könyvében vizsgáljuk most a gazdasággal összefüggésben azt, ami egyetlen szóval az Ószövetség nyelvén nem fejezhető ki.

Összefoglalva az eddigieket azt mondjuk, hogy az Ószövetség fogalmi eszköztárában nincs olyan kifejezés, hogy egyetlen szóval ki lehetne fejezni azt, amit mi erkölcs fogalma alatt értünk. G. Fohrer szavaival élve sokkal inkább meghatározzák azok a szokások, amelyek ősi eredetre vezethetők vissza, amennyiben törvényi rendelkezések nem változtatják meg őket. Ahol az eredet élő és egyértelmű, ott nincs szükség törvényekre. Az izraelita a jónak és tisztességesnek számító úton halad (Péld 2,20), s eközben nem tesz meg bizonyos dolgokat, mert azok gonoszszágnak számítanak Izraelben (1Móz 34,7; 2Sám 13,12).⁶

Felépítményét tekintve az ókori Izrael erkölcsi felfogása részben az egész világon jelenlévő erkölcsi normákból, másfelől a nomád életformával összefüggő szabályokból, továbbá egyes elemeiben a honos palesztinai földművelő őslakosság szokásaiból táplálkozott. Ahol azonban kellett, mindezeket átalakította, formálta a kijelentést adó Örökkévaló parancsoló akarata. Az erkölcs ószövetségi fogalma éppen ezért minden kimutatható részem vagy benne (is) kimutatható egyetemes erkölcsi érték mellett át- meg átszövődik a hittel, mely minden történeti adottsága ellenére sem vált sem autonómmá, sem pedig többség által gyakorolt magatartási és viselkedési szabályok által befolyásolhatóvá vagy meghatározhatóvá, hanem Izrael Istene által szabályozott maradt.

III. A Mózes első könyvének vizsgálata

Az Ószövetségben e kérdéskör vizsgálatára nézve is alapidokumentumnak számít a Tóra. Az Ószövetség tanítói azt mondják, ha Izrael a Tórát megtartotta volna, nem volna szükség a többi szent iratra a Héber Bibliában, és a Messiás is azonnal eljönne. Azt nem tudhatjuk, hogy a Messiás mikor jön el, de a mondat első felével egyet lehet érteni. A Tóra minden erkölcsi döntés és megfontolás alapidokumentuma

⁶ Fohrer, G.: *Sittlichkeit* címszó, a RGG³ J. C. B. Mohr (Paul Siebeck) Tübingen 1962, Sechster Band kötetében, p. 66.

az Ószövetségben. Ebből bomlik ki minden. Ha az Isten népe életében minden a Tórában előírt rendben történt volna, nem kellett volna felemelni szavukat a prófétáknak. Tekintsük tehát át ezen az irodalmi egységen belül a Mózes első könyvét.

Az 1Móz több tartalmi egységre is felosztható. Mi most két egységet különböztetünk meg. Az egyik az 1Móz 1-11, amit a tudomány őstörténeteknek nevez. A másik a 12. fejezettől a mű végéig terjedő rész, ami az ősatyák történetét foglalja magában.

Mínekutána Isten megalkotta a világot és az embert, ezt olvassuk: „*Szaporodjatok és sokasodjatok, hajtsátok uralmatok alá a földet. Uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain és a földön csúszómászó mindenféle állatokon*” (1Móz 1,28).⁷ Az az uralkodás nem jelent felszabadítást az ember számára, hogy az állatokat megölheti. Isten eredeti gondolatában ez nem volt benne. Erre az ember csak az 1Móz 9,3-ban, a bűneset után kapott felhatalmazást. A teremtett világ fölötti uralkodásról így ír *Barth Károly*: „*Gyilkolni az állatokat sem szabad. Az ember csak megölheti őket. De ezt is csak abban a tudatban, hogy az állatok nem az övéi, hanem Istenéi. És amikor megöli őket, akkor neki adja vissza, hogy aztán azt, amire szüksége van, vagy amit kíván, tőle kapja vissza. Az állatok megölése, hogyha Isten engedélye és parancsa alatt történik is, eschatologikus jellegű papi aktus: jó lelkiismerettel csak akkor vehető vége, ha [...] feltétlenül szükség van rá.*” Aztán így folytatja: „*az állatok megölése – ellentétben a növények és gyümölcsök mindenféle szüretelésével – megsemmisítés. Nem csupán részvétel a földből sarjadó, oly sok példányban szakadatlanul megújuló létösszefüggés természetében, hanem egy élőlény egyedi, egyszeri, számunkra nem átlátható, de nem is tagadható módon individualitásként létező megsemmisítése. A szüret nem töri meg a teremtés békéjét*”⁸ A bibliai őstörténetekből tehát nem olvasható ki ezen a helyen az állatok ember általi kizsákmányolása, így nem is igazolható az a mértéktelen öldöklés, amit a fogyasztói társadalom igényei miatt az ember naponként végez. Miért viselkedik úgy az ember, mint egy őrült? – teszi fel a kérdést a Nobel-díjas *Szent-Györgyi Albert* az *Őrült majom* című könyvében. Az ember úgy viselkedik, úgy viszonyul a környezetéhez, mint egy őrült. *Szent-Györgyi* szerint őrült majmok vagyunk, mert agyunk nem képes követni

⁷ Az 1Móz 1,26-ban elrendelt isteni parancshoz kapcsolódik ez a vers, s a 1Móz 1,28-ban kiegészül a כבש-al. A két szó a király tevékenységét hordozza magában, Claus Westermann úgy fogalmaz, a 222 esetében is lehetséges a király uralkodásából való eredet, noha a szó ilyen összefüggésben az Ószövetségben nem fordul elő (in: *Genesis 1-11*, Biblischer Kommentar Altes Testament, 2. Auflage 1976., Neukirchener Verlag des Erziehungsvereins Neukirchen-Vluyn, p. 222.). Mindkét szó jelentése: *alávetni*. A 1111 jelentheti a *taposást* (Jóel 4,13), de valójában ez a szó is az udvari nyelvhasználat körébe tartozik (1Kír 5,4; Zsolt 110,2). Ez azonban az 1Móz 1,26-ban semmiképpen nem jelenti az állatok élelemszerzés céljából való megölését. Inkább csupán annyit, hogy az emberiség történetének kezdetén az ember a vadállatok többségével szemben kiszolgáltatott helyzetben volt, ám az embernek teremtettségénél fogva tiszte, emberi méltóságának alkotóeleme, hogy ne alávetettként értelmezze önmagát, hanem úgy, mint aki föléjük rendeltetett. Ez a fölérendeltség – nem kizsákmányolás! – megmutatkozik abban, hogy az ember az állatokkal való kapcsolatában ember marad. A háziasított állatok pl. felismerik a gazdájukat lépteiről, megismerik a hangját, és igazodnak ahhoz. A nyelvi fordulat, ‘uralkodik magán’ vagy ‘úrrá lesz a helyzeten’ közelíti meg leginkább annak az uralkodásnak a tartalmát, amiről itt szó van.

⁸ Barth, Karl: *Kirchliche Dogmatik*, III/4., Evangelischer Verlag A. G. Zollikon-Zürich, 1951. p. 403. Az állatok leölése tilalmának megokolása is igen figyelemreméltó, amikor így ír: „*Az állat és az ember közelsége feltétlen magával vonja azt, hogy az ember az állat megölésével valami olyat tesz, ami az emberöléshez nagyon hasonlít*” (im. p. 401.).

azokat a változásokat, amikre reagálnia kellene. Ez szerinte azért van, mert nem arra fejlődött ki az évmilliók során, amire jelenleg szükség lenne.

Másokat idézve azt mondja, a közlési sebesség növekedésének nagysága tízmilliószorosan növekedett, az utazási sebesség százszorosan, az adatkezelési sebesség egymilliószorosan, energiaforrásaink ezerszeresen, fegyvereink ereje egymilliószorosan, a betegségek ellenőrzésének képessége mintegy százszorosan, a népesség pedig ezerszeresen növekedett a néhány ezer esztendő előtti szintjéhez viszonyítva.⁹ Ezeket a sorokat *Szent-Györgyi* egy 1969-ben megjelent tanulmányból idézi. Sehol sem voltak még akkor a hírközlés, az információ áramlása és a haditechnika mai mutatói. Az ember nem képes reagálni a telhetetlensége által felgyorsított világ eseményeire.

A gazdasági erkölcs karikatúrája van megfestve Káin és Ábel történetében. Mindketten szorgoskodtak, megtermelték azt, ami az élethivatásukból adódott. Káin áldozatát azonban Isten nem fogadta el. Az is kiderül a szövegből, hogy miért. Azt olvassuk róla, hogy „földművelő” (1Móz 4,2) volt. A héber szöveg azonban nem csupán a foglalkozását írja le ezzel, hanem bepillantást enged a tevékenységének az ethoszába is. Talán nem állunk messze az igazságtól, ha az **עֲבַד אֲדָמָה** kifejezést a szokványos jelentésén kívül úgy is értelmezzük, hogy Káin a föld kiszolgáltatottja, mintegy a „rabszolgája” lett. Az isteni parancs a föld megművelésére vonatkozott (1Móz 2,15), ám az agrikultúrából *cultus agris* lett. Nem idegen ez az erkölcsi mélység korunktól sem. Közgazdászok mondják, hogy a multinacionális cégek, ha akarnának sem lennének képesek kitörni abból az öngerjesztő és egymást gerjesztő spirálból, amiben vannak. Urai a világ gazdasági folyamatainak, és mégis *rabszolgák*. Káin története e magyarázat szerint annak példája, hogy miképpen teszi az ember önmagát rabszolgává, s ennek milyen következményei lehetnek. Az istentelenségből testvérnélküliség, a testvérnélküliségből hazátlanság lett, mert kitervelt¹⁰ gyilkossága után várost alapított (1Móz 4,17). Káin városalapítása megfelel Ádám és Éva Édenbeli rejtőzködésének. A város is elrejt, arcnélkülivé formál, segít feledni vagy éppen eltépni a gyökereket.

A rabszolgaság témaköre okán ide kapcsolódik, hogy míg Káin önmagát, Jákob fiai a testvérüket, Józsefet tették rabszolgává (1Móz 37), aki ismaelita kereskedők révén Egyiptomba került. *Keil* szerint nem két különböző hagyományanyagról van szó, amikor a szöveg a kereskedőket midianitáknak¹¹ (28a. 36) és ismaelitáknak¹² (28b) említi, hanem arról, hogy a két népcsoportot gyakran összekeverték egymással.

⁹ Szent-Györgyi Albert: *Az őriült majom*, Magvető Könyvkiadó, Alföldi Nyomda, 1989. pp. 10.

¹⁰ Káin gyilkossága nem hirtelen felindultságból fakadó emberölés volt, hanem előre megfontolt szándékkal elkövetett gyilkosság. A LXX kiegészítése erre enged következtetni, midőn Káin szájába ad egy lényeges mondatot: **גִּילְכָה הָאֵדָמָה**, „gyeriünk ki a mezőre!”

¹¹ A midianiták az Akabai-öböl keleti részén éltek, nomád arab néptörzs volt, eredetük Ábrahámnak Kenúrával való házasságára vezetődik vissza (1Móz 25,1 kk.). Tevéikkel gyorsan közlekedtek, jól tájékozódtak a pusztaságban, s a lakott területeket rajtaütéseikkel fenyegették. Gedeon emlékezetes győzelmet aratott fölöttük (Bír 6,1 kk.).

¹² Az ismaeliták Ismaél leszármazottainak tekintették magukat. Ismaél Ábrahámnak Hágárral, az egyiptomi rabszolgánővel való kapcsolatából született (1Móz 16). Ismaél leszármazottairól annyit tudunk, hogy nyájaikból és portyáik alkalmával szerzett zsákmányból (Bír 6,3-5, v. ö. 1Móz 16,12), rabszolga kereskedelemről (1Móz 37,25. 28; 39,1) éltek. Kultúrtörténeti érdekesség, hogy aranygyűrűt viseltek (Bír 8,24), ld. Haag, Herbert: *Bibel-Lexikon*, Benziger Verlag 1968., p. 787.

Nemcsak Ábrahámától való származásuk (16,15 és 25,2), hanem életvitelük, mindig változó lakóhelyük miatt hasonlítottak egymásra, s az idegenek nehezen tudtak különbséget tenni közöttük.¹³ A Bír 8,22. 24 is váltakozva említi őket. Különösen ott volt lehetőség a tévesztésre, ahol nem népcsoportként léptek fel, hanem ahol a foglalkozásuk, életmódjuk lett hangsúlyos, mint az 1Móz 37,28 versében is: **אֲנָשִׁים מְדִינִים סְחָרִים**. Ilyen esetekben a midianita és ismaelita elnevezés szinte szinonimaként számított. Miként a „kánaánita” *Heinisch* szerint gyakran egyszerűen „kereskedőt” jelentett.¹⁴ A rabszolgaár az „áru” korával, munkabíráásával, (szak) ismereteivel függött össze, átlagosan 30 ezüstben volt megállapítva (2Móz 21,32). Ez megfelel nagyjából a Hamurabi Törvényben meghatározott rabszolgaárnak (116; 214; 252 [?] §).¹⁵ Húsz ezüstöt határoz meg a 3Móz 27,2-8 az 5-20 év közötti ember kiváltási áráként.¹⁶

Kálmán úgy fogalmaz, hogy a pogány népekből is megvetést váltott volna ki ilyen gonosz cselekedet, hogy kilenc testvér összefog fiatalabb testvérük megölése érdekében.¹⁷ Gonosz tettük elkövetése után leültek és ettek (1Móz 37,25), miként Saul, miután elfordulván az Örökkévalótól, megkérdezte az endori halottidézőt (1Sám 28,25; v. ö. Jn 13,30). Az evés ezekben az esetekben pótcselekvés. Fizikai erőt biztosít lelki megerőtlenedés idején, és segít feledni a történeteket.

Az ember áruba bocsátásának bűne végigvonul az emberiség történelmében, és napjainkra is ráveti árnyékát. A rabszolga-kereskedelem újszerű formájában nem darabszám szerint történik az ember kiárusítása, hanem fillérenként, centenként. A XXI. századi ember indirekt módon válik vétkessé sok embertársa szenvedésében, akik tőlünk keletre egy-két államhatárral néhány forinttal vagy euróval olcsóbban állítják elő a napi szükségleteinket jelentő termékeket, mint határainkon belül. A mindig olcsóbb termékeket kereső ember nem csak azok kiárusításához járul hozzá, akik azokat előállították, hanem saját honfitársaiéhoz is, akiknek a feje felől Kárpátaljára, Erdélybe vagy éppen valamely távol-keleti országba vitték el a gyárat, s ezáltal munkanélkülivé lettek. Emberkereskedelem, amikor az apa vagy az édesanya hetekig, hónapokig távol van a családjától tőlünk nyugatra, hogy az övéi számára jobb anyagi lehetőséget biztosítson.

Az 1Móz 6 első néhány versének őstörténeti kijelentése szerint az „istenek fiai” elragadták az emberek leányait, és feleségül vették őket. Itt is egy felborult ethoszról van szó, amikor a korabeli társadalmi rendszer legalsó skáláján lévő kisemberek kiszolgáltatottakká váltak a hatalommal bírókkal szemben. A hatalmasok megtehették következmények nélkül, hogy magukhoz ragadják a szegény emberek leányait és

¹³ Keil, Carl: *Genesis und Exodus*, Biblischer Commentar über das Alte Testament, (hrsg. C. F. Keil und Franz Delitzsch), Dörfling und Franke Leipzig, 1861. p. 244.

¹⁴ Heinisch, Paul: *Das Buch Genesis*, Die Heilige Schrift des Alten Testaments, Verlag von Peter Hanstein Bonn, 1930., p. 348.

¹⁵ Winckler, Hugo: *Die Gesetze Hammurabis König von Babylon*, J. C. Hinrich'sche Buchhandlung Leipzig, 1903.

¹⁶ A perikópa bővebb magyarázatához ld.: „1Móz 37 magyarázata,” Református Szemle, Az Erdélyi Egyházkerület, a Királyhágómelléki Egyházkerület és az Evangélikus-Lutheránus Egyház hivatalos lapja, Százharminadik évfolyam 2. szám, Kolozsvár, 2010. március-április, 133-152. lap

¹⁷ Calvin, Johannes: Auslegung der Heiligen Schrift, *Das erste Buch Mose*, Verlag der Buchhandlung des Erziehungsvereins Neukirchen Kreis Moers, é.n. p. 415.

asszonyait, mert tudták, hogy nincs kihez fellebbezniük az igazságuk keresésében. Nem mennyei lényeknek kell tehát értelmezni az „Istenek fiai” kifejezést. Azok hűs-
vér emberek voltak, de olybá tekintették magukat, s a kisémberek is úgy tartották
őket számon, hogy fölöttük semmi hatalmasság nincs, csak a csillagos ég.

Kihez apellálhatnak azok a leányok, akik akaraton kívűl, kényszerből állnak az
utak mentén és árulják a bájait? Akik futtatják őket, úgy rendelkeznek fölöttük,
mint valami tárgygal.

Ugyancsak az őstörténetek köréből való Nimród példája, aki „nagy vadász volt az
Úr előtt” (1Móz 10,9). Nevének jelentése: „lázdjunk föl.” Nem egyszerű vadászat
volt az ő tevékenysége, hanem *embervadászat*.¹⁸ Mindezt az Örökkévaló előtt végezte,
(לפני יהוה), ami ezen a helyen nem csupán vagy nem elsősorban jó értelemben
vett Isten előtti – coram Deo – tevékenységet jelent, hanem az Örökkévaló előtt,
mintegy arculcsapásképpen, az Örökkévaló ellenében, vele szembehelyezkedve. Az
előző példa is és ez is embervadászat. Közös a kettő abban, hogy egyik esetben
sincs a kárvallott ember abban a helyzetben, hogy az igazsága érvényesítésére jogi
fórumot kereshetne. Mai történet ez. Hová folyamadhat ma valaki, ha közlik vele,
hogy holnap munkanélküli lesz, vagy elárverezik a házát a feje felől?

Az Öszövetség vallja, hogy az embernek az a ténykedése, amit ma gazdasági
tevékenységnek nevezünk, nem nélkülözheti Isten jelenlétét.¹⁹ Az Isten nélkül
vállalkozó ember szánalmas karikatúrája a Babel torony építésének története (1Móz
11,1 kk.). Az Istent mellőző ember vállalkozói közössége egységét önmagában
látja, bizodalma abban van, hogy egy nyelvet beszél, hogy egységben vannak. Az
egységből sokszínűség, az Istent mellőző, önző egymással-ból egymás, sőt *egymás ellen*
lett, szétszórtak és összezavarodott a nyelvük: kialakult nemcsak a nemzetek nyelve,
de létrejött a generációk nyelve, a szakmák, a gazdasági és politikai érdekcsoportok
nyelve. Ha mindenki a saját nyelvén szól, nem érti a másikat akkor sem, ha ugyanazon
anyanyelvet beszél.

A Genesis további fejezeteiben úgy látjuk, hogy Ábrahám elhívásával Istennek egy
nagy vállalkozása kezdődött. Az ethosztalansága miatt atomizálódott embervilágot
össze akarja gyűjteni Ábrahám magában, hogy a vele kötött szövetség alapja legyen
e választott közösség erkölcsi döntéseinek.

A gazdasági ethosz szép példáját látjuk abban, ahogyan Ábrahám és Lót útja
szétvált egymástól. A szétválást a szentíró úgy magyarázza, hogy „nem bírta meg őket
az a föld, hogy együtt lakjanak, mert sok jószáguk volt és nem lakhattak együtt” (1Móz 13,6).
Ábrahám ebben a válságos helyzetben meghagyta Lót számára a lehetőséget, hogy
ő válasszon legelőt. Ezt ő meg is tette. Kiválasztotta magának a Jordán menti dűs
legelőjű területet. Ábrahám és Lót útja tehát elvált egymástól (11. 12. 18). Ábrahám
hagyta, hogy Lót a jobbik részt válassza. Szó van itt tehát egy vitáról, aminek a
lényege az életterre és a megélhetésre megy ki. Ugyanazzal a sémával van dolgunk,

¹⁸ Ld. Keil, Carl Friedrich: *Genesis und Exodus*, Biblischer Commentar über die Bücher Mose's, Dörfling und Franke Leipzig, 1861, p. 111. Az elbeszélés menetét megtöri az 1Móz 10,9 verse. Az itt szereplő ציד נבור értelme több annál, ami az ókori világban az uralkodók tevékenységéhez tartozott, hogy védelmezniük kellett közösségeiket az ellenük támadó vadállatokkal szemben. Kálvin a Genesis kommentárjában azt mondja róla, hogy erőszakos ember volt, aki közelebb állott az állatokhoz, mint az emberekhez (Calvin, Johannes: i.m. p. 142.).

¹⁹ V. ö. Kálvin János: *Institutio* IV. 20,5; BARTH, Karl: *Dirchliche Dogmatik*, IV/4., EVZ-Verlag Zürich 1967., pp. 143.; BUSCH, Eberhard: *Reformiert, Profil einer Konfession*, TVZ-Verlag Zürich, pp. 121.

mint az 1Móz 21-ben és 26-ban az ún. kútvíta kapcsán. Mindegyik tipikusan az atyák életmódjával függ össze és abból érthető. Ugyancsak az atyák életmódjának felel meg a probléma megoldása is, az, hogy egy ilyen helyzet csakis két érdekcsoport szétválásával végződhet. Kisállatokat tartó és vándorló embercsoport ugyanis nem nőhet egy bizonyos létszám fölé, mert állataik számára egyszerre nem találnak megfelelő legelőt és ivóvizet.

A közgazdaságtan *Garret Hardin* amerikai ökológus elnevezése nyomán ismeri a „közlegelők tragédiája”²⁰ kifejezést. *Hardin* szerint ugyanaz a legelőterület ugyan rövidtávon nagyobb haszonnal eltarthat több állatot is, mint amennyire valójában képes, de a mohóság – ha több állat tartása történik az optimális létszámnál – távlatosan mindenkit veszélybe taszít, mert a föld termőereje kimerül. A tanulmány szerzője a közlegelő példájával teszi érthetővé és szemléletessé azt a tételt, hogy minden erőforrás addig működhet optimálisan, amíg minden felhasználó betartja a közös megegyezéssel megállapított szabályokat. A felhasználók egyikének a szabálytalankodása annak az egynek egy ideig nyereséget hoz, míg a többi szereplő számára alig érzékelhetően romlik a helyzet. Ha több résztvevő tartósan figyelmen kívül hagyja, hogy a megélhetésük, ill. profitszerzési lehetőségeik milyen kereteken belül teremthetők meg, a „közlegelő” kimerül, krízishelyzet áll elő.

A krízis tünete az Ábrahám-Lót történetben a pásztorok vitája volt a legelő és az ivóvíz miatt. Az egyetlen, békességgel kivitelezhető megoldás, ha egy csoport a főcsoportból kiválik, s másutt önálló életet kezd. A közérdek megszegése hozhatott volna ez esetben is pillanatnyi hasznot, de hosszú távon mindenki kárvallottja lett volna. Ez a felismerés vezette Ábrahámot arra, hogy visszalépjen, s messzebb lásson a szabályok megszegésének pillanatnyi hasznot hozó megoldásánál. A bibliai elbeszélés különlegessége abban van még, hogy a leglényegesebb dolog végül is hiányzik belőle: a vita ábrázolása. Csak megemlítődik, hogy volt valami nézeteltérés, de részletezését nem találjuk. Erre rögtön következik a megoldás is; a vita befejezése. Hasonlóképp van feloldva a 21. és a 26. részben ábrázolt vita is. Egy korábbi, mára már ismeretlen stádiumban valószínűleg szó lehetett az okról és a vita levezetéséről is. Minél hosszabb időn át hagyományoztak át egy elbeszélést, annál inkább elhalványultak idő múltával az egyes részletek. Nem érdekes már többé az, hogy ki kezdte el a vitát, hogy ki mit mondott egészen pontosan; hogy miként alakultak az események tovább; és hogy esetleg milyen károk keletkeztek egyik vagy másik oldalon a vitából, hanem a vita feloldása a lényeg. De éppen az elbeszélés erősen redukált mivolta utal arra, hogy lenni kellett korábban egy *előtörténetnek*, amelyben a részletek erősebbek, színesebbek és konkrétabbak voltak.

Manapság nem ismeretlen jelenség a gazdasági életben, hogy akik monopolhelyzetet akarnak maguknak teremteni, tönkretesznek működő infrastruktúrát. Ennek sokféle megjelenési formája van; a háborútól a privatizációig minden. Az 1Móz-ban találkozunk azzal a jelenséggel, hogy Izsák Gérárban kiásatta azokat a kutakat, amelyeket a filiszteusok betemettek Ábrahám idejében (26,18). Így is lehetetlenné lehet tenni egy közösséget, hogy megsemmisítik az élet, a boldogulás legalapvetőbb feltételeit. A kutak betemetése után nem Ábrahám szabta meg most már az állatok árát, hanem kiszolgáltatót helyzetbe került (v. ö. Bír 6,3). Hasonlóan,

²⁰ Hardin, Garret J.: *The Tragedy of the Commons*, Science 162. 1968; ld. még: http://hu.wikipedia.org/wiki/A_közlegelők_tragédiája

mint azóta sokszor, amikor a cukorgyárak, növényolaj üzemek, az energiahordozók, s az ivóvízkészlet csaknem teljesen idegen kézbe kerülnek, s ezáltal kiszolgáltatott helyzet teremődik. Főképp, ha az egyébként használható gépsorokat lángvágóval szétdarabolják és vasárúként eladják. Ez a módszer a háború általi totális infrastruktúra megsemmisítésének szalonképesebb formája. Lehet ugyan hallani néhány elszánt próbálkozásról, ami hasonlít a betemetett kutak kiásásához, amikor az elherdált nemzeti vagyon visszavásárlása történik. Ilyen a mi időnkben pl. a visszavásárolt Rába járműipari cég.

Jákób küzdelmes életéből most egyetlen epizódot emeljünk ki. Azt, amikor kiszolgáltatta az idejét Lábánnál, és végre elválhattak az útjaik (1Móz 30,25). Jákóbot úgy mutatja be a szentíró, mint akinek szép családja van, de Lábánhoz viszonyítva majdnem nincstelen. Ezt Jákób is érezte, ezért szeretett volna vagyonra szert tenni. A vagyon kifejezője a pásztorok világában a nyáj. Azon a vidéken a bárányok és a kecskék egyszínűek voltak. A bárányok fehérek, a kecskék feketék vagy sötétbarna színűek.²¹ A tarka kecske és a fekete bárány ritka volt. Jákób azzal az ajánlattal állt elő, hogy további szolgálataiért hadd legyen az a bére, hogy a fekete bárányok és a tarka színű kecskék legyenek az övéi.²² Ezért azt javasolta, hogy válasszák el a nyájból ezeket a példányokat, hogy amiket őriznie kell, csak szokványos színű állatokból tevődjen össze. Lábánnak tetszett az ajánlat, mert a nyáj génállománya miatt úgy gondolta, olcsó munkaerő lesz Jákób. Jákób azonban cselhez folyamodott. Ahhoz az általában vitatott, valószínűleg ősi, mágikus gyakorlathoz nyúlt, miszerint az utódok sorsát meghatározza, hogy az anyaállat pázás vagy vemhesség közben mit lát. A vizuális benyomások mágikus hatásának hite az egész földön kimutatható. A népi hiedelemvilág ma is összefüggésbe hoz bizonyos különös formájú anyajegyeket azzal, hogy a várandósság ideje alatt az anya rácsodálkozott valamire, aminek a formája a megszületett gyermek anyajegyére emlékeztet. Jákób fagallyakat vágott le, majd itt-ott lehasította róluk a háncsot, és a szép, életerős állatok elé tartotta, amikor azok inni mentek. Az állatok látták a tarka gallyakat, és ennek megfelelően tarka kecskék, illetve fekete bárányok születtek. A szentírásstudomány két különböző szentíró jelenlétét feltételezi ebben a történetben. Az egyik Jákób ügyeskedésére helyezi a hangsúlyt (J), a másik pedig (E) Isten áldására (31,9 kk.).²³

²¹ Heinisch, Paul: *Das Buch Genesis*, Die Heilige Schrift des Alten Testaments, Verlag von Peter Hanstein Bonn, 1930. p. 309.

²² Az egész Ószövetségben csak e fejezetben előforduló רָעָה jelentése nem teljesen egyértelmű. Rasi *sötétnek, vöröshöz hasonlónak* értelmezi (in: *Raschis Pentateuchkommentar* [Rabb. Dr. Selig Bamberger], 1928. Hamburg 5688., Verlag von George Kramer, Hebräische Buchhandlung, p. 83. 34.), a Köhler – Baumgartner szótár a רָעָה gyök figyelembevételével *felgerjednek, tüzelőnek* fordítja (Koehler, Ludwig & Baumgartner, Walter: *Lexicon in Veteris Testamenti libros*, E. J. Brill Leiden, 1958. p. 282.; v. ö. az asszír *emmu*-val [=forró], in: Gelb, Ignace J & Jakobsen, Thorkild & Landsberger, Benno & Oppenheim, A. Leo: *The Assyrian Dictionary*, Of the Orietal Institute of the University of Chicago, Published of the Oriental Institute, Chicago 37., Illionis, U. S. A. Volume 4., 1958. p. 150.). A LXX-ben a φαιὸν (*sötét, sötétbarna, szürke*) található, a Vulgata *furvus*-nak (*fekete, sötét*) fordítja. Az ivritben a רָעָה jelentése *barna*.

²³ Vallástörténeti szempontból a mágia és a vallás közös abban, hogy mindkettő a végtelen érzékfelettlivel akar kapcsolatba lépni. Közös a *quid*, de élesen különbözik a *quomodo*. A mágia az általa megtapasztalt érzékfelettlit mechanikus módon akarja szolgálatába kényszeríteni, a vallás pedig felismeri, hogy az általa megtapasztalt természetfölötti hatalmasság mindenekfeletti abszolútum, aki nemcsak közel van hozzá, hanem egész valója csak belőle és általa értelmezhető.

Most nem foglalkozunk ennek a gyakorlatnak a genetikai összefüggéseivel, sem azzal, hogy lehet-e valóságos következménye a születendő utódra nézve annak, hogy nemzés vagy vemhesség alatt az anyaállat mit lát. Témánk szempontjából fontosabb az, hogy az alacsony szolgálatban álló Jákób önállóságra vágyik. Természetes igénye minden hatalom nélküli embernek. Az Isten áldását hordozó Jákób áldást, előmenetelt vitt Lábán életébe, amit maga Lábán fogalmazott meg (30,27). De ez Lábánnak nem elég. Kell az ingyen munka. Az azonban nem férhet össze az áldást adó Istennel, hogy az egyiknek mindene van, a másik pedig semmi nélkül való. A történetből kiderül, hogy Isten azokkal a gyengékkel van, akiket a hatalmasok kizsákmányolnak. Megengedi Isten Jákóbnak, hogy ezzel a hamissággal előmenetelt szerezzen, és függetlenné váljon Lábántól. Valójában két csaló ember találkozása történik itt. Lábán és Jákób találkozása. A gazdasági szférában gyakran létezik ilyen, s megtörténik, amit *Luther* mond, hogy Isten egyik gazember nyakát kitekerteti egy másik gazemberrel. De itt nem erről van szó. Lábán azzal, hogy sorozatosan becsapta Jákóbot, a „*Csalót*,” a saját maga erkölcsére, a származásával összefüggő szokásjogra támaszkodott. Jákóbnak nem volt ilyen támasza. Ő azokra a képességekre hagyatkozott, amiket az áldás révén kapott.

Jákób számára azonban ebben a történetben a haszon, a nyáj gyarapodása nem csupán cél, főképp nem öncél volt, hanem egy ponton túl tudott a kezében eszközzé is válni a jó érdekében. Gazdagságából ajándékot készített Ézsauinak (1Móz 32,13 kk.). Előre küldte az ajándéknak szánt nyáját a haragvó Ézsauinak. Jákób megértette, hogy az anyagiaknak kell szolgálni a szellemieket.

Témánkhöz kapcsolódik befejezésül József egyiptomi tartózkodásának az a mozzanata, amikor József megövendöli a fáraónak a hét bő esztendő után a szűk esztendők eljövetelét. A szentíró célja ezzel a történettel, hogy kimondja; vannak idők, amikor a nemzetek között sajátos egymásrautaltság működik a túlélésért. Azoknak a felelőssége, akiknek vannak tartalékaik, akiknek mások tartoznak, igen nagy. Ma úgy vagyunk itt, hogy a hét bő esztendő a hátunk mögött van. Az éhes tehének felfaltak mindent. Valljuk meg, mindennek azért mégis csak voltak előjelei Európában és a világban. A sovány teheneket nevezhetnénk államadósság milliárdoknak, inflációnak, munkanélküliségnek, hajléktalanságnak, polgárháborúnak. Azonban mikor ezt mondjuk, látnunk kell azt is, hogy mindezek a címszavak csupán másodlagos tüneteket mutatnak. Az elsődleges tünet a mohóság, a 'pénz csinálja a pénzt' hamis szemlélete, amihez jön mindenféle pénzügyi spekuláció, fegyverkereskedelem, olcsómunka és folytathatnánk. Mi lehet a megoldás? Az, amit József tett. Raktározni kell. De hogyan és mit, amikor a zsebszerződésekkel felvásárolták a rövidlátó gazdától azt, amiből ők és utódaik megélhettek volna. Mégis van valami cselekvési terünk akkor is, ha felelőtlen gazdasági intézkedések kárvallottjai vagyunk. Szamba lehet venni azt, hogy mi maradt meg és mit tehetünk. Lehet figyelni bevásárláskor, hogy vásároljuk azt, aminek a vonalkódja 599-cel kezdődik, mert abban magyar ember munkája van. Szeptembertől feltüntetik a nagy bevásárló helyeken a magyar termékeket. Bízunk abban, hogy a tervezett többségi magyar tulajdonú bank jobban megőrzi munkánk és pénzünk értékét. József magatartásában van valami, ami átlépi az évezredeket, és számunkra is útbaigazítást adhat. Az, hogy tudott függetlenné válni egy következő gazdasági válságtól, s amikor az bekövetkezett, akkor is őrizni akarta a függetlenségét. Nekünk úgy, mint egyháznak, gyülekezetnek, hívő embereknek prófétai feladatunk az igazságtalanság ellen szót emelni. Néven kell nevezni a sovány

teheneket. A mohóságot, az irigységet, a spekulációt, azt a kifícamodott szemléletet, hogy nem a munka teremti meg a pénzt, hanem a pénz maga. Amiképpen az ethosztalanság okozott hatalmas világválságot, hisszük, hogy az ethosz teremthet kiutat is ebből. Fontos tehát, hogy ne csupán a másodlagos tüneteket lássuk, hanem azt, ami mindezt mozgatja és létre hívja, mert csak ezáltal menthető meg embermilliók. A József-történet világosan megfogalmazza, hogy József akkor látta azt, amit korábban hitt, amikor minden elfogyott. József korábban is hitte, de csak a világválság idején vált igazán láthatóvá, hogy Isten jelen van a válságban. József azért tudott jól gazdálkodni a válságos időben, mert Isten jóra fordította azt a gonosz tervet, amit a testvérei kigondoltak ellene (50,20). Bizodalmunk van afelől, hogy Ő a mostani világválságban is cselekvőleg jelen van, s elhibázott vagy éppen gonosz emberi terveket kész jóra fordítani.

PÁRHUZAMOK ÉS HATÁSOK AZ ELSŐ KERESZTYÉN EGYHÁZKÖZSÉGEK ÉS A ZSIDÓ HITKÖZSÉGEK SZERVEZETÉNEK FEJLŐDÉSÉBEN/MŰKÖDÉSÉBEN

Máig megoszlanak a vélemények arról, hogy az első század egyházközségei rendelkeztek-e valamiféle jogi szervezettséggel. A jogi szervezettséget elvető nézet vezéralakja Rudolph Sohm volt, aki *Kirchenrecht* című munkájában (Lipcse, 1892) fejtette ki először, hogy az egyház jogi szervezésre alkalmatlan, a jog az egyház lényegével ellenkezik, majd képviselte ezt a nézetet következetesen.¹ Határozott véleménye: „Nincsen szükség *emberi papságra*. A hívők minden gyülekezetében megvan az igazi keresztség, az igazi Úrvacsora és a teljes közösség Krisztussal, az egyetlen főpappal és hívóinek közvetítőjével. Még kevésbé van szükség *jogi alkotmányra*, sőt minden jogi alkotmány ki van zárva! Semmiképpen sem rejlik az egyház (keresztyénység) lényegében, hogy pápával, püspökkel, egyháztanáccsal és főfelügyelővel az állam példájára jogilag szervezkedjék. Ellenkezőleg! Ha a hívők minden gyülekezete maga az egyház (a keresztyénység, az egész keresztyénység Krisztussal, aki a keresztyénység feje), úgy egy gyülekezet sem gyakorolhat jogi hatalmat más gyülekezetten. És ha egyedül Krisztus a keresztyénységnek (az egyháznak, Krisztus testének) a feje, úgy nincsen ember, ki magát az egyház fejévé tehesse. A világi urak uralkodnak és erőszakot gyakorolnak. »De nem úgy leszén tiköztetek (Máté 20,26)«.”²

¹ „Krisztus összes követőinek egységéből, mint egy nagy szövetségéből indult ki az egyház fejlődése és alkotmánya. Az összes keresztyének e közösségét *egyháznak* nevezzük. A régi kor »ekléziának«, azaz Isten népének nevezi. A keresztyénység Izrael népe, az Újszövetség Istenének kiválasztott népe. Isten e népének ígértetett meg Krisztusnak és vele együtt Istennek jelenléte e nép körében. Az ekléziában minden egyes keresztyén a teljes közösséget élvezi Krisztussal (Istennel) és ezzel együtt az isteni, (szellemi), kegyelemadományok teljességét. Minden keresztyén tagja a keresztyénységnek, az ekléziának, az egyháznak. Innen ered a kérdés: hol van az eklézia? Az apostoli korszak a kérdésre így válaszol: ahol ketten vagy hárman Krisztus nevében egybegyűlnek, ott van az eklézia (az egyház). Mert Krisztus azt mondta: ahol ketten vagy hárman egybegyűlnek az én nevemben, *ott vagyok közöttük* (Máté 18,20).” Rudolph Sohm: *Rövid egyháztörténet*, Lipcse, 1916. Magyar fordításban: Franklin Társulat, Budapest, 1922. 37.

² Rudolph Sohm *i.m.* 40.

Ezen a nézeten állt még korábban Phillip Zorn³.

A magyar református egyházjogban Kérészy Zoltán képviselte markánsan ezt az álláspontot, szerinte a keresztyénség és az egyház eredetileg merőben karizmatikus volt.⁴ A református egyháztörténet kiemelkedő alakja, Révész Imre hasonlóképpen ítéli meg a 200 előtti egyházszervezetet, azt Sohm nézeteivel azonosan tisztán karizmatikus szervezetként értékeli. Álláspontja szerint a 200 előtti szervezet, „az őskeresztyénség a világtól elhúzódó kis gyülekezetekből áll..., amelynek hitnézetei még nincsenek kikristályosodva, közösségi életének még nincsenek szilárdul kialakult szabályai. Egészben a lélek uralma jellemzi: ti. a hívőknek a közöttük élő Krisztus Lelkével, a Szentlélekkel való eleven és állandó közössége. Ez egyfelől forró vallásos gerjedelmekben és ihletett elragadtatásokban, másfelől magas fokú erkölcsi tisztaságban (szentségben) és testvéri szolgálatkészségben nyilvánul meg. Ez a mindennél hatalmasabb belső, szellemi hajtóerő fölöslegessé teszi rájuk nézve a külső, jogi parancsszót...E közösség élénk tudatában az egyes gyülekezetek elég sűrűn érintkeznek is egymással; azonban ez érintkezések még teljesen szabadok; kötelező jogi összeköttetés és tagozódás, hivatali felsőség még egyáltalán nincsen közöttük.”⁵ Révész Imre szerint a kép 200 után változik meg. „Ekkor már létezik a jogilag szervezett egyház, van gyülekezeti rendtartás, vannak hivatalos papi személyek és hatóságok. A vallás és az egyház minden életnyilvánulásában egy egységesen megállapított és pontosan körvonalazott *tekintély* uralkodik. Ahhoz, hogy valaki az egyház tagja lehessen, most már nem elég csak megkeresztelkedni s a Lélek uralmát önlékében tapasztalnia, hanem föltétlenül alá kell vetnie magát e tekintélynek is. Ez az egységes, jogi tekintély – tehát nem csak az eszmény, lelki közösség – a legfőbb biztosítéka most már magának az *egyház egységének* is. És ez az egyház, éppen mert ilyen egysége van, egyetemes=katholiké, azaz az egész ismert világra kiterjedően egy. A keresztyén vallás e fejlődési foka tehát már katholicizmus, mégpedig annak legkorábbi alakja, az *ókatholicizmus*, melyet meg kell különböztetni a katholicizmus későbbi – középkori – alakulataitól.”⁶ Ezzel ellentétes nézetet vallott Edwin Hatch⁷ és Adolf Harnack⁸, akik azt igyekeztek kimutatni kutatómunkájuk eredményeként, hogy a kezdetektől létezett egyházszervezet, sőt, az evangélikus Harnack szerint a püspöki tisztség is. A karizmatikus egyházszervezetet elutasító katolikus álláspontot részletesen ismerteti Erdő Péter: *Az egyházjog teológiája* című művében⁹. Erdő Péter Harnack-kal érvel, mely nézet szerint a zsidók zsinagógái szervezete él tovább a

³ Phillip Zorn: *Lehrbuch des Kirchenrechts*. Stuttgart, 1888.

⁴ Kérészy Zoltán: *Az egyházjog tankönyve*. Politzer Zsigmond és Fia Könyvkereskedése, Budapest, 1903. 27.

⁵ Révész Imre: *A keresztyénség története*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Kolozsvár 1923. 14- 15. és 17.

⁶ Révész Imre: i.m. 15.

⁷ Edwin Hatch: *Die Gesellschaftsverfassung der christlichen Kirchen im Altertum*, Giessen, 1883.

⁸ Adolf Harnack: *Lehrbuch der Dogmengeschichte*. Freiburg, 1886.

⁹ Erdő Péter: *Az egyházjog teológiája*. Budapest, Szent István Társulat, é. n. 69-87.

keresztyén közösségekben, s a keresztyén közösségben megjelenő tisztségek és a zsinagógai tisztségek görög elnevezésének és a feladatköröknek az összevetésével kívánja igazolni nézeteit.¹⁰

Amint az a fenti forrásokból látható, az eddigi tudományos vitát a katolikusok és a protestánsok között főleg az jellemezte, hogy a meglévő – kétségtelenül hiányos, bizonytalan eredetű – források alapján van-e bibliai alapja a katolikus egyház hierarchikus, püspöki vezetésre épülő egyházszervezetének vagy sem. Mindkét fél a saját álláspontját igazolandó keresett érveket és ellenérveket. Az előkerülő qumráni iratok alapján sem sokat változott a helyzet, legfeljebb egy-egy terület új megvilágításban került újabb vizsgálat alá. E tanulmány – már csak terjedelmi korlátok okán sem – nem vállalkozhat arra, hogy eddigi kutatásokat áttekintve, azokat teljes egészében értékelve „igazságot tegyen” ebben a vitában. Hangsúlyozni kell azonban – amint arra az Újszövetség kánon keletkezése kapcsán a legújabb kutatási eredményeket összefoglaló Karasszon István, értékelve B.S. Childs áttekintő munkáját a kánonkritikai kutatásokról¹¹ rámutat –, hogy az interkanonicitás értelmében „a kánonban fellelhető *iratok és tradíciók* (kiemelés tőlem: Sz.B.) egymás mellé állítása, összehasonlítása és kiértékelése óhatatlan feltétele a helyes megértésnek. Ennek híján – írja Karasszon – az történik, amit igen gyakorta látni is: ti. hogy a Biblia-olvasónak minden textusról ugyanaz jut az eszébe, s néha a teológiai belemagyarázás fényévnnyi távolságra röpíti az olvasót a Biblia üzenetétől.”¹² Karasszon István J. A. Sanders-t idézve arra is ráirányítja a figyelmet, hogy az Újszövetség kánon iratai úgy és csakis úgy kerültek a gyűjteménybe, s ezáltal normatív összefüggésbe, „ha ezeket egy közösség őrizte, interpretálta, reinterpretálta (átértelmezte) és *mindig saját helyzetére aktualizálta* (kiemelés tőlem: Sz.B.)”¹³. Nem eshetünk hát Markion hibájába, és ne próbáljuk zsidótanítani az őskeresztyén gyülekezetek gondolkodását, életét és kezdeti szervezeteinek működését! „Izrael joga vallásos jog, tulajdonképpen vallásos alapokon nyugszik, s legitimációja az isteni kijelentés.”¹⁴ A keresztyénné vált zsidók egyistenhitének új értelmezése a krisztusi tanítások fényében az átértelmezett és saját helyzetükre aktualizált normatív keretei között teljesedett ki. Mindezért a források értékelése során alapvetően nem a különböző nyelvű elnevezések összehasonlítása,

¹⁰ Erdő Péter: *i.m.* 81.

¹¹ B.S.Childs: *The Canon in Recent Biblical Studies. Reflections on an Era*, in: *Canon and Biblical Interpretation*, Grand Rapids 2006, 33-57. Idézi: Karasszon István: *A bibliai kánon kérdései* in u.ő. *Az Ószövetség másik fele*. Sapiientia Főiskola – L'Harmattan Kiadó Budapest, 2010. 25.

¹² Karasszon István: *i.m.* 25.

¹³ J.A.Sanders: *Canon and Community. A Guide to Canonical Criticism*, Philadelphia 1984. idézi: Karasszon István: *i.m.* 24.

¹⁴ Karasszon István: *Az Ószövetség fényei*. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó 2002. elektronikus kiadás: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/oszovetseg-fenyei/ch10.html#id510043> A 274. számú lábjegyzete szerint: Ezt fejti ki igen szépen F. Horst, *Recht und Religion im Bereich des Alten Testaments, EvTh* 16, 1956, 49-75. old.: „Aber der Preis auf das, was in Israel Recht und Entscheid, Satzung und Weisung ist, ersteht darum, weil es für Israel den Preis auf die offenbarende Nähe Gottes gibt.” Itt elsősorban a deuteronomista teológiájára kell gondolnunk.

hanem a ténylegesen ellátott feladatok összevetése révén kívánom áttekinteni az első keresztyén közösségek zsidó szervezeti minták szerinti működésének kérdését. A vizsgált időszakot illetően a kezdetet egyértelműen az első pünkösdöt követő közösségek létrejötte jelöli ki, a folyamatot pedig az újszövetségi iratok keletkezése – és nem feltétlenül azok kanonizálása – zárja. A Biblia-kutatás általánosan elfogadott álláspontja szerint az Újtestamentumból megrajzolható egyházszervezet képe a Krisztus utáni századik év képének feleltethető meg.¹⁵ Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a legrégebbi egyházszervezetre vonatkozó újtestamentumi iratok eredete és történeti értéke a tudományos kutatások eredményei tükrében csak fenntartásokkal fogadható el. Pál levelei közül a római, a két korinthusi és a galatákhöz írt levél tekinthető autentikusnak. Az Újtestamentum többi könyve, bár az apostolok hátrahagyott iratain alapul, de későbbi eredetű, ilyen Máté, Márk és Lukács evangéliuma. A Pálnak tulajdonított kisebb levelek, az apostolok cselekedeteiről írott könyv nem az apostolok korának, hanem későbbi időszaknak a termékei. Olyan céllal készültek, hogy az egyház apostoli eredetét igazolják. Ezért a korai egyházszervezet és a zsidó közösségek egybevetése során két szakaszra kell bontanunk a fejlődést, az első szakaszt a diakónusok megválasztásáig terjedő szakaszként, a másodikat az ezt követő, a saját vezető testület létrehozásával záruló szakaszként kell vizsgálnunk.

A szervezéstudomány egyik alaptétele, hogy az új típusú szervezetek nem úgy jönnek létre, alakulnak ki, hogy valaki elhatározza valamely szervezet létrehozását, meghatározza a leendő szervezet struktúráját, működési szabályait, majd azt követően kezdi el működtetni, hanem úgy, hogy egynél több ember elhatározza, hogy egy közös célt, egy feladatot együtt kíván elérni, végrehajtani, s a közös munkálkodásuk során a feladatmegosztás révén vertikális és horizontális tagozódás következik be, melyet később szabályokban rögzítenek. A közös cél és feladatmegosztás során megvalósuló munkaszervezés kialakíthat saját formákat, de át is vehet már kipróbált, működőképesnek bizonyult szervezeti mintákat, amelyet aztán a saját képére formál, alakít, esetleg úgy, hogy a régi mintának egészen új tartalmat ad. Ezért abból a társadalmi, kulturális és nem utolsósorban jogi környezetből kell kiindulnunk, amelyben Jézus Krisztus tanításai megfogantak, majd elterjedtek. Nem vitatott tény, hogy az első Krisztus-követő keresztyén közösségek a zsidók között jöttek létre, s olyannyira igaz ez, hogy az ún. zsidókeresztyének úgy gondolták, hogy a Messiás Jézus csak a kiválasztott népet váltotta meg.¹⁶ Hosszú időn keresztül a Római Birodalomban is mint egy zsidó irányzatként, szektaként kezelték őket.

A zsidóság az egyiptomi fogságból való szabadulása után megkapta, majd legjobb igyekezete szerint meg is tartotta a Törvényt. Megtartotta, mert megtarthatta a babiloni fogság ideje alatt, majd a Római Birodalom fennhatósága

¹⁵ Kovács Albert: *Egyházjogtan*. Magyarországi Protestánszegylet, Budapest, 1878. I. kötet 52., Joseph Klausner: *Jézus élete, tanítása és korának viszonyai a zsidó, görög és római források alapján*. Logos Kiadó Budapest, 1993. 33

¹⁶ Joseph Klausner szerint a Mk 7,27. és a Mt 15,24 alapján lényegében azt gondolta Jézus is, hogy „Isten országa” Izraelnek van szánva. Joseph Klausner: *i.m.* 238, 246-247.

alatt is, hiszen mind a perzsa, mind a római uralom engedélyezte a meghódított népek hagyományos törvénykezését a perzsa, majd római fennhatóság elismerése fejében. Ugyanakkor Izrael népét is érték hatások környezetéből. Enghy Sándor az idegen vallási elemeket kutatva az ikonográfiában, ennek hasznát keresve a bibliai szöveg megértésében arra a következtetésre jut, hogy „a leletek sokfélesége mutatja, hogy Izráel vallásilag toleráns közegben élt. Ha nem így lett volna, akkor nem maradhattak volna meg semmilyen formában a sokféleség jelei. [...] Izráelnek számolnia kellett a pluralizmussal, de ikonográfiájában saját útját járta és megőrizte specifikumát, identitását. Nyilván ezért nem találkozunk Izráel Istenének ikonografikus ábrázolásával, amely egyúttal reakció is volt a pluralizmusra. Izráelt az ókori keleti környezetben nyilván érték hatások az ikonográfián keresztül. Ezeket a hatásokat közvetlenül nem tudjuk bizonyítani, de amint láttuk, az ókori keleti vallások ikonográfiájának egyes elemeit sok esetben írott formában örökítik meg a bibliai szövegek, amikor üzenetüket megfogalmazzák.”¹⁷ Komoróczy Géza szerint „Az életformát a vallási hagyomány, illetve ennek mindenkori (újra-/át-) értelmezése szabta meg.” A *Tóra*, ‘tan’, ‘tanítás’ a perzsa korban a vallási törvény státusát nyerte el a zsidóságban. Az ókori Keleten először Xerxész beszélt isteni (Ahuramazda) eredetű törvényről (*dáta*) (XPh/*Daiva*-felirat, 52). Ezra könyvében (7,12) Xerxész az Egek Istene (*eláb semajja*) törvényére (*dáta*) hivatkozik. Az utóbb öt könyvre osztott gyűjtemény (gör. *Pentateukhosz*) tekintélyét mind a zsidók, mind a szamaritánusok sérthetetlennek tartották, a legfőbb kötelesség és erény a benne foglalt törvény buzgó követése volt a szemükben (Makkabeusok k., I, 2,27). A szent iratok héber kánonja két másik részének, a *Neviim*, ‘próféták’ (Két részre osztva: “Korai proféták” (*Neviim risonim*) és “Kései proféták” (*Neviim aharonim*), tartalmuk szerint a történeti könyvek és a profétai iratok és a *Ketuvim*, ‘iratok’ elnevezésű gyűjteményeknek az anyaga a 4. és 3. században nagyjából lezárult.¹⁸ Karasszon István értelmezése szerint Ezsdrás a Nehémiás 8-ban található törvényhozó tevékenysége nem más volt, mint az addig is létező, a különböző közösségek által alkalmazott és értelmezett törvények összegyűjtése a perzsa hatalommal történő elismertetése érdekében, eredménye az első kánon, amely egyes kommentátorok szerint tartalma alapján nem is törvény, hanem valójában történetírásként megjelenő Pentateuchos.¹⁹ Hogy így volt-e vagy sem, a tudományos viták tárgya, de egy biztos, a Törvény tisztelete és a zsidóság vallásos és közösségi életét alapvetően meghatározó jellege folytán a Tóra a gyökereit a zsidóságban még mélyebbre eresztette. Kecskeméti Ármin így írt erről: „[Ezra] Nemcsak pap, hanem írásmagyarázó=mébin (Ezr. 8,16.). Ez a fogalom a zsidóság további történetének a kiinduló pontja, hajtóereje: a Tórára alapított törvényhozás

¹⁷ Enghy Sándor: *Isten népe és a környező népek vallása*.

Forrás: http://srta.tirek.hu/data/attachments/2011/09/03/Isten_nepe_és_a_környező_népek_vallás.pdf

¹⁸ Komoróczy Géza: *Judea története a hellénisztikus korban*. www.hebraisztika.hu/attachments/00000136.pdf 3. oldal

¹⁹ Lásd a letooni trilingvis felirat értelmezését Karasszon Istvánnál: i.m. 13-15.

és a benne való élet, melyet az írástudó (szófér) és a magyarázó (mébin) irányít; a két szó szynonim, *egy* személyt jelöl. [...] Ünnepi gyülekezetben, a bűnbánás megrázó jelenetei közt megeskette rá a népet, hogy elbocsátják a pogány nőket, kikkel összeházasodtak (Ezra 9-10 fej.), mert »összekeveredett a szent nemzetség az országok népeivel«. (9,2.) Majd általános hűségesküt fogadnak a Tórának, melyet Ezra olvasott fel egy deszkaemelvényen (Neh. 8,4.). »És olvastak a könyvben, Isten tanában, magyarázva és figyelve és megértették az Írást (Neh.8,8.).« Ez az esemény, 445 tisi 24. napja, népavatás volt, mellyel a zsidó szellemtörténet új érája kezdődik. Az a jelenet a zsidóság egész későbbi, belső életének kicsinyített tükörképe: »És olvastak a könyvben, Isten tanában, magyarázva és figyelve... azóta is csak ebben él a zsidóság.«²⁰ A Nehémiás által megszervezett politikai közösségi életében a helytartó (pécha) a nemzetségi szervezetre épülő, a családfőkből vagy vénekből és a prófétákból álló, a geruzia elődjének tekinthető, alkalmanként összehívott népgyűlésre támaszkodva irányította a népet. A Talmud ezt a szervezetet „nagy zsinagógaként” említi.²¹ Kecskeméti Ármin egy számunkra is nagyon fontos megállapítást tesz: „Nechemja államalkotó művészetében a legmesteribb vonás, hogy az ő theokratikus szervezetéből formailag hiányzik a hierarchia: minden bírói és közigazgatási tevékenység a világiak kezében. Igaz, hogy a főpap az ország legelső méltósága, s a Tóra törvénye mindennek szabályozója, de az a »formaság«, a laikus elem általános érvényesülése a közügyekben mégsem pusztá külsőség, üres séma; nem maradhatott hatás nélkül a közszellemre.”²² Ez a zsidóság életében máig ható, mondhatjuk általános „alkotmányos alapelv” természetesen benne élt az őskeresztyén zsidók gondolkodásában is. Azt, hogy a XIX. század második felének magyar sajátos „egyházszervezeti” átalakulását követően is még mélyen élt a zsidóságban ez a gondolat, Schweitzer Gábor értékeléséből tudhatjuk, aki a kongresszust követően kialakult modelleket értékelve így ír: „Évtizedekkel később egy harmadik szervezeti modell is megszületett. Az 1869-ben bekövetkezett egyházszakadást követően ugyanis a hitközségek elenyésző hányada egyik artikulálódó országos szervezethez sem kívánt csatlakozni, hangsúlyozván, hogy a kongresszus előtt fennálló helyzet – azaz a hierarchikus és centralizált egyházvezetés nemléte – számukra a jövőre nézve is megfelelő.”²³ A hosszú idő elteltével mégis országos szervezetté alakuló status quo ante hitközségek országos szövetsége²⁴ alapszabálya 21. §-a elemzésekor további protestáns párhuzamra talál Schweitzer, amikor a világi és egyházi elnökség kapcsán utal az egyházi és világiak egyensúlyában jelentkező szemléleti azonosság meglétére,

²⁰ Kecskeméti Ármin: *A zsidók egyetlen története a babilonai fogságból való visszatéréstől napjainkig*. Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat kiadványa, Budapest, 1927. I. kötet 14-15.

²¹ Lásd Kecskeméti Ármin: *i.m.* 16. s az általa hivatkozott: Jer. Megilla I.5.

²² Kecskeméti Ármin: *i.m.* 19.

²³ Schweitzer Gábor: *Korszellem és kearszellem*. In: „A tanítás az élet kapuja.” Universitas Kiadó-Országos Főrabbi Hivatal Budapest, 1999. 320.

²⁴ Megalakulásának ideje 1928. Lásd erről részletesen: Schweitzer József: *Egy különleges magyarországi zsidó közösség, a status quo ante*. In: „Új idea, új cél keresésére szorítanak bennünket” Tanulmányok a zsidó történetírásból. Universitas Kiadó-Országos Főrabbi Hivatal Budapest, 2005. 134-141.

szembeállítva azt a hivatalos neológ korszellemmel, amely a rabbi hatáskörének korlátozására s a felekezet igazgatásából való kizárására irányult, s kiváltotta a rabbikar „szakszervezeti” mozgolódását. Álláspontom szerint Schweitzer Gábor sajátos visszahatást igazoló dokumentumot tár fel a zsidó és protestáns vallási közösségek jogfejlődésében, amikor idézi Diamant Gyula rabbi levelét társához, Friedlieber Ignáchoz: „Sajnálatra méltó s mélyen megszorító felekezetünkre nézve, hogy rabbijaink méltósága a kereskedőkben elnökké avanszírozott egyénektől van függővé téve. Bizony tisztességet és illemtet tanulhatnánk keresztény társainktól.”²⁵

Az Egyiptomba menekült és Nagy Sándor hódítását követően a görög műveltséggel találkozó zsidóságot egy új, minden részében alaposan kiművelt, rendszerezett kultúra érintette meg, amelyet igyekezett alaposan el is sajátítani. Ennek is következményeként tudja be Komoróczy Géza: „Az egyiptomi, hellén műveltséget is szerzett, görögül beszélő zsidóság szintén összeállította görögül a maga gyűjteményét.”²⁶ Ebben a gyűjteményben (Septuaginta) jelen van az eredet (Pentateuchos), majd a történelmet ismerteti az alexandriai kánon (a korai próféták) mint történetírói könyvek formájában.²⁷ Démétriosz zsidó történetíró, aki IV. Ptolemaiosz (Philopator) (221–204) korában működött, már a Tóra görög fordítását idézi; Arisztobulosz arisztotelianus filozófus, királyi nevelő az alexandriai udvarban, *A mózesi törvény magyarázata* címmel kiadott kommentárját VI. Ptolemaiosz Philométórnak dedikálta (170 k.). A Septuaginta Tóra-fordítása a 2. század első negyedében a normatív szöveg rangjára emelkedett. Még a 2. században csatolták a gyűjteményhez Iészus Szirakh/Ben Szira könyvének görög fordítását (132), a Makkabeusok I–II. könyvét és néhány más, a héber kánonból végül kihagyott (úgynevezett deuterokanonikus) iratot.²⁸ A Templom második lerombolását követően a szétszóródó zsidóság egységének megtartását ismét a vallásos iratok, a vallásos tanítás autentikus összegyűjtése, a szóbeli tan írásba foglalása szolgálta. S ha Kr.u. 90 körül a jamniai „zsinaton” véglegesítették a palesztinai kánont, az gyakorlatilag azonos időre esik az újszövetségi könyvek kanonizálásával. Ha volt, ha nem volt jamniában zsinat, de a kanonikus iratok tekintélye már létezett. „A hit és élet vezérfonala egységbe foglalta a diaszpórába kényszerült zsidóságot, és meg is tartotta azt.”²⁹ Tegyük hozzá: nem csak mint (nibdal) nemzetet, nem csak mint vallási közösséget, hanem a mindezek alapjául szolgáló gondolkodásmódját is. Joseph Klausner szerint a vallási és erkölcsi törvények egy színvonalra helyezése Hillélnél érte el a csúcspontját. Az, „ami neked gyűlöletes, ne tedd embertársadnak! – ez az egész tan, a többi mindennek a kifejtése, most menj és gondolkozz el

²⁵ Schweitzer Gábor: i.m. 320-321. Az idézett levél forrása Schweitzer Gábornál: Diamant Gyula levele Friedlieber Ignácnak, 1891. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Friedlieber Ignác hagyatéka, 85. 177.

²⁶ Kr.e. 250 körüli időben

²⁷ Lásd Karasszon István: i.m. 16-17.

²⁸ Komoróczy Géza: i.m. 3.

²⁹ Karasszon István: i.m. 19.

ezen!³⁰ azt jelenti, hogy az ember és Isten közötti kapcsolat a legapróbb szertartási törvényig mind ennek a Tórának az alkotórésze. „A szertartásnak nem kisebb a jelentősége, mint a legfenségesebb tanításnak. Mindkettő Isten akaratát tolmácsolja, és mint kinyilatkoztatott igazság, egy rangon van mind a kettő. Ebben a felfogásban a zsidóságnak bizonyos gyengesége van. Emiatt nem alakult ki a zsidóságon belül sem tiszta politika, sem kritikai alapon álló tudomány, általában semmilyen önálló világi tudomány. A vallás lassanként elnyelt minden világi érdeklődést. Ebben láthatjuk azonban más oldalról a zsidóságnak erősségét is, mert ez adta meg a zsidó világgépnek egységét: egységes állásfoglalását az élet és szellem minden kérdésével szemben. A vallás áthatotta az életet, az élet vallássá magasztosult. A szentséges nem lett világiassá az élettel való találkozás által, hanem a vallásinak a birodalmába emelte az élet minden jelenségét. A zsidó világszemlélet így hatotta át az egész népet a maga minden életnyilvánulásában.”³¹ Jézus, Hillél korai kortársa ebben az eszmei környezetben kell, hogy tanítson, tanítványait ennek alapján, ennek figyelembevételével szólíthatta meg eredményesen. Klausner szerint „Jézus megtartotta kapcsolatát a régi Tórával és teljesítette a szertartás előírásait egészen utolsó napjáig csakúgy, mint minden farizeus zsidó. Ezt még Wellhausen is elismeri: »Jézus nem volt keresztény, zsidó volt.«”³²

Mik voltak azok a források, amelyből az őskeresztény egyház tagjai a tanításokat megismerhették? Több, egymástól független forrás utal arra, hogy a jézusi tanítással megismerkedő zsidóság a legtöbb esetben nem tudta olvasni a Tórát. Étienne Trocmé erre a kérdésre a következő választ adja: „Több mint hatvan esztendeje gyakorta emlegetett tény, hogy az első keresztények nem annyira írók voltak, mint inkább az ellenkező álláspontot képviselték: a szóbeli hagyományozásra hagyatkoztak, ha elbeszéléseiket, párbeszédeiket továbbadni akarták. E tétel (mely a keresztény Biblia előtörténetéről sok tudományos írás alapjául szolgált) mindenütt jelentkezik, s öröndetesen újítja meg azt a módot, ahogy pl. az evangéliumokat olvassuk; s e tétel mindmáig megdönthetetlen. Mégis helytelen lenne elfelejtenünk, hogy az a terület, ahol e tétel alkalmazható, igen behatárolt. Mindenekelőtt ne felejtjük, hogy az ősegyház mindig is elismerte egy Szentírás tekintélyét, ti. a zsidókra nézve kötelező Szentírását, akik közé az egyház tagjai is számítottak magukat. Ezt a Szentírást állandóan olvasta a Jézus köré gyűlt tanítványi közösség, belőle merítette teológiai gondolatainak jó részét, s igen gyakran alkalmazta azt, úgy, hogy a Krisztusról szóló tannal egyező magyarázattal látta el. [...] a II. század első felének kereszténysége csaknem teljes egészében a szóbeli hagyományokra irányult, ha hallgatni akarta Jézus hangját, illetve a héber Bibliára, ha Jézust Messiásként és Isten Fiaként akarta értelmezni. A keresztény iratokat nem tartották szent iratoknak, csak kivételesen és meglehetősen bizonytalan értelemben.”³³

³⁰ Shabbath 31a.

³¹ Joseph Klausner: *i.m.* 174-175.

³² Joseph Klausner: *i.m.* 227., 247.

³³ Étienne Trocmé: *Az Újszövetség születése, Études théologiques et religieuses.* 1987. 3. 329-334. Magyar

Jézus ezt mondta a tanítványainak: „Ne gondoljátok, hogy azért jöttem, hogy érvénytelenné tegyem a törvényt vagy a próféták tanítását. Nem azért jöttem, hogy érvénytelenné tegyem, hanem hogy betöltssem azokat.” (Mt 5, 17.)³⁴. Nem gondolhatjuk hát komolyan, hogy a Jézus tanításaival megismerkedő zsidóság egyik napról a másikra elveti a törvényt, és az e törvényre felépülő, évezredek szervezeti rendjét, a világ működéséről való gondolkodását és vallásos életét egy egészen más rend szerint kezdi élni. Különbséget kell tehát tennünk az első keresztyén közösségek között a szervezetséget és annak mintáit illetően aszerint, hogy e közösségek a zsidók, s ezen belül a görögül beszélő zsidók vagy a törvény alatt nem állók, azaz a pogányok között jöttek-e létre. Nyilvánvaló, hogy a zsidó közösségi és működési formák, szabályok átvétele primér módon a zsidókból lett keresztyének között megtalálható, akik magukkal hozták korábbi szervezeti életüket, szabályaikat. A közösséghez tartozás feltételének tartották a körülmetélést, Mózes törvényeinek megtartását, a tisztasági szabályok betartását.³⁵ Heiszler József szerint az első keresztyének semmi különös istentiszteletet nem hoztak létre, mindezzel Jézus példáján a héber kultuszt, amennyiben az a tisztább vallás-fogalmakkal megegyezett, nemegyszer követték. Jézus csak két sajátos intézkedését tette követői előtt lelkiismeret tárgyává: a keresztséget és az úrvacsorát. És bár az első keresztyének könyörgéseiket magánházakban végezték, a héber zsinagóga szokásait is megtartották, a vasárnap mellett a szombatot is megülték, követték az éneklés szokását Dávid zoltárainak használatával, az írás-olvasás, tanítás héber-zsinagóga szokását gyakorolták.³⁶ A zsidókból lett keresztyének lakóhelyüknek megfelelő közösségi szervezeti formában éltek, majd a sajátos vallási

fordításban (Karasszon István) Református Egyház 1988. 40. 19-21.

³⁴ A protestáns bibliafordítás a Mt. 5, 17-20 verseihez írt kommentárja szerint (Kálvin János Kiadó, Budapest 1996. 1111.), „Jézus fontos részletekben nem csupán a törvény elterjedt magyarázatával kerül összeütközésbe (vö. 12,1k. 10-12; 15,1k), hanem ellene mond magának a törvény szó szerinti szövegének is (vö. 31-37. v. 15,10k).” A hivatkozott összevetések alapján azonban csak az a következtetés vonható le, hogy ezekben az esetekben is a törvény, a törvényt ismerő Jézus általi helyes értelmezéséről van szó csupán. A törvényhez ragaszkodó zsidóknak a törvényi szöveg eltérő értelmezéseinek sorozatát találjuk a később írásba foglalt Talmudban az 5Móz 30, 1-20. különösen a 12. vers alapján, amely felhatalmazást ad a zsidók számára a törvény „szabad”, ember általi értelmezésére (Bába Mecia 59.b). Az 5Móz 30, 14-17. alapján érthető a kommentátor által hivatkozott Mt 15, 10k. szerinti tanítás is, mely eszerint éppen nem Jézus törvénnyel való szembenállását mutatja, hacsak nem terjesztjük ki e szöveg értelmezését a tisztátalan ételek fogyasztási tilalmának elvetésére. Ezekben a versekben Jézus az emberi értelmezés parancsá, „törvényé” tétele ellen és nem a törvény vagy annak helyes értelmezése ellen emel szót (lásd Mt.15, 9. és 13., továbbá Mk 7,9. és 13.). Többek között ezért sem fogadja el a református egyházjog a katolikus „szent hagyomány” jogforrási jellegét. Egyebekben az 5Móz 30,15k. az alapja a zsidó értelmezés szerinti szabad akarat kérdéskörének, amelynek figyelembevételével a Mt 15, 18k. és Mk 7, 18k. alapján a törvény és benne a tetteinkért való felelősség kérdése nemcsak az akkori tanítványok, hanem az evangélium mai olvasói, kommentálói számára is értelmezhetőbbé, érthetőbbé válik. Álláspontom szerint ugyanis itt Jézus többről beszél, mint pusztán a tisztasági törvény értelmezéséről, sokkal inkább a bűn mélyebb értelmét kívánta tanítványai számára megvilágítani. Lásd erről még Joseph Herman Hertz: Zsidó Biblia, Mózes öt könyve és a haftarák. V. Deuteronomium/ *Dvarim*. Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület Budapest, 1996. 375-378.

³⁵ ApCsel 11, 3 és 19.; 15, 5. és 19-21.

³⁶ Heiszler József: *Egyháztörténelmi kézikönyv, Első kötet*. Sárospatak, 1862. 28-30.

tevékenységük hatékony elvégzéséhez kezdtek tisztségviselőket választani, amellyel megindult a közösség – még ha kezdetleges is – saját szervezetének felállítása, mely mintául szolgált a jeruzsálemi közösségeken kívül élők számára is. Természetesen a pogányok közötti, a Sohm által is említett konventikulumok³⁷, vallási egyesületek, a Kérészy Zoltán által említett pogány egyesületek (collegia)³⁸ is keretet adhattak működésüknek, és e közösségek a római állami és városi élet adta lehetőségeket is figyelembe véve, alkalmazva a pogány területen munkálkodó, ugyanakkor mind a zsidó, mind pedig a római jogot jól ismerő Pál apostol leveleiben írt iránymutatásnak megfelelően kaphattak támogatást a közösségi élet megszervezésére.³⁹

Nézzük meg tehát, hogy milyen szervezeti közegben találhatta Jézus tanítása a kortársai zsidóságát. Mindenekelőtt rögzítenünk kell, hogy a vizsgált időszakban a mai értelemben vett hitközségi szervezeti forma nem létezett. A zsidóság politikai és vallási szervezete alapvetően nem különült el egymástól még akkor sem, amikor a zsidóság jelentős részben pogány területen, vagy valamely idegen elnyomó hatalom, esetünkben a Római Birodalom fennhatósága alatt állt. A zsidó önkormányzat kiterjedt a közigazgatásra és szűk megszorításokkal az igazságszolgáltatásra is.⁴⁰ A zsidó közösségek egyszerre voltak vallási és politikai testületek. Venetianer Lajos megemlíti, hogy már a zsidó önálló államiság idején is megvoltak a szorosabb értelemben vett hitközségek nyomai, de ezek Palesztinának Judeán kívüli területein voltak inkább jellemzőek, ahol a települések vezetése nagyobb részben vagy egészben a pogányok kezében volt, így a zsidóság hitéletének kielégítése érdekében kénytelen volt külön testületeket szervezni, ahogyan magában Jeruzsálemben is külön közösséget alkottak az idegenből jött letelepültek. De ahol a lakosság egészben vagy túlnyomó részben zsidó volt, ott a hitközség és a politikai közösség fogalma egybeesett.⁴¹ A közösségi élet szervezésére irányadó szabályokra az általam vizsgált időszakot követően írásba rendezett, de a zsidóság évezredes hagyományaira épülő Talmud rendelkezései voltak egyedüli irányadók. Eszerint hozza Venetianer is a

³⁷ Rudolf Sohm: *i.m.* 12.

³⁸ Kérészy Zoltán: *i.m.* 28.

³⁹ „A héber törvényszerűség élén állott Péter, s különösen igaz Jakab, a jeruzsálemi egyház elöljárója. A keresztyénség szabadabb felfogásának tényezője volt az általa felállított keresztyén közösségekben Pál apostol, tanítva azon általa helyesen felfogott alapigazságot: az istenneli szellemi közösséget eszközli egyedül a hit a Jézus Krisztusban, és nem a törvény szentesítése által eszközölt műjóság. Ezen meggyőződésből kiindulva a nagy néptérítő a jeruzsálemi henoticon azon titkos oldalát is megkísértette a diasporában lévő hébereknél ledönteni, mely a héberekre a törvényt továbbra is kiterjeszteni óhajtá, midőn a mózesi törvényt a Krisztusban új élet beállásával kialudtnak hirdeté (Rom 7, 1.; 1Kor 9, 20.21; Gal 2, 15.) s azt csak előképző intézkedésül a keresztyénségre nézve tartá tekintendőnek (Gal 3, 24.). Továbbá az ő törvény szellemében ajánlott étkezési rendszabályt sem tartá feltétlen kötelező erejűnek (1 Kor 8. 10,23) csak az ovatosságot ajánlá, hogy t.i. a gyengébb testvérek meg nem botránkozzanak.” Heiszler József: *i.m.* 26-27.

⁴⁰ Venetianer Lajos: *A zsidóság szervezete az európai államokban*. Budapest, 1901. 98-99., Joseph Klausner: *i.m.* 287-288.

⁴¹ Venetianer Lajos: *i.m.* 98-101.

községek felosztását a zsidó lakosság létszámához igazodóan⁴² 1. *fahakra* (Kefarim), melyekben nem tartózkodik állandóan tíz felnőtt férfi,⁴³ s amelyek vallási s polgári peres ügyekben a szomszéd községhez osztattak be; 2. *városokra* (Ajóroth), állandó istentisztelettel és bírósággal;⁴⁴ 3. *várakra* (Kerakim), melyek fontosabb kereskedelmi központot képezvén, a legnépesebbek voltak.⁴⁵ A hitéletet gyakorló gyülekezet Talmudban előforduló külön megnevezéseire Venetianer a Kenésziya,⁴⁶ Czibbur⁴⁷ és a Kahal,⁴⁸ példáját hozza.⁴⁹

A témánk szempontjából a közösségi szervezet igazgatása élén a palesztinai honfoglalás idejétől kezdődően népképviselőt állt, amely nem csak a közigazgatást, hanem a bíraskodás feladatát is ellátta.⁵⁰ Ez a testület a „város vénei” nevet viselte, mely mellett a vének testületéből kikerülő hivatalnokok is működtek. Venetianer Schürerre hivatkozással perzsa hatásnak tulajdonítja⁵¹ a jeruzsálemi második templom pusztulásáig fennmaradt vének tanácsa (gerúzia) arisztokratikus intézményét, valamint a nép összességének rendi képviselőt, mely arisztokrata vezetés – ha nem is volt eredeti vonás – oly mély gyökeret vert a zsidó népben, hogy mindvégig fennmaradt, s a demokrata hellén szervezetről, úgyszólván, csak lényegtelen mellékkörülményeket: címeiket,⁵² munkabeosztást vett át. Palesztinán kívül mindenütt, ahol zsidók községet alkottak, a vének mellett külön hivatalnokok intézték a hitközség ügyeit, amely hivatalnokok azonban az egész közigazgatást vezető

⁴² Venetianer Lajos: *i.m.* 99.

⁴³ Megilla 3. I.

⁴⁴ Szanhedrin 17. b.

⁴⁵ Megilla I. 1., Kélim I. 7.

⁴⁶ Az eredeti lábjegyzet szerint a Megilla I. I., világosan utal a kifejezés nem általánosan egybefoglaló, hanem csak alkalomszerű értelmére; ugyanis hétfőn és csütörtökön a falvakból bevonult a nép a városokba, hogy *gyülekezetben* imádkozhassék, s hallgassa a tórát. Aboth III. 10. és IV. 1 l. a Kenésziya-Gyülekezet kifejezést profán gyülekezetre is használja L. Zunz, Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden, ed. Brüll. 2. I.

⁴⁷ Berakoth 8. a, b. 31. a, 34. b. stb. szerint imádkozás céljából egybegyűltekre használt kifejezés.

⁴⁸ Az eredeti szöveg lábjegyzete szerint a Ros Hasana 19. b. és Joma 69. a. szerinti „Kahala Kaddisa debijrusalaim” (Jeruzsálem szent gyülekezete) kitétel kizárólag vallásgyülekezetre utal, azonban a Kahal szintén általánosabb értelemben vettetet s nem jelent egyebet, mint közös vonás, cél vagy érdek által egybekapcsolt testületet; pl. Jer. Jebamoth VIII. 9. mondja: „négyféle Kahal van: Kóhaniták Kahalja, Leviták Kahalja, Izraeliták Kahalja és idegenek Kahalja”. Bedarsi, a Chotham Thokhnith szerzője, ed. Polák, 215. 1. szerint Kahal alatt csak sok ember összessége értendő, holott a határozott cézzal egybegyűltekek összefoglaló neve: Éda (község).

⁴⁹ Venetianer Lajos: *i.m.* 100.

⁵⁰ 5Móz 19, 12, 21, 22, 15., Józ 20,4. Bír 8, 14. 1Sám 11, 3. 16, 4., 1Kir 21, 8., Ezsd 10, 14.

⁵¹ Schürer: *Geschichte des jüd. Volkes im Zeitalter J. Chr. II.* 189. 1. in Venetianer Lajos: *i.m.* 107.

⁵² Venetianer Lajos eredeti lábjegyzete szerint: ez nemcsak az előjárók és hivatalnokok címzéseinél látható, hanem különösen a jogszolgáltatás egész vonalán, ami különben mózesi alapon történt; bíróság – béth din szynhedrin; elnökök – parhedrin – proredroi; panaszos = Katégor; védő = praktik – paraklétosz; zálog = apotéké – hypotéké; végrendelet – diathéké; gyám = epitroposz; adósnyilatkozat a szombatévre: prosbolé.

testület kebeléből kerültek ki; ezen vezető testület tagjai a presbiterek voltak, kik saját kebelükből választották az elnököt (gerúziarchész), az előjáróságot (archontesz), a templomfőnököt (archiszynagogosz), aki felügyelt az istentisztelet rendjére, a templom épületére, kijelölte a Tóra-felolvasót, a prédikálót és az alamiznasókat. Kecskeméti Ármin szerint a gerúzia elnöke rendszerint a vallási vezető volt, akit azonosnak tekint a rabbival, s szerinte – a Lk 5,5., Lk 8,24. és 49-re hivatkozva – az evangélium szerinti előjáró (episztatész) is a megnevezésében későn jelentkező rabbit jelenti. A vallási vezető, törvénytárgyarázó, a törvények megtartására felügyelő, a népet a törvényre oktató, a vallási gyülekezetben elnöklő, a zsinagógai felügyelő, az istentiszteletet szabályozó, a Tóra-felolvasásról döntő rabbit a pátriárka nevezte ki, miután teológiából, jogi és orvostudományból is vizsgát tett.⁵³

Az előjáróság tagjainak száma nem volt mindenütt egyforma; Josephus Flavius szerint a helyi vezető hatóság mindenütt héttagú volt,⁵⁴ de Venetianer szerint a diaszpórában bizonyára a község nagysága szerint változott az előjáróság számaránya is; így pl. Berenikében az elnök mellett kilenc archón működött.⁵⁵ Komoróczy Géza is hellén hatásnak tulajdonítja a vének tanácsa fent vázolt hatáskörű szervezetének működését: „Legkésőbb a hellénisztikus kor elejétől működött, a főpap elnökletével, a „vének tanácsa” (*geruszia/hever*), idősebb, tekintélyes papok testülete, pontosan nem meghatározott tanácskozási, döntési, ítélezési jogkörökkel; később szadduceusok és talán világi személyek is tagjai lehettek. Talán a hellénisztikus Egyiptomból ismert papi tanácsok/tanácskozások/gyűlések mintájára alakult meg a 3. században, az első Ptolemaioszok alatt. III. Antiokhoszt ez a „tanács” fogadta Jeruzsálemben, és a Szeleukida királyok többször is közvetlenül hozzá fordultak a főpap helyett. Ebből a testületből fejlődött ki a 70 főből (+1 a főpap) álló Szanhedrin/Nagy Szanhedrin (*Szanhedrin/Szanhedrin ha-gadol*, gör. *szünedrion*), amely az i. e. 1. századtól a patriarchátus megszüntetéséig (i. sz. 429) működött. Bíróági (*bét din*) funkciókat is gyakorolt. A Hasmoneus királyok pénzeik felirataiban saját nevük és címük mellett rendszerint hivatkoztak a tanácsra is: „(..) és a zsidók tanácsa”.⁵⁶

Venetianer Lajos szerint a község teljes jogú polgárai választották az előjáróságot,⁵⁷ szám szerint legalább három⁵⁸ tagból, de rendszeren hét⁵⁹ tagból állót.⁶⁰ Az általa hivatkozott Talmud idézet szerint azonban a választás inkább kiválasztás

⁵³ Kecskeméti Ármin: i.m. 192-193.

⁵⁴ Josephus Flavius: *Antiquitates* IV. 8. 14. *Bellum Jud.* II. 20. 5.

⁵⁵ Venetianer Lajos. i.m. 107.

⁵⁶ Komoróczy Géza: i.m. 7.

⁵⁷ *Parnaszim* – Gondviselő, vagy Tubhé Hair = a város legjobbjai. Az utóbbi kifejezést Orach Chajim 153. 9. (Baér Hétéb 18) úgy magyarázza, hogy nem a legbölcsebbek, vagy a legöregebbek értendők alatta, hanem akik legtöbbet törődnek a község ügyeivel. Neveztek még *Memunim* – Megbizottaknak, *Manbigim* = Vezetőknek és *Mukdamim* – Előjáróknak. (Az utóbbi Izsák ben Sésethnél Rsp. 497. sz.)

⁵⁸ Jer. Peah VIII. 6.

⁵⁹ Megilla 27. a. Szükséghez képest több előjáró is volt. Így Mahari Trani Rsp. II. 48. tízet említ egy tudós elnökkel.

⁶⁰ Venetianer Lajos: i.m. 110.

értelmet kap, úgy tűnhet, maga a választás aktusa pusztán formális. A Berakhoth 55-ben Rabbi Isaac ugyanis így érvel a közösség vezetőjének kijelölése kapcsán a 2Móz 35,30 alapján: Nem állíthatunk vezetőt a közösség élére beleegyezésük nélkül, miként megmondattott: „Az Úr elhívta nevében Becalélt, Uri fiát” (2Móz 35,30.) Az Örökkévaló, legyen áldott a neve, így szólt Mózeshez: Egyetértesz azzal, hogy Becalel a legalkalmasabb a feladat ellátására? Ő így válaszolt: Mindenség ura, ha Te őt választottad ki, én is őt választom. Isten azt mondta neki: Ennek ellenére menj és beszéld meg velük. Mózes Izrael népéhez fordult: Egyetértetek azzal, hogy Becalelt bízzuk meg a feladattal, mint leginkább megfelelőt? Ők ezt válaszolták: Ha a Szent, áldott legyen a neve, és Te egyetértetek abban, hogyan dönthetnénk másként! Mindenesetre Joseph Herman Hertz a 2Móz 35,30-hoz írt kommentárja szerint „bölcseink úgy magyarázzák ezeket a bevezető szavakat: »az Örökkévaló elhívta«, hogy Becalél kijelöléséhez e fontos feladat végzésére még a közösség jóváhagyása is szükséges volt, mert nem lehet a közösség fölé vezetőt rendelni annak beleegyezése nélkül.”⁶¹ A Talmud szövegében a „mlk” királyként való uralkodást jelent. Olyan királyt, aki nem egyeduralmuként, hanem tanácskozás útján hozza meg döntését. A szöveg szokásos angol fordítása – „first consulting it” – jól érzékelteti a folyamatban az elsődlegesség fontosságát, utalva egyben a Királyok Királyával való konzultációra is, akitől eredendően a bölcsességet, a vezetői feladat ellátásának képességét kapta.⁶² Ez a gondolat folytatódik a református egyház gyakorlatában, amikor is a belső elhívás (vocatio interna) mellett a külső elhívás, tehát adott esetben a gyülekezet választása (vocatio externa) is szükséges valamely tisztség betöltéséhez azzal, hogy a választás aktusa során soha nem hagyható figyelmen kívül az Egyház egyedüli fejének szándéka, akarata, s hogy a jelölt által ellátandó feladat csak a soli Deo gloria elve alapján gyakorolható.

Venetianer közlése szerint „az előjáróság kötelessége volt”⁶³ a közjó előmozdítása: rendes istentisztelet-tartás, az alamizna-kezelés, a bíróság és iskola kielégítő működése; ügyelnie kellett, hogy biztos legyen a városban való tartózkodás; gondoskodott arról, hogy orvos, írnok, fürdő, kutak, illemhelyek legyenek a városban; felügyelt a helység üzleti forgalmára, meghatározta és ellenőrizte a mértékeket, az élelmiszerek árát, a napszámot; gondoskodnia kellett arról, hogy képviselve legyen az ipar minden ága. Kezelte a befolyó pénzeket s adót vetett ki. Határozott községi vagyon szerzése és eladása felett,⁶⁴ de csak megbízatása határáig, minthogy az előjáróság csak végrehajtó közege volt a község akaratának,⁶⁵ s minden új határozathoz az egész község többségének beleegyezése szükségeltetett.⁶⁶ Arra

⁶¹ Joseph Herman Hertz: *Zsidó Biblia, Mózes öt könyve és a Haftarák II. Exodus/ Smot*. Chábád Lubavics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, Budapest, 1996. 410-411.

⁶² v.ö. Bir 8,28., 1Sám 9,16., 1Kirá 3,28!

⁶³ Szanhedrin 17. b. Baba Bathra 7. b., 8. b.

⁶⁴ Templomot csak az egész község hozzájárulásával lehetett eladni (Orach Chajim 153. 7.).

⁶⁵ Mahri Trani II. 48. említi, hogy az előjáróság »munhagim al pi am« a község által irányoztatik.

⁶⁶ Megilla 26. a Szanhedrin X. 5.

nézve, hogy a hét előjáró miként osztotta be egymás közt ezt a nagy hatáskört, nincsenek biztos adataink; valószínűleg közös felelősség mellett együttesen intéztek mindent, minthogy csak az istentiszteletre s a szegényügyre vonatkozó hatáskör volt az előjáróság tagjai közt beosztva. A vallási életet illetően az istentisztelet élén állt a »szinagóga feje« (Rós Hakneszeth), ki meghatározta, hogy ki végezze a templomi funkciót, s felügyelt a rítus betartására.⁶⁷ A szegényügyet hárman kezelték; egyik volt a pénztáros s kettő a beszédő; de a kiosztást mind a három jelenlétében kellett eszközölnie.⁶⁸ A jótékony adományok ellenőrzése céljából a szegényügyi előjárók is részt vettek az istentiszteleti felügyeletben. Ezekből fejlődött a templomatyák külön intézménye.⁶⁹ Az előjárónak teljesen hivatalának kellett élnie, amiért is orvost⁷⁰ vagy tanítót⁷¹ nem lehetett megválasztani, minthogy hivatásuk nem engedi, hogy egészen a közügynek szenteljék magukat. Különben mocsoktalan származásának,⁷² önzetlennek,⁷³ szerény és előzékenynek⁷⁴ kellett az előjárónak lennie.⁷⁵ Kirajzolódik tehát előttünk a későbbi, keresztyén közösség presbitériuma, annak működése a diakónusi tisztséggel együtt.

A reformált keresztyén egyházban az egyházi fegyelem fenntartása elsődlegesen a közösség választott tisztségviselőinek, a presbitériumnak, majd a tisztségviselők esetében az erre a célra elhívottakból álló bíróságoknak a feladata. A Mózes előtti időkben a legfőbb bírói feladatokat a *törzs vezetője*, majd a *nép vezetője* látta el.⁷⁶ A nép első számú vezetőjének, vezérének, királyának legfőbb igazságszolgáltatási funkciója természetesen megmaradt a zsidó nép akarata szerint.⁷⁷ De már Mózes sem tudta egyedül ellátni ezt a feladatot, ezért apósa, Jetró tanácsára kiválasztott 70 főt a vének közül, akik a kisebb ügyekben ellátták a bíraskodás feladatát.⁷⁸ Így folytatódott ez a babilóniai fogság utáni időben is, Ezsdrás is a vénekre bízta a törvények betartatását.⁷⁹ A kapu előtt ülő vének ítélezésére több helyen találunk

⁶⁷ Joma 8. I. Peszaehim 49. b.

⁶⁸ Sabbath 118. b. Baba Bathra 8. b., 9. a. A jótékonyági előjáró oly bizalmi tisztség volt, hogy nem kellett számot adnia; későbbi időkben azonban a kedélyek megnyugtatója miatt szokássá vált, hogy 2-3 előkelő községi tag előtt számot adott. Chajim b. Izsák Or Czarua Resp. ed. Rosenberg. Lipcse, 1865. 65. sz.

⁶⁹ Gabboim hamemunim al czarkhé beth hakenészeth. Nikolsburgi Menachem Rsp. Cemach Cedek 50. sz.

⁷⁰ Peszachim 113. a.

⁷¹ Peszachim 11.2. a

⁷² Kiddusim 76. b.

⁷³ Aboth II. 2.

⁷⁴ Chagiga 5. b.

⁷⁵ Venetianer Lajos. *i.m.* 110-112.

⁷⁶ 2Móz 18,16., Józ 7,19-25.

⁷⁷ 1Sám 8,5., 2Sám 8,15., 1Kir 3, 28.

⁷⁸ 2Móz 18,16-26.

⁷⁹ Ezsd 10, 7-8.

hivatkozást az Ószövetség könyveiben.⁸⁰ Természetesen az állami fejlődés magasabb fokán már hivatalnok bírák is működnek. Ezek a hivatásos bírók tulajdonképpen azok utódai, akiket Mózes jelölt ki ítélethozatalra.⁸¹ A törvénygyűjtemények közül csak Mózes ötödik könyve szól ezekről.⁸² Már a mózesi törvények is *többfokozatú bíróságról* szólnak, amikor hatásköri szabályokat is felállítanak. A véneknek vagy a helyi bírónak az esetet magasabb fórum elé kell terjeszteniük, mert az túllépi a hatáskörüket, de a helyi vének egyértelműen a kisebb ügyek bíráiként szerepelnek.⁸³

Az ősi keresztyén közösségeket a Krisztus halálát, majd mennybemenetelét követő első időszakban bizonyosan az apostolok mint szellemi vezetők vezették. Őket Jézus hívta el, állította szolgálatba, feladatukul elsődlegesen a tanítást határozva meg. Az biztos, hogy ebből a korból az egyházalkotmányra, egyházkormányzatra vonatkozó írásos források nem állnak rendelkezésünkre, de a Jézust Messiásnak elismerő jeruzsálemi zsidó közösségek nem kellett, hogy maguknak közös arculatot adjanak. Erre a keresztyénné vált zsidókat – nagy valószínűséggel – az ősi vallásukban megmaradt zsidók, majd a római hatalom üldözése kényszerítette. Jogi hatalma a gyülekezetekben ebben az időben senkinek nem volt, mindenkinek jogában állt tanítani, s mindenki élhetett is vele, aki az isteni adománnyal, a karizmával bírt, aminél fogva képesnek és hivatottnak érezte magát az isteni íge hirdetésére.⁸⁴ A közösség elöljáróinak nem jogi alávetettség miatt engedelmeskedtek a hívők, hanem szeretetből. Szokás tehát ezt az őskeresztyén egyházszervezetet karizmatikus szervezetnek minősíteni. Ezzel azonban elismerünk valamiféle szervezettséget, amely azonban szokáson és nem az általuk külön megalkotott jogi szabályokon alapult. A kezdeti egyházat a helyi egyházak jellemezték. Ezeket csak a közös hit, az összetartozás érzése, a kölcsönös segítőkészség kapcsolta egybe, de jogilag egymástól függetlenek voltak, belső igazgatásukat maguk látták el, fölöttes igazgatási szervezet nem létezett. Az ezen a véleményen lévők döntő bizonyítékként arra hivatkoznak, hogy az elfogadottan Pálnak tulajdonítható levelekben sem a presbiter, sem a diakónus, sem az episzkoposz tisztség nem fordul elő. A felügyeleti funkció elnevezése és a keresztyén episzkoposz tisztségnév közötti kapcsolatot Erdő Péter is világosnak tartja, azt maga is elismeri, hogy a zsinagóga elöljárójára tisztségnévként az episzkoposz megnevezés alkalmazása nem volt jellemző, s az Ószövetség görög nyelvezetében sem találjuk az episzkoposzt mint olyan tisztség nevét, amely a keresztyén püspökség mintája lehetett volna.⁸⁵ Tegyük hozzá, hogy Pál valódi leveleiben sem találkozhatunk e tisztség megnevezéssel az Újszövetség

⁸⁰ 1Móz 23,10; 23,18; 5Móz 21,19; 22,15-18; Jób 29,7; Péld 24,7; 31,23; Ám 5,10; 5,12; Zak 8,16.

⁸¹ 2Móz 18,13–26.

⁸² 5Móz 16,18k.

⁸³ 5Móz 17,8–13. és Szanhedrin X.

⁸⁴ Vessd össze a kegyelmi ajándékokkal (karizmákkal - kharis=kegyelem) való élés különböző módozatait az 1Kor 12. részben, de különösen 7-11. versekben!

⁸⁵ Erdő Péter: *i.m.* 81.

gyülekezeteinek említésekor.⁸⁶ A kezdetekben az apostolokon kívül biztosan léteztek a diakónusok, akik a vagyonszövetségben élők vagyoni ügyeit intézték, a közvagyonot kezelték, míg az apostolok a gyülekezet szellemi vezetői voltak, vezették az istentiszteletet, térítettek, kereszteltek, felügyelték az erkölcsi fegyelem megtartását. Az apostolok cselekedeteiben írtak alapján a diakónusi tisztséget kell tekintenünk az első keresztyén hivatalnak. Eszerint az apostolok a megnövekedett feladatokra tekintettel az asztaloknál ellátandó szolgálatot (mai kifejezéssel a szociális szolgálatokért való felelősséget) átadták a gyülekezet tagjai közül választott 7 főnek, akiket megválasztásukat követően kézzel a felszentelték.⁸⁷ Az elsőként a görögül beszélő zsidók között választott diakónusok⁸⁸ osztották szét a szegények között az alimizsnát, intézték a szegények ügyeit, de diakónusoknak nevezi azokat is, akik önmagukat a szegények és a betegek ápolására szentelték. Az ősi keresztyén közösségek közös vallási életének megszervezése során más, külön tisztségként ellátandó feladat nem volt.⁸⁹

Az őskeresztyén korszak második szakaszában, a bibliai könyvek keletkezésének idejében már teljes biztonsággal létezhetek a gyülekezet kormányzatát végző, a hivatali állást kifejező felvigyázók, akiket a koruk alapján presbitereknek neveztek, továbbá az alájuk rendelt, a gyülekezet vagyoni ügyeit intéző diakónusok.⁹⁰ A presbiter vagy másutt ugyanezen feladattal ellátott felvigyázó (episzkoposz) megnevezésű tisztségekre az újszövetségi iratok által meghatározott hatáskörükből vonhatunk le következtetést. E tisztségek keletkezése arra az időre tehető, amikor az apostolok távoztak Jeruzsálemből, ezért az addig maguknak fenntartott feladatok ellátását ruházták át a gyülekezet tagjaiból választottakra, a presbiterekre.⁹¹ Kálvin elismerve és méltányolva Pál egyházszerző tevékenységét, az *Institutióban* az egyház tanítóiról és szolgálóiról⁹², az őskeresztyén gyülekezetekről szóló részt⁹³ minden esetben mint autentikus forrást említi. Kálvin Pálra való hivatkozással különböző tisztségeket

⁸⁶ Erdő Péter utal arra, hogy az utóbbi évtizedekben sok katolikus teológus Rudolph Sohmra tekintettel vetette fel az egyházjog teológiai megalapozásának igényét azzal, hogy a Sohm által felvetett kérdések még megválaszolásra várnak. Erdő Péter azonban nem tartja indokoltnak, hogy a katolikus teológia egyházjogi kutatásai Sohm elméletét tekintésük kiindulási alapnak, mert egyrészt az általa szélsőségesnek tartott pozitívista jogfogalmát a katolikus teológusok és egyházjogászok egyaránt elvetik, másrészt egyháztörténeti állításait alapvetően tévesnek tartja. Érvelésében visszahivatkozik Sohm nézeteinek a protestáns Adolf Harnack és a katolikus Pierre Batiffol korabeli cáfolatára. Erdő Péter: i.m. 69-102.

⁸⁷ ApCsel 6,1-6. De lásd még Kovács Albert: *Egyházjogtan*. Magyarországi Protestánsok, Budapest, 1878. I. kötet 53.

⁸⁸ ApCsel 6, 1-6.

⁸⁹ Lásd erről még részletesen Heiszler József: i.m. 30-35.

⁹⁰ Fil 1,1; 1Tim 3,1-8. Lásd még Révész Imre: i.m. 17.

⁹¹ ApCsel 6,3; 14,23.

⁹² Calvin, Jean: *Institutio religionis Christianae* (A keresztyén vallás rendszere) Genf, 1559 Magyarra fordította: Czeglédi Sándor, Rabold Gusztáv, Református Főiskolai Könyvnyomda Pápa, 1909, (a további idézetekben: INSTITUTIO) IV. könyv, 3. fejezet

⁹³ INSTITUTIO IV. könyv, 4. fejezet

említ. Ezek a tisztségek: apostolok, próféták, evangélisták, pásztorok és doktorok. Az *apostolok* az egyház alapjait rakták le, feladatukat Krisztus jelölte ki eképpen: „Elmenvén e széles világra, hirdessétek az evangéliumot minden teremtésnek.”⁹⁴ A *próféták* az isteni akarat magyarázói, de nem annak hétköznapi értelmében, hanem különleges kijelentéseik által. A korai keresztyénség igehirdetői ők. Az *evangélisták* alatt Kálvin azokat érti, akik méltóságban ugyan alatta álltak az apostoloknak, azonban nagyon közel voltak hozzájuk, őket helyettesítették is; ilyen volt Lukács, Timótheus, Titus. E három tisztség azonban nem azért állítottott fel az egyházban – mondja Kálvin –, hogy állandóan ott meglegyenek, hanem csak arra az időre, míg az egyházakat ott, ahol azelőtt egyáltalán nem voltak, fel kellett építeni.⁹⁵ Ebből következően e fogalmakat ezekkel az elnevezésekkel a keresztyén egyház első szervezőinek a megjelölésére használja. A *pásztorok* feladata az ige hirdetése, magyarázata, tanítása, a szentségek kiszolgáltatása, a fegyelmezés, az egyházkormányzat mindennapi teendőinek ellátása. A *doktorok* vagy *tanítók* mindezekkel nem, hanem csak az írás magyarázatával foglalkoztak. A tanítás módja pedig nemcsak a prédikálás, hanem a magánintelmekre is kiterjedt. Más megközelítésben Kálvin az egyházak kormányzóit minden különösebb megkülönböztetés nélkül, a Szentírás alapján, *püspököknek*, *presbitereknek*, *pásztoroknak* vagy *szolgáknak* nevezi. Szerinte a Szentírás azokat, akik az ige hirdetésével foglalkoznak, püspököknek nevezi, akik az adott egyházon belül többen is lehetnek. Kálvin ezt úgy értelmezi, hogy az egyház kormányzói a nép közül választott vének, akik az ige hirdetőivel, a püspökökkel együtt az erkölcsre való felügyeletet és a fegyelmi ügyeket is gyakorolták.⁹⁶ Az első keresztyén közösségek ugyanis szigorú erkölcsi fegyelmet gyakoroltak.⁹⁷ A legsúlyosabb büntetés a kirekesztés volt, a bűnösrel nem volt szabad együtt enni, társalkodni,⁹⁸ de aki javulást mutatott, megbocsátottak neki.⁹⁹ A keresztyéneknek kötelező volt peres ügyeiket a közösségen belül rendezni, világi bírósághoz nem fordulhattak,¹⁰⁰ ahogyan nem tehették azt a zsidók sem.¹⁰¹

Egyet kell tehát értenünk Kovács Alberttel abban, hogy az első zsidó-keresztyén gyülekezetet a zsidó zsinagóga alapján szervezhatték. Ahogyan a zsidó közösséget *vének* elnevezéssel a közösség idősebb és tekintélyes tagjai kormányozták, az apostolok az ortodox zsidóságtól való elválásukkal a kormányzást ezen vénekre, presbiterekre bízta, akik a nekik alárendelt diakónusokkal együtt látták el a kormányzati feladatokat. Az apostolok halála után a felsőbb hatóság hiányában az addig egyenrangú presbiterek között szükségképpen kialakuló

⁹⁴ Mk 16,15.

⁹⁵ INSTITUTIO IV. könyv, 3. fejezet, 4. rész.

⁹⁶ INSTITUTIO IV. könyv 3. fejezet, 8. rész.

⁹⁷ Mt 28, 15-17.

⁹⁸ 1Kor. 5,2. 5; 9-11. 13. Ef 5,7.,

⁹⁹ 2Kor 2, 6-7.

¹⁰⁰ 1Kor. 6, 1-7.

¹⁰¹ Chosen Mispat XXVI.1.

ellentétek megszüntetése érdekében a presbiterek közül egy kiemelkedett, s az *episzkoposz* nevet ezentúl csak ő viselte.¹⁰² A tekintélynövekedés okait kutatva Jos Colijn arra a következtetésre jut, hogy az episzkoposzok a gyülekezet adminisztratív ügyeit intézve, a képviselőt ellátva egyre inkább a gyülekezet vezetői lettek, s az üldözések idején bátorságuk folytán (Polycarpus, Ignatius) elismertségük a vezetésben megerősödött. Ezen túlmenően ők voltak az úrvacsoraosztás vezetői, ők feleltek az adományok szétosztásáért, vigyáztak az úrvacsora szentségére, a bűnöket előttük kellett a gyülekezet tagjainak megvallani, ők adtak bűnbocsánatot, kiszabták a vezeklés módját, felléptek az eretnekek ellen.¹⁰³ Ez azonban még nem azt a hierarchikus egyházszerkezetet jelentette, amelyre a későbbi koroktól mindmáig a katolikus egyházjogászok hivatkoztak és hivatkoznak a katolikus egyházszerkezet isteni jogon alapuló mivoltát igazolandó. A kegyelmi ajándékok különbözősége még csak a szolgálatok különbözőségét és nem rangsort jelentett. Egyet kell tehát értenünk Révész Imrével, aki szerint „a katolikus egyház eredete tehát ősrégi, létrejöttét a keresztyénség egy életbevágó önvédelmi érdekének köszöni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a katolicizmus egyidős magával a keresztyénséggel...”¹⁰⁴ Ezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a kálvini igaz egyház ismerveinek bemutatása során ez a Révész Imre megnevezése szerinti „őskeresztyén” majd „ókatholikus” egyházszerkezet lesz az a hivatkozott egyházszerkezet, ahol a torzulások még nem jelentek meg, ahová a reformáció visszatekintve az egyházszerkezetet megújítani törekedett.

¹⁰² Kovács Albert: *i.m.* 58.

¹⁰³ Colijn, Jos: *Egyháztörténelem*. Sárospatak, Sárospataki Református Teológiai Akadémia, 1996. 16.

¹⁰⁴ Révész Imre: *i.m.* 17.

A „ZSIDÓBÉRENC”.
ADALÉKOK MOLNÁR KÁLMÁN
KÖZJOGÁSZ PROFESSZOR
PÁLYAKÉPÉHEZ

I.

Molnár Kálmán (1881-1961) a két világháború közötti „legitimista” irányultságú közjogtudomány kiemelkedő képviselői közé tartozott.¹ Oktatói pályafutását 1907-ben az Egeri Érseki Joglyceum közjogi tanszékén kezdte meg. Az első világháborúban tartalékos tisztként Przemyslben teljesített katonai szolgálatot, majd fogságba esését követően hosszú éveket töltött oroszországi hadifogolytáborokban. Az Egerbe történő visszaérkezést követő esztendőben, 1919 őszén áthelyeztette magát az egyházjog-jogtörténet tanszékre, mert alaki jogfolytonosságon alapuló közjogi felfogását nem tudta összeegyeztetni a kialakuló alkotmányos rendszer alaki jogfolytonosságot mellőző intézkedéseivel. Évekkel később, 1925-ben pályázat útján került a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Kara közjogi tanszékére, ahol két évtizeden keresztül oktatott magyar közjogot. Pályatársa, Óriás Nándor emlékezetében, Molnár Kálmán lelkes és lelkesíteni tudó professzorként élt, aki szigorú volt ugyan a hallgatóival szemben, de a becsületes munkát örvendezve jutalmazta.² Tudományos munkásságának kibontakozását jelzi, hogy korábbi munkái összegzéseként 1929-ben készült el 47 ív terjedelmű, magyar közjogi összefoglalója, amelyet az MTA 1931-ben a tekintélyes Kornfeld Zsigmond-jutalomban részesített. A pécsi korszakban további tanulmányköteteket és vitairatokat is sajtó alá rendezett. A szakmai elismerés csúcspontjaként az MTA 1942-ben levelező taggá választotta.

A közjogi meggyőződését az 1918-as összeomlás óta az alaki jogfolytonosság alapjaira helyező professzor 1932-ben a magyar alkotmányfejlődésről tartott előadásokat a belgiumi száműzetésben élő Habsburg Ottó számára. A '30-as évektől kezdődően ugyanakkor következetesen fordult szembe az egyre erősödő szélsőjobboldali törekvésekkel. Szilárd alkotmányjogi meggyőződése, rendíthetetlen katolicizmusa egyként állította szembe a totalitárius eszmékkel. Óriás Nándor gondolatait idézve, Molnár Kálmán ezekben az embert próbáló években „*a fajvédelem ellenzékének és a*

¹ Ádám Antal: Molnár Kálmán. Jura, 2002/2. szám 74-76., továbbá Tilk Péter: Molnár Kálmán. In: Pécsi jogászprofesszorok emlékezete (1923-2008). Szerk.: Kajtár István. Pécs, 2008. 37-43.

² Óriás Nándor: Emlékeim töredékei. Szerk.: Ádám Antal. Pécs, 2006. 168-169.

jogegyenlőségnek emelt fővel kiálló barcosa” volt.³ Nem tekinthető tehát véletlennek, hogy a német- és nemzetiszocialista-ellenes nézeteiről ismert jogtudóst 1944. október 17-én, a Szálasi-féle hatalomátvételt követően a nyilasok Nagykanizsára internálták. Kiszabadulását követően visszatért Pécsre, majd a Pécsi Tudományegyetem képviselőjében az 1944. december 21-én Debrecenben összeülő Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjává választották⁴. A pártpolitikától addig magát távol tartó professzor a Polgári Demokrata Párt színeiben (de nem a párt tagjaként) vett részt a törvényhozás munkájában. A felszabadulás évében hívta meg ugyanakkor a Budapesti Tudományegyetem jogi fakultása a Tomcsányi Móricz nyugalmazásával megüresedő közjogi tanszék élére, ahol mindössze két évet tölthetett, hiszen 1948-ban az alkotóereje teljében lévő professzort a kultuskormányzat több tanártársával együtt nyugdíjba küldte. Néhány évvel később, 70. születésnapja alkalmából tanítványai és pályatársai kétkötetes emlékkönyvvel lepték meg, amelyet a Szent István Akadémián nyújtottak át az ünnepeltnek. A visszavonulás éveit leginkább életrajzi feljegyzések készítésével, iratai rendezésével és mérhetetlen mennyiségű szépirodalmi alkotás elolvasásával töltötte el.

II.

Molnár Kálmán közéleti szerepvállalásaiban fontos szerepet töltött be az 1930-as évektől kezdve az antiszemita törekvések elleni fellépés. Időskori, 1949-ben írt visszaemlékezéseiben, továbbá életrajzi jegyzeteiben részletesen foglalkozott a zsidósághoz való viszony alakulásának és változásának a megörökítésével. *„Voltak zsidó iskolatársaim, közöttük voltak, akiket kerültem, voltak, akiket sajnáltam, némelyiket becsültem, némelyiket szerettem. Ugyanezt mondhatom azokról a bajtársaimról, akikkel a háborús katonai szolgálat vagy a hosszú hadifogság sivár korszaka hozott össze”* – fogalmazott egyik feljegyzésében. Zsidó tanítványairól pedig a következőket jegyezte fel: *„Elég nagy számban voltak zsidó tanítványaim, közöttük igen szorgalmasak és tehetőségek, akiket megbecsültem s akiknek – mint bármikor bármelyik tanítványomnak – készséggel voltam segítségükre tudományos törekvéseikben, akkor is, amikor az életbe már kiléptek.”*⁵

Hosszú út állt azonban mögötte, amíg – miként önmagáról írta – *„zsidóbérenc”*-cé, majd az 1938-tól megalkotott diszkriminatív zsidótörvények egyik legkövetkezetesebb ellenzőjévé vált.⁶ Visszaemlékezéseiben így vallott az antiszemitizmus metelyéről és saját belső vívódásairól. *„Az antiszemitizmus embertelen tobzódásával szemben volt a helytállás a legehezebb. Részben azért is, mert az antiszemitizmus gyökerei olyan forrásokból táplálkoztak, amelyet a zsidók széles rétegeinek féktelen és aránytalan érvényesülési vágya,*

³ Óriás Nándor: *Emlékeim töredékei*. Szerk.: Ádám Antal. Pécs, 2006. 168-169.

⁴ Molnár Kálmánt 1944. december 22-én az ideiglenes kormány megalakítása céljából megválasztott 23 főből álló Politikai Bizottság tagjává is megválasztották. Föglein Gizella: *Az államfő intézménye és az Ideiglenes Nemzetgyűlés*. In: *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944-1945*. Szerk.: Feitl István. Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1995. 137-138.

⁵ Molnár Kálmán: *Zsidóbérenc lettem! ???, de nem ennek születtem!* MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 6218/9.

⁶ Lásd Schweitzer József – Schweitzer Gábor: *Kritikus számvetés. Molnár Kálmán közjogász professzor ismeretlen előadása a zsidóüldözés koráról 1947-ben*. In: *Találkozások: Várszegi Asztrik pannonhalmi főapát hatvanadik születésnapjára*. Szerk.: Sulyok E., Varga M. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2006. 125-147.

kapzsisága, s az ebből származó szemet szűrő, egészségtelen és káros térbődítése is táplált és dagasztott, mire évtizedeken át több cikkemben magam is rámutattam”.⁷ A zsidókérdésről vallott korai – előítéletes, általánosító, árnyalatlan – nézeteit jól tükrözik Molnár Kálmán első világháború utáni egri hírlapi cikkei.⁸ Ezek közé tartozott a „Honfoglaló zsidók” címmel 1919 őszén megjelent írása is. Ennek az alapvetően történelmi kérdésekkel foglalkozó publicisztikának a bevezető gondolataiból azonban kiderül, hogy meggyőződése szerint a zsidó emancipáció 1867-tel kezdődő korszaka az elmúlt forradalmi esztendőben, „az ezeréves magyar állam megdöntésével”, illetve a romok felett kiépülő „új zsidó ochlokrácia”, azaz zsarnokuralom megalakulásával érte el a csúcspontját.⁹ Molnár Kálmán több egykorú újságcikkéről is azt tartotta, hogy azok a zsidókérdéssel is kapcsolatban állnak, jöhetnek cikkeiben a „zsidó” kifejezés a legritkábban fordul elő, ám ezeket az írásait utóbb az „Óvatosan a jelszavakkal! Molnár professzor, a zsidókérdés és a magyar ifjúság” című válogatásban adta közre. Ezen cikkek egyikét 1912-ben a katolikus szellemű napisajtó megteremtésének a szükségességéről tette közzé. Írásában arra mutatott rá, hogy annak ellenére, hogy Magyarországon 13 millió katolikus vallású állampolgár él, tekintélyük, befolyásuk, politikai súlyuk és gazdasági pozícióik nincsenek arányban ezzel a létszámmal. „A vezető intelligenciában arányszámunk fokozatosan csökken. A jövő perspektíváját a főiskolák beszédes statisztikai adatai tárják elénk. A politikában inkább eszköz, mint tényező vagyunk. Nem az imponáló erőt látják és tisztelik bennünk, hanem mint tömeget igyekeznek minket kihasználni. És bányászor gázol bele egy-egy megvadult pegaszus ebbe a száját tátó tömegbe! A gazdasági élet liktető versenyében mindjobban háttérbe szorulunk. A vérünkkel áztatott föld kicsúszik lábaink alól; a fejlődő városok új palotái nem nekünk épülnek. A bankokban nem összegyűjtött tőkénk, hanem váltóink vannak felhalmozva, s igen sokszor függetlenségünk van zálogba téve. Számunk gyarapodik, s mi érezzük, hogy pusztulunk és veszünk.” Ennek legfőbb okaként a katolikus öntudat hiányát nevezte meg, s ha nem is kizárólagos gyógyírként, de a regeneráló munka egyik legjelentősebb eszközeként a katolikus napisajtó megteremtését tekintette.¹⁰ Egyik másik írásában az 1918-as polgári demokratikus forradalomban vezető szerepet betöltő „októbristák” ellen intézett kirohanást. Ennek az indulatos hangvételű cikknek a megírására az adott alkalmat, hogy 1923 őszén az „októbristák” megemlékeztek az őszirózsás forradalom 5. évfordulójáról, amely egybeesett a Molnár Kálmán által tisztelt Tisza István meggyilkolásának az évfordulójával is. „Mielőtt kimondom azt, amit mondani akarok, leszögezem, hogy engem soha sem faji, sem felekezeti elfogultság nem vezetett. Liberális vagyok, a nemes értelmét véve a szónak. Megbecsülöm, és szeretettel közelítem meg másnyelvű honfitársaimat, s a becsületes zsidót többre értékelem, mint a hitvány keresztényt. Soha egyetlen szavamban

⁷ Dr. Molnár Kálmán nyug. egyetemi r. tanár Életrajzi vázlata. Magyar Országos Levéltár, R. 313. 4. doboz. 79-80.

⁸ E témához kapcsolódó írásait lásd: Óvatosan a jelszavakkal! Molnár professzor, a zsidókérdés és a magyar ifjúság. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1934.

⁹ Molnár Kálmán: Honfoglaló zsidók. Egri Népszerűség, 1919. november 8., november 9. Újraközölve: Óvatosan a jelszavakkal. Molnár professzor, a zsidókérdés és a magyar ifjúság. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1934. 12.

¹⁰ Molnár Kálmán: Sajtóvásárnap. Eger, 1912. szeptember 18. Újraközölve: Óvatosan a jelszavakkal. Molnár professzor, a zsidókérdés és a magyar ifjúság. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1934. 18-20. Lásd még Molnár Kálmán: Tiltakozás a destruktív sajtó ellen. Egri Népszerűség, 1921. április 19. Újraközölve: i. m. 21-23.

vagy írásomban imparlamentáris kifejezést a számból vagy tollamból ki nem eresztettem. De az októbrista pökbendiségnek magyarán kell megfelelni. Kimondom hát, ami a szívemen van. Minden jóhiszemű becsületes meggyőződést tiszttelek. De az októbristák túlnyomó többségét – vezetőiket pedig kivétel nélkül – sem jóhiszeműnek, sem becsületesnek nem tartom. [...] Vagy nekik, vagy nekünk pusztulni kell. Mindenesetre kívánatosabb a halál velük szemben, mint a szégyenteljes élet az ő becstelen, döglétes légkörükben. Hazatérülés egy nemzet ezeréves történetében többször is előfordulhat. De hogy ugyanazon emberöltő alatt, ugyanazok a személyek kétszer hazát bocsáthassanak áruba, - hát ennyire mégsem bárgyú és pulya a mai nemzetdek”.¹¹

Az 1920-as és 1930-as években Molnár Kálmán több írása is foglalkozott a zsidó hallgatók felsőoktatási intézményekbe történő bekerülését megnehezítő 1920. évi XXV. tc. értelmezésével. A liberális tanszabadság garanciális elvét megszorító törvénycikk elfogadása óta érvényesülő egyetemi és főiskolai numerus clausust a trianoni békediktátum következményeként értékelte, hiszen a békeszerződés Magyarországra erőszakolta a „faji kisebbségek jogi kategóriát”, ezáltal pedig megteremtette a „faji arányosítás” jogalapját és lehetőségét is. A Trianon előtti magyar jog – mutatott rá – nem ismerte a „faji kisebbség” fogalmát, lehetetlenség is lett volna beilleszteni a jogrendbe a hallgatók kontingensének „fajok” szerinti megosztását, hiszen az a „magyar jogrend szellemével” összeegyeztethetetlen lett volna.¹² Nézetei az idő múlásával annyiban változtak, amennyiben a fajelmélet térhódításának időszakában határozottan szembefordult a zsidóság „faji” besorolásával. A zsidótörvények idején keresztény meggyőződésének megfelelően és a közjogi hagyomány alapján is a zsidóság felekezeti jellegét hangsúlyozta. A zsidóság gazdasági és társadalmi térfoglalásáról alkotott elmélet ugyanakkor – amelyet a törvényhozás a '30-as évek végén a zsidótörvények legitimációjához is felhasznált – Molnár Kálmán felfogásától sem ált messze, jöllehet a zsidóság térfoglalásának visszaszorítását nem jogi eszközökkel kívánta elérni.

III.

Az előzmények ismeretében mégis milyen körülmények hatására lépett Molnár Kálmán a „zsidóbérencek” sorába? Ismételten őt idézzük: „Az a keresztény légkör, amelyben éltem és élek, szükségképpen szembeállít minden olyan mozgalommal vagy vezérrel, amely, vagy aki a cégérül használt keresztény jelszót kompromittálja, a keresztet: a megváltás és isteni szeretet szent jelvényét különböző formákba torzítva, zagyva programjának olcsó népszerűsítése céljából a gyűlölet szimbólumává teszi” - fogalmazott időskori feljegyzéseiben.¹³ Szimbolikus fordulópontot az 1933-as esztendő jelentett, amikor a Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete (MIEFHÖE) pécsi tagozata kérelmére a pécsi egyetem rektora Molnár Kálmánt kérte fel az egyesület tanárelnökekül, aki a felkérést – a szélsőjobboldali diákok nem kis felháborodására - elfogadta.¹⁴ Előbb a

¹¹ Az októbristák! Egri Népújság, 1923. november 7. Újraközölve: i. m. 24-25.

¹² Molnár Kálmán: Numerus clausus, tanszabadság, jogegyenlőség. Dunántúl, 1928. február 23. Újraközölve: Óvatosan a jelszavakkal. Molnár professzor, a zsidókérdés és a magyar ifjúság. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1934. 33.

¹³ Molnár Kálmán: Zsidóbérenc letem !?!, de nem ennek születtem! MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 6218/9.

¹⁴ Schweitzer József: A pécsi izraelita hitközség története. Budapest, 1966. 119., továbbá Rozs András: „Zsidókérdés”, németellenesség, nemzetiségek. (Ideológiai vonatkozások a Turul Szövetség pécsi

pécsi MIEFHÖE 1934. február 14-i közgyűlésén¹⁵, utóbb emlékirataiban is részletes magyarázattal szolgált a rektori felkérés elfogadására. „1. Mivel az egyetemi hallgatók minden egyesületének van tanárelnöke, jogos és méltányos, hogy az ő egyesületüknek is legyen. 2. A tanárelnök az ifjúsági egyesületben az egyetemi hatóság képviselője s az egyesületet ellenőrzi abból a szempontból, hogy annak működése a fennálló szabályok és az egyetemi fegyelem keretein belül maradjon. Ilyen tanárelnökre a Miefhoe-ban is szükség van, mert nem lehet a zsidó ifjúság egyesületének olyan kiváltsága, hogy egyedül ő működhessék tanári (azaz egyetemi hatósági) ellenőrzés nélkül”.¹⁶ Emiatt a döntése miatt Molnár Kálmánt méltatlan támadások érték a szélsőjobboldali diákság részéről. A nagyjából anonim röpiratok eldurvuló hangnemét jelzi, hogy az egyik kifejezetten a magyar ifjúság elárulásával vádolta meg.¹⁷

Nagy visszhangot váltott ki Molnár Kálmán 1937. március 6-án „Nyílt válasz” címen kiadott röpirata, amelyben nyílt hadüzenetet intézett az egyetemi zsidóverések főkolomposainak.¹⁸ Írásának kiváltó oka az volt, hogy „Több tanítványa” aláírással felszólítást kapott, hogy vallja meg nyíltan, számíthat-e rá a keresztény ifjúság a „jogos küzdelmek” során. Erre a felszólításra adta közre röpiratát, amelyben kategorikusan kijelentette, hogy miután minden törvénytelen és durva cselekedetet ellenez, elítéli „a keresztény jelszavakat kompromittáló ifjak rendbontó kihágásait” is. A pécsi egyetem ifjúságának február utolsó hetében tanúsított viselkedését nemcsak hogy nem helyesli, de még csak nem is érti. „Nem tudom megérteni, hogy éppelkű, keresztény és magyar, egyetemi műveltségű fiatalember nekiessék kollégájának, aki őt soha nem bántotta, akinek csak az a bűne, hogy dolgozik, tanul és élni akar, - s ezt a kollégáját üsse és pofozza, csak azért, mert zsidó”.¹⁹ Fájjalta, hogy amikor nagy túlerővel közrevették a zsidó hallgatókat, nem akadt tíz ifjú, aki a „lovagiatlanul” megtámadottak segítségére sietett volna. „Mint keresztény magyar ember, s mint a keresztény magyar ifjúság tanára igenis szégyenlem, hogy a tömegben tíz ilyen magyar ifjú nem találtatott.”²⁰ Erdélyi magyarként pedig a lelke együtt érez „a kisebbségi sors keresztjét viselő, megaláztatott, megpofozott, vérző” magyarokkal. „Én az igazságtalanul megtámadottakkal érzek együtt, s az én gondolkodásomat és lelkületemet egy világ választja el azoktól, akik erdélyi magyar testvéreim keresztjét esztelen, oktalan és céltalan durvaságokkal még súlyosabbá teszik.”²¹ Tapasztalatai szerint ugyanakkor a „megszállott magyar terület” sok pontján éppen a

bajtársi egyesületeinek tevékenységében az 1930-as években). In: Tanulmányok Pécs történetéből 5-6. Szerk.: Font Márta – Vonyó József. Budapest, Pécs Története Alapítvány, 1999. 245.

¹⁵ Beköszöntő. A pécsi Miefhoe 1934. február 18-ik közgyűlésén. In Óvatosan a jelszavakkal. Molnár professzor, a zsidókérdés és a magyar ifjúság. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1934. 53-55.

¹⁶ Dr. Molnár Kálmán nyug. egyetemi r. tanár Életrajzi vázlata. Magyar Országos Levéltár, R. 313. 4. doboz. 84-85.

¹⁷ Zsidócsahos-e Molnár Kálmán? Magyar egyetemi tanár a zsidó Miefhoe elnöki székében. Magyar riadó. A magyar egyetemi ifjúság röpirata (1934. március 13.). Újraközölve: Óvatosan a jelszavakkal. Molnár professzor, a zsidókérdés és a magyar ifjúság. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1934. 5.

¹⁸ Nyílt válasz. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1937. 1-8.

¹⁹ Uo. 1-2.

²⁰ Uo. 3-4.

²¹ Uo. 4.

zsidóság az, amelyik „nagy erőforrása” a jövőjéért küzdő magyarságnak.²² Két évized távlatából is megilletődéssel gondolt vissza azokra a nagyváradi zsidókra, akik a székesegyházban a „rettenthetően” Karácsonyi János „*izró magyar prédikációit*” szomjas lélekkel szívták magukba.²³ Az ifjúság – zárta gondolatait – igenis számíthat rá jogos küzdelmeiben, ám semmiféle jogtalan cselekedetet nem fog védeni, miként a bűnösök büntársává sem fog lealacsonyodni.²⁴

Miután a szerző tudta nélkül a Budapesten megjelenő „Az Est” március 16-án átvette a „Nyílt válasz”-t, tucatnyi cikk reflektált országszerte Molnár Kálmán felvetéseire. Kassák Lajos a „Népszava”-ban „*reményfakasztó jelenségnek*” nevezte, hogy egy egyetemi tanár „*kelép a posvány peremére,*” és szembefordul „*a butaság, a hisztéria és a gyűlölködéssel kevert tülekedés áramlatával,*” hogy kimondja a „*józan szellem ítéletét*” és szót emeljen azokért, akiket „*a vágóhídra akarnak hajtani embertársai*”.²⁵ Kardos Albert, a debreceni zsidó gimnázium nyugalmazott igazgatója az „*igaz keresztényen*”-t üdvözölte Molnár Kálmán személyében, aki „*a maga üdvözítőjének a legfőbb tanítását, a szeretetet (...) vértül és paizsul használja a gyűlölet ezer mérgezett nyila ellen*”.²⁶ A neológ zsidóság vezető lapja, az „Egyenlőség” pedig kiemelte, hogy az a hang, amelyen Molnár Kálmán megszólalt, „*az ezeréves magyar szabadelvűség és igazságosság hangja*”.²⁷

Nyilván magát Molnár Kálmánt is meglepte a „Nyílt válasz” visszhangja. Alighogy tudomást szerzett „Az Est”-beli megjelenésről, magyarázó és némiképp tisztázó interjút adott a Pécsen megjelenő „Dunántúl” című napilapnak. „*Mindig az volt a meggyőződésem, hogy a zsidók erős túlsúlyba jutása az élet napos oldalán igazságtalan dolog, s veszedelmeket rejt magában a társadalmi béke és a nyugodt fejlődés szempontjából. Egész életemben abban az irányban dolgoztam – nem frázisokkal, de cselekedetekkel –, hogy a számos tényező közrehatásával kialakult aránytalanság a sok vonatkozásban bántó módon érvényesülő zsidó túlsúly visszaszorításával kiegyenlítették s a keresztény magyarság az állami, társadalmi és gazdasági élet egész vonalán abba a pozícióba jusson, amely őt jogosan megilleti*”. Ezt a küzdelmet viszont „*csak törvényes eszközökkel szabad folytatni, nem pedig durva módszerekkel, amik úri mivoltunkkal, jogérzetünkkel, vallásunk parancsaival homlokegyenest ellenkeznek, s míg egyrésztől eredményre sohasem vezethetnek, addig másrészt a magyar jövőt veszélyeztetik*”.²⁸

Ez az interjú bizonyos csalódást keltett azokban a körökben, ahol a „szabadelvűség” hangját vélték kihallani Molnár „Nyílt válasz”-ából. Ezt juttatta kifejezésre a Kadosa Marcell és Molnár Kálmán között a „Magyar Hírlap” hasábjain folytatott polémia is. Kadosa Marcell azt a kérdést intézte Molnár Kálmánhoz, hogy miként képzei el a zsidó túlsúly törvényes eszközökkel történő visszaszorítását.²⁹ Válaszában Molnár professzor az alábbiakat hangsúlyozta: „*En úgy képzelem el a bántóan jelentkező zsidó túlsúlynak a megszüntetését, hogy állam és társadalom kötelessége a*

²² Uo. 5.

²³ Uo. 6.

²⁴ Uo. 8.

²⁵ Kassák Lajos: Levél Molnár Kálmán professzorhoz. Népszava, 1937. március 17.

²⁶ Kardos Albert: Nyílt levél Dr. Molnár Kálmán pécsi egyetemi tanár úrhoz. Debreceni Függelék Újság, 1937. március 18.

²⁷ Molnár Kálmán. Egyenlőség, 1937. március 18.

²⁸ Interjú Molnár Kálmán professzorral az országos visszhangot keltett „Nyílt válasz”-áról. Dunántúl, 1937. március 18.

²⁹ Kadosa Marcell: Tíz igazak. Magyar Hírlap, 1937. március 21.

keresztény tömegeknek is megadni a lehetőséget, hogy felküzdhessék magukat arányszámuknak megfelelően az élet napos oldalára”.³⁰ Egyik további írásában Molnár Kálmán hitet tett a liberalizmus mellett azzal a megszorítással, hogy a szónak eredeti, „*keresztusi és magyar alkotmányjogi értelmében*” tekinti magát szabadelvűnek, továbbá azon meggyőződésének is hangot adott, miszerint „*az emberi méltóság s az ebből folyó szabadság elismerését jól rendezett állami és társas élet sine qua non-jának*” tekinti.³¹

A polémiák kereszttüzeiben Molnár Kálmán elhatározta, hogy zsidókérdésről vallott nézeteit rendszerezve is közzéteszi. Ennek eredménye lett az „*esztelen*” antiszemita heccelődés ellen fellépő, egyttal a higgadt, körültekintő és felelősségteljes megközelítést szorgalmazó „A gyűlölet nem építő erő” című 1937. május 1-i keltezésű írás, amelynek közlésétől azonban, amint ezt a kézirat első oldalára utóbb ráírta, a lapok elzárkóztak. Miről is szólt cikke? Véleménye szerint a zsidókérdésnek voltak olyan vonatkozásai, amelyekben a „*keresztény oldalon*” egyetértés mutatkozott. Darányi Kálmán miniszterelnök 1937. április 18-án Szegeden tartott beszédéből az alábbiakat emelte ki: Magyarországon a zsidó lakosság arányszáma nagyobb, mint a legtöbb országban; a zsidókérdés „*magva*” abban rejlik, hogy a zsidóság, még a magas arányszámát is jóval meghaladó mértékben érvényesül a gazdasági életben; a zsidókérdést „*utcai tüntetésekkel és fejbeverésekkel*” nem lehet megoldani. Elfogadva a miniszterelnök véleményét Molnár Kálmán hozzátette, hogy minden bizonnyal abban is egyetértés mutatkozik, hogy a zsidóság gazdasági túlsúlya olyan erőt és hatalmat jelent, ami az államvezetésre is nyomást gyakorol, és ami a társadalmi és magánéletben is feszegeti „*a lelkünkben nőtt magyar életformákat*”. Ehhez a súlyos gazdasági és társadalmi problémához azonban csak megfelelő higgadtsággal, körültekintéssel, felelősségérzettel, nem pedig gyűlölettel és ártani akarással szabad hozzányúlni. Vitán felül állónak tekintette, hogy az európai keresztény civilizáció keleti kapujánál őrt álló Magyarország a zsidókérdést kizárólag abban az „*európai keresztény szellemben*” oldhatja meg, amely fennmaradásának jogcíme és biztosítóka. A „*keleti barbárság*”, valamint a „*Balkán*” eszközeivel amúgy sem lehetne a közélet nagy problémáit végérvényesen megoldani. Az ilyen kísérletek visszafelé sülnek el. A cári Oroszország pogromjainak visszahatásaként a százmillió orosz nép nyakára „*zsidó rémuralom*” ült. Magyarországon szerencsére nincsen olyan „*józan eszű ember*”, aki ilyen megoldásban – mármint pogromban - gondolkodna. „*A nagyhangú frázisok hangoztatói nálunk annál kevésbé veszedelmesek, minél hangosabbak.*” A szélsőséges propagandának mindenesetre meglett az a következménye, hogy a figyelmet elterelte a zsidókérdés megoldásának komoly módjairól. Megzavarja azt a céltudatos munkát, amely a zsidókérdés megnyugtató megoldására, a társadalmi egyensúly helyreállítására vezethetne. A helyes megoldáshoz az „*eszmék tisztázásán keresztül*” vezet az út. Ennek kapcsán írta, hogy „*kereszténytelen, törvénytelen és esztelen*” követelésnek tartja, hogy a kikeresztelkedett zsidót is a zsidók kategóriájába számítsák. Keresztényietlen, mert szembehelyezkedik a kereszténység megállapításaival és parancsolataival. Törvénytelen, mert Magyarországon jogi értelemben csak zsidó vallás létezik, „*zsidó faj nincs*”. Ám ez a törekvés ellentétben áll a magyar alkotmány szellemével is, hiszen a fajelmélet elfogadása „*szétrobbantáná a Szent Korona államszervezetének*” a tartópilléreit. A Szent Korona ugyanis „*összefogott és összetartott mindenkit*”: nemest, jobbágyot,

³⁰ Molnár Kálmán: Nyílt válasz Kadosa Marcell dr. úrnak. Magyar Hírlap, 1937. április 11.

³¹ Molnár Kálmán: Hol a következetlenség? Magyar Hírlap, 1937. április 20.

„idegenfajú hospeseket”, de még a királyi védelem alatt állott zsidókat is. Amiatt is esztelennek tartotta a megkeresztelkedettek zsidók közé számítását, mert a magyarok nincsenek olyan sokan, hogy kizárják maguk közül azokat, akiknek ősei „idegen faj fiaí voltak”. A felvetés arra tekintettel is esztelenség, mert a zsidókérdés „legmegnyugtatóbb” megoldásának „megíscsak” az asszimiláció tekintendő. „A törzsökös zsidóság jóformán már asszimilálódott. Ezt a folyamatot nem megzavarni kell, hanem elősegíteni”. Felelőtlen izgatásnak, népszerűség-hajhászó demagógiának tartotta ugyanakkor azokat a kijelentéseket, amelyek a zsidókérdés megoldásaként a zsidó vallású magyar állampolgárok túlnyomó többségének – Molnár Kálmán becslése szerint mintegy 450 000 embernek - az országból történő kikergetését szorgalmazták. A nem éppen „kesztyűs kézzel” eljáró Német Birodalom sem tudta megvalósítani ezt. Minél szélsőségesebb és minél esztelenebb az antiszemita izgatás, minél barbárabb eszközöket vesz igénybe, illetve helyez kilátásba, annál több higgadt és „úri” gondolkodású ember undorodik meg ettől a magyar gondolatvilágtól idegen „embervadászattól”.

A cikk összegzésének szánt gondolatokat Molnár Kálmán – nyilván nem véletlenül – többes szám első személyben fogalmazta meg, „*Akik a világháború előtt barcoltunk a gazdasági liberalizmus veszélyes magvetése ellen, akik a forradalmak és a kommunizmus alatt és után nem éppen hangfogóval mondtunk bírálatot a zsidóság sópredékének az ország megrontása és tönkretétele körüli – számukkal arányban éppen nem álló - szerepléséről, egyre inkább szembenállónak érezzük magunkat az antiszemitizmus esztelen túlzásaival és szélsőségeivel, egyre nagyobb részvétellel fordulunk a határokon innen s azokon túli zsidóság felé, mint a lelki durvaság száncalomra méltó áldozatai felé.*”³²

Valószínű tehát, hogy ezek a megfontolások játszottak szerepet abban, hogy az elkövetkező évek antiszemita politikájával szemben – a korábban megfogalmazott fenntartások ellenére – az általa követendőnek tartott európai és keresztény szellemben foglaljon állást. Az újabb kiállásra nem is kellett sokáig várni.

IV.

Alig egy esztendővel „A gyűlölet nem építő erő!” megírását követően fogadta el a törvényhozás „A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” szóló 1938. évi XV. tc.-ként ismert első zsidótörvényt³³. A törvényjavaslat képviselőházi vitája kezdetekor, 1938. május 5-én hangsúlyozottan keresztény írók, művészek és tudósok illusztris csoportja tiltakozó nyilatkozatot tett közzé a „Pesti Napló”-ban. „*Minket keresztény hitünk, hazafias meggyőződésünk az ország európai hitéhez és nemzeti függetlenségünkhez való ragaszkodásunk késztet arra, hogy soha ne támogassunk az állampolgári jogegyenlőség elvétől, amelyet történelmünk legszebb korszakában, az európai magyarság legnagyobb elméi vívtak ki*” – emelték ki.³⁴ A törvényjavaslat ugyanakkor megalázza a „keresztény középosztályt”, hiszen azt feltételezi róla, hogy az állampolgári

³² Molnár Kálmán: A gyűlölet nem építő erő! MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 6217/253.

³³ Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920-1944. Századok, 2004/6. szám. 1285-1304.

³⁴ Írók, művészek, tudósok deklarációja a magyar társadalomhoz és a törvényhozás tagjaihoz. Pesti Napló, 1938. május 5. Idézi Juhász Gyula: Barbár korhullám. A magyar szellemi élet és a zsidókérdés a második világháború előtt és alatt (1938-1944). In: Juhász Gyula: A háború és Magyarország 1938-1945. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986. 66-67.

jogegyenlőség elvének semmibe vételével „jogfosztástól, megszegyenítő gyámkodástól, kényszeralkalmazástól” várja megélhetése biztosítását. Feltételezi a keresztény középosztályról továbbá „azt az erkölcsi eltévlyedést” is, hogy polgártársaik megbélyegzése, valamint polgári jogaik kiforgatása árán kíván érvényesülni, illetve boldogulni.³⁵ Egyáltalán nem meglepő, hogy a nyilatkozatot Molnár Kálmán is aláírta. A magyar jogtudományt a már nyugállományba vonult Polner Ödön közjogász professzorral együtt ők ketten képviselték a zsidótörvény ellen protestálók között. A tiltakozók kereszténységre, európaiságra és hazafiságra apelláló érvei természetesen nem tántorították el a kormányt eredeti szándékától.

Am alighogy elfogadták az első zsidótörvényt, a kormányzat máris hozzáfogott az eddigiekénél súlyosabb rendelkezéseket a jogrendbe léptető – egyúttal a korábbiakhoz képest határozottabban faji alapra helyezkedő –, „A zsidók közéleti és társadalmi térfoglalásának korlátozásáról” rendelkező 1939. évi IV. tc-ként ismert második zsidótörvény előkészítéséhez. Az újabb jogcsorbító, illetve jogfosztó intézkedésekkel szemben Molnár Kálmán 1938/1939 fordulóján Pethő Sándor lapjának, a „Magyar Nemzet”-nek a hasábjain fordult a nyilvánosság felé. „... azért, ami a magyarságnak mai sorsdöntő napjaiban történik, azért minden magyar, aki már gondolkodni tud (...) irtóztatós felelősséggel tartozik. Manapság, annyiszor hangzanak felénk a fenyegetés és megfélemlítés dörgelemes szavai és átkozódásai, annyian írják és kiáltják: jaj a zsidóknak, de még jajabb a keresztény zsidócsahosoknak és zsidóbérenceknek, hogy úgy érzem jelentkeznem kell. (...) Tehát kéresem a proskribáltak jegyzékét vezetőkhöz a következő. Ha netalán a nevem még nem volna feljegyezve, kérem pótlólag feljegyezni. Sohasem tartoztam és most sem tartozom az embervadászok közé” – fogalmazott, majd így folytatta: „Nem a zsidók tettek zsidócsahossá, hanem a magyartalan magyarkodók és a Krisztustól elfordult keresztények”.³⁶ A jogcsorbító rendelkezések, valamint a zsidótörvény tervezete által érvényre juttatott faji szemlélet is szöges ellentétben állt Molnár Kálmán közjogi felfogásával.

Néhány héttel később újabb cikket publikált a Magyar Nemzetben. Álláspontja szerint a társadalmi és gazdasági élet megzavart egyensúlyát kétségekívül biztosítani kell, „az indokolatlan zsidó túlsúlyt meg kell szüntetni, az igazságos arányt helyre kell állítani”, csakhogy mindezt nem azon az áron kell megvalósítani, hogy „a társadalmi béke, nyugalom és összeműködés súlyosan megzavartassék”. Helytelennek tekintette, hogy közjogi gettót létesítsenek a zsidók számára. Közjogi gettó helyett „ki kell seperni” a gettót, mégpedig felekezeti hovatarozásra tekintet nélkül. A törvény szigora egyaránt sújtson le a bűncselekményt elkövető zsidókra és nem zsidókra egyaránt. Ugyanakkor a „velünk évszázados sorsközösségben élő hazafias, munkás, kifogástalan zsidóság igazságot, megértést és méltányosságot várhat tőlünk”. A sárga folt – figyelmeztetett Molnár – annak homlokára nyom szegyenfoltot, „aki azt embertársa ruhájára kívánja akasztani”.³⁷ A csitító és higgadt sorok ezúttal sem találtak meghallgatásra.

A második zsidótörvény parlamenti tárgyalásainak idejéről fennmaradt Molnár Kálmán irathagyatékában egy levélfogalmazvány, amelyet a liberális parlamenti ellenzék vezéregyéniségének, a zsidótörvények ellen bátran és következetesen küzdő Rassay Károlynak címzett. A levél megírását Rassay

³⁵ Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 142.

³⁶ Molnár Kálmán: Mindenki felelős. Magyar Nemzet, 1938. december 30.

³⁷ Molnár Kálmán: A magyar múlt tanulságai. Magyar Nemzet, 1939. február 4.

képviselőházi felszólalásai inspirálták. Ezek a beszédek – fogalmazott Molnár professzor – az utókor előtt fogják igazolni, hogy „ebben a szomorú korban is voltak jogászok, akik a tételes jogban nemcsak üres hatalmi eszközöket és formákat láttak, hanem az Istentől belénk oltott igazságérzet emberi szócsövét és gyakorlati megvalósítását”. Rassay felszólalásai azt is bizonyítani fogják, hogy „ebben a korban is voltak törvényhozók, akik logikusan tudtak gondolkodni; akiknek az volt a törekvésük, hogy az alkotandó jogszabályok világosak, belső ellenmondás nélküliek, az önkényt kizáróak, emberséges jogalkalmazók által jóhiszeműen alkalmazhatók; becsületes emberek lelki és testi megkínzását kerülők legyenek. Igazolni fogják, hogy ebben a korban is voltak lelkileg keresztény emberek.” Különösen szívszorítóak a levél most következő gondolatai. „Bár a zsidókhoz nem csak vérbeli, de még csak társadalmi, pláne gazdasági vagy pénzügyi kapcsolataim sohasem voltak és ma sincsenek, higgye meg nekem Méltóságod, hogy most, amikor zsidó embertársainkra és polgártársainkra nagyon nehéz idők következnek, – talán lelkileg még súlyosabbak, mint anyagilag –, inkább tartoznék a zsidók közé, mint azok közé, akik a törvényt örömmel üdvözlék”.³⁸ Bárhogya is vélekedett a korábbiakban a zsidókérdésről, illetve annak megoldásáról, a diszkriminatív rendelkezések felülírták korábbi nézeteit

Miután a második zsidótörvény a faji szemlélet térnyerése okán a keresztény felekezetű, ám a törvény erejénél fogva zsidónak – „zsidó fajúnak” – tekintett magyar állampolgárok tízezreit is érintette, a keresztény egyházak, immáron saját híveik érdekében is, lépésekre kényszerültek. A zsidó születésű, ám 1925-ben római katolikus vallásra áttért Kornfeld Móric kezdeményezésére a konvertita zsidók érdekeinek képviseletére 1939 tavaszán alakították meg a Magyar Szent Kereszt Egyesületet.³⁹ Kornfeld Móric ugyanazon év őszén beadvánnyal fordult a katolikus püspöki karhoz azoknak a konvertitáknak az érdekében, akik a zsidótörvény következtében – véleménye szerint – „a zsidóknál is rosszabb helyzetbe kerültek.” Javaslata értelmében egy, az egyesület égisze alatt működő, egyházi és világi tagokból álló bizottság mozdíthatná elő hatékonyabban a zsidótörvény által érintett katolikus vallásúak védelmét. A püspöki kar 1939. október 3-i értekezletén – támogatva a kezdeményezést – Zichy Gyula kalocsai érseket bízta meg a püspökkari felügyelet mellett működő bizottság megalakításával és vezetésével,⁴⁰ akinek 1942-ben bekövetkezett halála után helyét Hamvas Endre budapesti érseki helytartó, utóbb Apor Vilmos győri püspök töltötte be. A 22 tagból álló püspökkari bizottság tagjai között – az 1940. március 13-i püspöki kari értekezlet jegyzőkönyve tanúsága szerint – Molnár Kálmán neve is szerepelt.⁴¹ A püspökkari bizottság összeállítása azonban

³⁸ Molnár Kálmán levélfogalmazványa Rassay Károlynak. Pécs, 1939. április 27. MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 2413/80.

³⁹ Gergely Jenő: A magyarországi katolikus egyház és a fasiszmus. Századok, 1987/1. szám. 42-45.

A protestáns egyházak zsidómentő akcióihoz lásd Majsai Tamás: A protestáns egyházak az üldözés ellen. In Magyarország 1944. Üldöztetés – embermentés. Szerk.: Szita Szabolcs. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine – 1944 Emlékbizottság, 1994. 150-184.; továbbá uő: Szempontok a Soá 1945 utáni (magyarországi) evangélikus és református egyházi recepciójához. In: Magyar megfontolások a Soáról. Szerk.: Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László. Balassi Kiadó – Magyar Pax Romana Fórum – Pannonhalmi Főapátság, 1998. 179-211.

⁴⁰ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919 és 1944 között. Összeállította és bevezette: Beke Margit. München – Budapest, Auróra, 1992. 227.

⁴¹ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919 és 1944 között. Összeállította és bevezette: Beke Margit. München – Budapest, Auróra, 1992. 244.

nem tűnt egyszerű feladatnak, legalábbis ez tűnik ki az egykorú – a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban fennmaradt – fogalmazvány szerint. Zichy Gyula érsek 1939 karácsonya után kezdte meg a „*zsidó törvény által séjtott katolikusok erkölcsi támogatása*” céljából létesítendő bizottság szervezését. A „*kiszemelt tagok*” felkérését a Magyar Szent Kereszt Egyesület elnöksége, főként Cavallier József főtitkár vállalta. „*Egyes nagytekintélyű férfiak – kifejezett rokonszenvük ellenére – a bizottságba való pozitív részvételt elhárították maguktól, mert aggodalmuk volt, hogy tevékenységükben bizonyos körök politikát látnak*” – olvasható a feljegyzésben.⁴² Mindezek fényében Molnár Kálmánnak, valamint a bizottság többi tagjának a csatlakozása fel is értékelődik, hiszen a felkérést fenntartás nélkül vállalták. Arra nézve, hogy a püspökkari bizottság tagjaként az erkölcsi támogatáson kívül Molnár Kálmán milyen tevékenységet végzett, pillanatnyilag kevés adat áll rendelkezésre. Az egyetlen biztos támpontot Cavallier József egyik levele jelenti. A Magyar Szent Kereszt Egyesület ügyeiről Cavallier József rendszerint közvetlenül nem Zichy Gyula érseket, hanem a titkárát, Mosonyi Dénes prelátust tájékoztatta. Az egyik levélből derül ki, hogy Cavallier József 1942 tavaszán Molnár Kálmán, Szladits Károly jogászprofesszor, valamint Almásy József, a Központi Szeminárium vicerektora társaságában felkereste Esztergomban Serédi Jusztinián hercegprímást. „*A közeli ok az volt – olvassuk a levélben –, hogy memorandumot adtunk át az ügyvédek numerus nullus-a dolgában. Ezt szorgalmazza ugyanis a budapesti ügyvédi kamara és a kérdés igen égető.*”⁴³ A levél valószínűleg a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete kezdeményezésére utalt, amelyben 1942 tavaszán arra kérték a kormányt, hogy az összes zsidó ügyvédtől vonják meg a praxisjogot. Erre akkor még nem került sor, ugyanis a levélben említett ügyvédi numerus nullust 1944. áprilisában, a német megszállást követően rendelték el.⁴⁴ Feltehető, hogy a püspökkari bizottság tagjaként Molnár Kálmán hasonló ügyekben járhatott el annak érdekében, hogy a zsidótörvények által érintettek – zsidó és nem-zsidó vallásúak egyaránt – bizonyos mentességekhez, de legalábbis kedvezményekhez juthassanak. A Magyar Szent Kereszt Egyesülettel gyakorlatilag összeolvadó püspökkari bizottság nevében Zichy Gyula érsek „*már a kezdet kezdetén*” abban állapodott meg Cavallier Józseffel, hogy a bizottság a gyakorlati munkában nem tehet különbséget „*katolikus vagy protestáns, keresztény vagy zsidó között*”.⁴⁵ Visszaemlékezéseiben Molnár professzor ekképpen vontta meg az egyesület – és a püspökkari bizottság – működésének a mérlegét: „*A*

⁴² Az aláírás és keletkezés nélküli feljegyzést lásd Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár. I. 1.a. Egyházkormányzati iratok. Politica. Magyar Szent Kereszt Egyesület 1939-1946, 1949, 1950. Valószínűleg ennek a fogalmazványnak a nyomán küldte meg Zichy Gyula érsek 1940. február 12-én a Serédi Jusztinián hercegprímásnak szóló levelét. Lásd Meszlényi Antal: Zichy Gyula kalocsai érsek lélek- és életmentő akciója. In: A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme. Szerk.: Meszlényi Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1947. 98.

⁴³ Cavallier József levele Mosonyi Dénesnek. Budapest, 1942. március 23. Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár. I. 1.a. Egyházkormányzati iratok. Politica. Magyar Szent Kereszt Egyesület 1939-1946, 1949, 1950.

⁴⁴ Kovács M. Mária: Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között. Budapest, Helikon Kiadó, 2001. 145.

⁴⁵ Cavallier József: A püspöki kar és a Magyar Szent Kereszt Egyesület embervédő munkája. In: A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme. Szerk.: Meszlényi Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1947. 147. skk.; továbbá Gergely Jenő: A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus. Századok, 1987/1. szám. 43.

*Magyar Szent Kereszt Egyesület buzgó és bátor tagjainak nagyszerű áldozatkészége is nemcsak konvertita életüket mentett meg! Ebben a körben éreznünk kellett, hogy a katolikum nem elmélet, nem filozófia, hanem élő és ható lélekáradás!*⁴⁶ A szakirodalom álláspontja szerint ugyanakkor a második világháború alatt a nyilasterrorig működő Magyar Szent Kereszt Egyesület „*nemes szándékai ellenére sem tudta a helyzetet alapvetően befolyásolni, inkább egyéni mentőakciókra volt képes.*”⁴⁷ Természetesen ez sem csekély eredmény!

Molnár Kálmánnak a második világháború idején dékánként is szembesülnie kellett az elszabaduló indulatokkal. A Pécsi Tudományegyetemen 1941 őszén került sor zsidóellenes jelszavaktól hangos diákzavargásokra. A jogi fakultáson november 25-én lezajlott tüntetést a medikusok kezdeményezték. (Molnár Kálmán feljegyzéseiből kiderül, hogy a jogi karon konspiratív módon az orvosi kar hallgatói, míg az orvosi karon a jogi kar hallgatói tüntettek.) A jogi fakultáson történeteket Molnár Kálmán az Egyetemi Tanács ülésén jelentette be⁴⁸. A részletekről pedig az egyetem rektorához, Vargha Damjánhoz intézett átiratában számolt be. Ezek szerint nagy tüntető tömeg tört be a jogi kar épületének II. emeletére, és hangoskodva ismételték „*a zsidók elleni tüntetések ismert szólamait.*” Követelték továbbá, hogy a zsidók viseljék az ún. zsidójelvényt – talán a sárga csillagra gondolhattak? -, és amikor Molnár Kálmán csendre intette, illetve távozásra szólította fel a tüntetőket, „*idegen rendbontók*” azt kezdték kiabálni, hogy Molnár Kálmán is tegye fel a zsidójelvényt. Az egyik rendbontó, mint utóbb kiderült, az orvostudományi kar hallgatója, nemcsak a tüntetőket izgatta, hanem Molnár Kálmánt is inzultálta.⁴⁹ A Molnár Kálmánt inzultáló orvostanhallgató, B. Ernő három héttel a történetek után személyesen kért bocsánatot tőle. Nem sokkal ezután B. Ernő szülei is felkeresték Molnár Kálmánt. Közölték vele, hogy B. Ernő „*alapos atyai fenyegetésben*” részesült, s arra is felszólították, hogy azonnal lépjen ki a zsidóellenes tüntetést nyilvánvalóan szervező Turul Bajtársi Szövetségből.⁵⁰ Az Egyetemi Tanács 1942. január 28-án tűzte napirendre B. Ernő fegyelmi ügyét. A rendbontások és zavargások miatt felelősségre vont orvostanhallgatót rektori megrovásban részesítették.⁵¹

V.

A második világháborút követően Molnár Kálmánnak több alkalma is adódott, hogy a zsidóüldözés és a holokauszt korával történő szembenézésről és felelősségről beszéljen. Ha valakinek a szavai hitelesek lehetnek, úgy az ő szavai feltétlenül azok voltak. Legelső alkalommal a deportálásból 1945 nyarán Pécsre hazatérő zsidók előtt tartott beszédében foglalkozott a felelősség kérdésével,

⁴⁶ Dr. Molnár Kálmán nyug. egyetemi r. tanár Életrajzi vázlata. Magyar Országos Levéltár, R. 313. 4. doboz 91-92.

⁴⁷ Gergely Jenő: A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945. Budapest, Pannonica Kiadó, 1999. 116.; továbbá Gergely Jenő: A püspöki kar és a konvertiták mentése (Dokumentumok). Történelmi Szemle, 1984/4. szám

⁴⁸ Pécsi Egyetemi Levéltár. Az Egyetemi Tanács 1941. december 3-i II. rendes ülésének jegyzőkönyve.

⁴⁹ Molnár Kálmán átirata Vargha Damján rektornak. Pécs, 1941. december 15. Pécsi Egyetemi Levéltár. Jog- és Államtudományi Kar. Iktatott anyagok. 318/1941-42. d. sz.

⁵⁰ Molnár Kálmán levele Vargha Damján rektornak. Pécs, 1942. január 26. Pécsi Egyetemi Levéltár. Jog- és Államtudományi Kar. Iktatott anyagok. 318-1/1941-42. d. sz.

⁵¹ Pécsi Egyetemi Levéltár. Az Egyetemi Tanács 1942. január 28-i III. rendes ülésének jegyzőkönyve.

hangsúlyozván, hogy „*annak, ami történt, a keresztény Európában, a XX. században nem lett volna szabad megtörténnie.*” S mindez nem is történhetett volna meg, ha mindazok, akik ma hangosan hirdetik, hogy a történeteket sohasem helyeselték, ennek a „*nem-belyeslésnek*” annak idején „*nyíltan és félreérthetetlenül*” kifejezést is adtak volna. „*Mert akkor a nem helyeslés moraja orkánná fokozódott volna, s elsöpörte volna helyükről az alvilág ördögeinek a batalom birtokában közöttünk örjögő összes elvetemült cimboráit.*” Emiatt bizony – folytatta – valamennyien felelősek vagyunk. „*Akik pedig felismertük a közelmúlt tanulságait, s megtisztítottuk lelkünket attól a sártól, amit e kor ámokfutói szanaszét fröccsentek, – most már fordítsuk tekintetünket a sivár közelmúltból az esdve szebb jövő felé.*” Nézzünk szembe azzal a jövővel, amelyet – együtt, közösen, kéz a kézben – kell kialakítanunk.⁵² Molnár Kálmán a koalíciós években továbbra is szerepet vállalt a Magyar Szent Kereszt Egyesület működésében, amit az is igazol, hogy Mindszenty József hercegprímás 1947. április 24-én az egyesület világi elnökévé is kinevezte. Három nappal később tartott székfoglaló beszédében arra a jól ismert tényre hivatkozott, hogy régi és erős kötelek fűzik az egyesülethez. Az egyesület munkájába bekapcsolódva úgy érezte, hogy valamelyest engedett benne az a kétségbeesés, ami az akkori közállapotok láttán erőt vett rajta. „*Mert ez az Egyesület a magyar gondolkodásnak, a magyar lelkiismeretnek az oázisa volt abban a sivár korszakban, amikor a becsületes emberek szégyenkezve néztek körül, mert pirulniuk kellett azért, hogy az ember ennyire le tud aljasodni.*” Abban az időben még nem létezett az Atlanti Charta, nem voltak összefoglalt természetes és elidegeníthetetlen alapjogok, „*de előttünk állott a krisztusi demokrácia, az egyenlő emberi méltóság és a felebaráti szeretet parancsának kétezzer éves chartája.*” Az akkor „*végzettszerűen*” megindult folyamatok azonban még nem értek véget. „*Az akció és reakció kilengésének kegyetlen törvényszerűsége*” az örökös – vigilate – kötelességét rója az egyesületre. Öröködni kell, hogy az elmúlt szégyenteljes korszak ne térhessen vissza, akkor se, ha az elkövetett hibák, „*a múltból nem tanuló bosszúvágó*” erősen szítja a parazsat, ami a tűzvész után még a hamu alatt lappang.⁵³ Fél évvel később, 1947. október 21-én „*A magyar társadalom és a fasiszta zsidóüldözés*” címmel tartott előadást az egyesületben, amelynek központi kérdése a jogi, politikai és morális felelősség áttekintése volt.⁵⁴ A felelősök megnevezésén kívül legalább annyira fontosnak tartotta a kiengesztelődés lehetőségeinek a megtalálását is. „*Zárjuk le végre a kölcsönös szemrehányások hánytorgatását, amelyek mindig újabb olajat öntenek a tűzre, s megnehezítik az annyira szükséges összehétközést. Ismerje el mindegyik fél azt, hogy ő sem ártatlan, s tegyen pontot ezután a szomorú korszak után. Mert egymás mellett kell élnünk, kell hogy az eszünk úrrá legyen szenvedéseink emlékéen s szenvedélyeinken. Meg kell keresni és meg kell találni egymásnak nemcsak a kezét, de a szívét is. A zsidók lássák be, hogy ha sok volt is a keresztény gonosztevő, de a kereszténység szellemének hatása alatt élő kérmje a társadalomnak nagyon sok olyan szép példáját adta az áldozatos felebaráti szeretetnek, hogy ezeknek az érdeméért a bűnösöknek is meg lehet bocsátani, vagy bűnüket feledés fátylával leborítani.*”

A keresztények viszont legyenek elnézőek akkor, ha nagyon megkínzott, sokat szenvedett

⁵² Megnyitó beszéd a kitelepített zsidók visszatérésekor a városi segélybizottság és a Nemzeti Segély matinéján. (Pécs, 1945. június 17.) MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 6218/4. 3-45.

⁵³ MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 6218/7.

⁵⁴ MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 10 678. Lásd továbbá Schweitzer József – Schweitzer Gábor: Kritikus számvetés. Molnár Kálmán közjogász professzor ismeretlen előadása a zsidóüldözés koráról 1947-ben. In: Találkozások: Várszegi Asztrik pannonhalmi főpát hatvanadik születésnapjára. Szerk.: Sulyok E, Varga M. Pannonhalma, Pannonhalmi Bencés Főapátság, 2006. 125-147.

*zsidó felebarátaink türelmetlenül és igazságtalanul beszélnek az elmúlt időről. Gondoljunk mindig arra, hogy ha mi szenvedtük volna végig azt a nem csak testi, de lelki szenvedést és megaláztatást, ami nekik jutott osztályrészül – ha mi volnánk kénytelenek siratni ciankamarákban elpusztított gyermekeinket, hitvestársainkat, szüleinket –, vajon tudnánk-e mi magunkat mérsékelni, s mindent a hidegen objektív igazság mérlegén szemlélni? Meg kell találnunk egymásnak nem csak a kezét, de a szívét is. Mert a megpróbáltatások idejének még nincs vége.*⁵⁵ A Magyar Szent Kereszt Egyesület következő évi közgyűlésén, 1948. április 4-én tartott elnöki megnyitójában pedig arról beszélt, hogy az antiszemitizmus elleni küzdelemben a római katolikus egyházat a püspöki kar felkérése nyomán az egyesület fogja képviselni.⁵⁶ A püspöki kar 1947. december 10-i ülésén valóban a Magyar Szent Kereszt Egyesületet és a mellette működő bizottságot (tanácsot) bízta meg az antiszemitizmus elleni fellépés koordinálásával. Az ország életében viharos gyorsasággal bekövetkező politikai átrendeződések azonban az antiszemitizmus elleni küzdelem, valamint a bocsánatkérés és a kiengesztelődés kérdését is levették a napirendről.

Az önmagára „zsidóbérenc”-ként tekintő Molnár Kálmán tiszteletre méltó és tiszteletet parancsoló utat járt be, hiszen akkor emelkedett felül korábbi előítéletes nézetein és érzelmein, amikor erre a legnagyobb szükség mutatkozott. Ebben nagy szerepe volt az állampolgári jogegyenlőség elvét hirdető nézeteinek, valamint mélyről fakadó, őszintén megélt keresztény hitének is. Molnár Kálmán humanista megnyilatkozásainak egyik szép példája az 1941. szeptember 23-án a Pécsi Tudományegyetem jogi fakultásán tartott tanévnyitó beszéd, amelyben mindenekelőtt és mindenekfelett a felebaráti szeretetnek és az emberi méltóság tiszteletének a fontosságát emelte ki, ugyanis – miként fogalmazott – minden körülmények között emberséges embernek kell maradni.⁵⁷ Ez Molnár Kálmánnak – és szerencsére másoknak is – sikerült. Akkor is és később is.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 6218/7.

⁵⁷ Dékáni tanévnyitó beszéd. (1941. szeptember 23.). In: Dékáni beszédek. Különlenyomat a m. kir. Erzsébet Tudományegyetem 1941-42. tanévi irataiból. 31. szám. Pécs, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt., 1942. 4-5.

FRANK SAWYER

IMMANUEL KANT AND THEOLOGY

It is a privilege for me to contribute to the *Festschrift* for prof. dr. Schweizer József. We wish him rich blessings upon the occasion of his 90th birthday! Part of this article on Kant first appeared in Hungarian¹ but I have revised it considerably and added new thoughts. I think that prof. Schweizer will be pleased to see that I have made use toward the end of the article of wonderful statements by the eminent Jewish theologian Abraham Heschel. In his many writings Heschel has provided us with a significant way of showing the inadequacy of human reason when it abandons the wonder of the 'noumenal'. Kant waivered on this topic but provides his own self-critique, perhaps unaware, by speaking of pure reason while *also* witnessing to the wonder of the 'starry skies above us and the moral law within us'. Kant himself knew that 'pure reason' is not the whole story.

Kant's influence

As a great philosopher Kant (1724-1804) is remembered for several important steps, such as, his

- 1) Attempt to create a 'critical' philosophy based on systematic reasoning. He introduced a new view on the limits of reason.
- 2) The idea of a 'Copernican revolution' in our way of knowing which places the subject, or human mind as knower, at the centre of knowledge. Attention to the active constitutional role of the mind.
- 3) View of autonomy as central to enlightenment.
- 4) The attention to morality as duty and as based on a good will, never treating other people only as a means for our goals.
- 5) View on the universality of moral commands.

Kant is a typical spokesman of the Enlightenment (*Aufklärung*). This movement

¹ F.Sawyer, *Filozófiai perspektívák: Kanttól Nietzscheig* (Sárospatak: SRTA, 2000), 17-42.

was characterized by faith in *reason* which led to considerable *optimism* about *progress*. The tendency was toward *emancipative* thinking and practices. The Enlightenment meant the breakdown of the dogmatic authority of the church; in this way the Enlightenment was also *horizontalist*. Philosophical thought then tried to decide between two directions: rationalism and empiricism. Philosophy was also being challenged by pietism. Rationalism deals with great abstract ideas; empiricism with sensory (tangible) experience; and pietism with the experience of Christian living. The strength of pietism is its concern to experience the reality of Christian faith; pietism's weakness is its tendency to save one's own soul and escape the world. Of course, there had been centuries of Christian thought which had taken philosophy very seriously, trying to work out a synthesis between philosophy and theology. We should not think that the possibilities have all been tried when we are confronted by such choices as rationalism, empiricism, pietism, and so forth. Kant's strength was that he took these challenges seriously, and indeed tried to go beyond these categories. But, as we shall see, his focus on categorization led to a compartmentalization, for example of faith and reason, which did not solve the foundational questions he very bravely raised. Immanuel Kant grew up under pietist influences from which he took a distance. He did praise the warm influence of his pious mother, but he also said he experienced the Bible teaching, prayers, catechism study and other expressions of religion at the school he attended as quite wearisome. Throughout his life he never felt much positive appreciation for Christian worship or other expressions of personal faith. But Kant knew the main teachings of Christianity and thought about how to relate faith and reason. We shall later look at his view on God's law, ethics, and grace. He was influenced by Protestant values in his strong sense of duty, truthfulness, and hard-working attitude toward life, as well as his frugality. He studied theology as well as philosophy. The question behind much of his major philosophical writings is the possibility of knowing about God - and the limits of human reasoning in regard to the transcendent realm. It is noticeable that while Kant kept developing and maturing as a philosopher, he did not keep developing his understanding of theology to the same degree. Kant could speak of metaphysics as a dark ocean without shore and without lighthouses. While Kant did not pay much attention to worship services and prayer, he always ended up talking about God when he thought about the need for morality. At the same time, a major theme for Kant was mankind's enlightenment. He says: 'Enlightenment is the departure of mankind from its self-incurred blame of immaturity. Immaturity is the inability to use one's reason without the direction of another... *Sapere aude!* Take courage to use your own understanding!'² That was Kant's view of the Enlightenment. He added that no church should try to use dogma to restrict human enlightenment.

After Descartes, the two major schools of philosophy (rationalism and empiricism), concerned themselves with the problem of knowledge. Kant tried to unite these and then go beyond both rationalism and empiricism. Beginning with Kant the view of the philosophical task underwent a great change. No longer could

² Kant's Werke (Groszherzog Wilhelm Ernst Ausg.), Bnd.I, p.163: „*Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbstverschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit ist das Unvermögen, sich seinen Verstandes ohne Leitung eines Anderen zu bedienen... Sapere aude! Habe Mut, dich deines eigenen Verstandes zu bedienen!* ist also des Wahlspruch der Aufklärung.”

philosophers talk about the insights of reason without first of all defining the possibilities and limits of reason. After Kant both faith and reason enter a crisis: they no longer have clear *a priori* definitions. Kant did not want to say much as a philosopher about transcendent things (God, the soul), so he spoke in his *Kritik der reinen Vernunft* (1781) about a transcendental view. By transcendental he means that the knowing subject does not know the real objects as they are (*Dinge an sich*) but things as they appear. Notice the difference in these two words: 1) Knowledge is *transcendental*: - it reaches across reality and composes its understanding of things. 2) Reason is not *transcendent* – it does not reach beyond or above our experience. Because we are so dependent upon our own faculties of sensory experience and reason, Kant thought that what we can know is merely ‘phenomenal’, and not reality in itself. There is also a deeper ‘noumenal’ reality, which is known by ‘intuition’. Kant thought that an indication of this noumenal reality is that people cannot reach the highest virtues (harmony with the moral law) during their limited lifetime. Therefore God, eternity and the soul (‘noumenal’ realities) must exist. So there are four kinds of basic categories of reality for Kant:

- 1) The world of sense experience (*phenomenal* reality);
- 2) The *reasonable* world of our mind or understanding (discernment of the laws of science and logical conclusions).
- 3) The ultimate *noumenal* reality which transcends our sense experience and is thus unknowable to the human mind.
- 4) Yet the mind is not satisfied without this ultimate reality. So it then ‘postulates’ (posits, supposes) ideas about God and our soul, in order to complete the unity of perspective (worldview). This is *practical reason* for Kant.

Thus Kant allows for both knowledge and faith. However, he also categorically separates science and religion, or knowledge and faith, by restricting them to different realms. He does, however, say that theism best explains the world - but such theism is a ‘postulate’, not something ‘provable’. But, we could ask: are our reasonable or scientific statements provable? Indeed, does science not change its paradigms often? And is the knowledge of the noumenal merely subjective?

Kant’s five steps in theology³

His original contributions begin when he was 57 years old and published *The Critique of Pure Reason* (1781). We shall consider the significance of this for theology and for modern questions about faith, as expressed by Kant’s idea of ‘pure reason’.

(I) The first step Kant took was to **abolish the classical proofs for the existence of God**. Indeed, God can neither be proved nor disproved, said Kant. Pure reason cannot reach God; but practical reason needs God. The four proofs for God’s

³ Hendrikus Berkhof, *Two Hundred Years of Theology* (Grand Rapids, Eerdmans: 1989), ch.1.

existence which Kant systematically tries to explain as inadequate, are:⁴

a. The COSMOLOGICAL proof: there must be a first cause which sets everything (the world: *cosmos*) in motion. Some philosophers maintain that this is the only hopeful argument for a theistic proof. Plato argued that there must be a World Soul, or prime Self-mover who sets things in motion. Kant says, however, that there is a logical contradiction in this matter: it seems logical that there is a first cause. It also seems logical that there can be no first cause (for what is the cause of this 'first' cause?)

b. The TELEOLOGICAL proof: there is purposefulness, design (*telos*) and order - and this must come from somewhere, namely from the Designer Creator. For example, it is argued: if you found a watch in a field, you would conclude that it has a designer. The world is even more complex than a watch, so it must have a designer. Or: if a hundred monkeys could type on computer keyboards every day for a year, is there any chance they would (accidentally) type out the first two lines from a Shakespearean sonnet or from Imre Madach's *The Tragedy of Man*? Kant did not try to totally discredit the teleological argument, but he said that it was insufficient. For example: if God is the source of design, how do we know that there is not a higher source than God? Kant was impressed by the design he found in nature and the world, but he said that while indicating a designer, the teleological argument does not prove that the designer is God.⁵ Hume had already torn this argument apart by saying that the designer could be several gods –cooperating, but not very well – look at the pain and death in the world.

c. The ONTOLOGICAL proof, which says that God is the most perfect and necessary being (*ontos*) - the idea of such a being includes its existence, since existence is part of God's necessity and perfection. Kant objects to the ontological proof because we cannot jump from the sphere of thought to that of real existence (from *eidos* to *ontos*). What seems logically necessary (an idea) is not ontically necessary (being). In Kantian terms: we cannot prove noumenal things from phenomenal effects.

d. The MORAL proof for God says that God is the source of the highest good: the universal moral law requires a Lawgiver. Though Kant rejects any rational proof for God's existence, he did argue that God is a necessary moral postulate. In other words: God is not rationally demonstrable, but he is a practical-moral presupposition. For example, Kant thought that since we cannot reach completion of the greatest good in this life, there must be a God and a future life. So this is the postulate he accepts. But there are no real 'proofs'.

Along the way Kant asks four famous questions⁶: 1) *what can I know?* (*metaphysics*); 2) *what should I do?* (*ethics*); 3) *what may I hope?* (*religion*); 4) *what is man?* (*anthropology*). Kant was fascinated by the possibilities of empirical science and reason, but also saw the limits of human knowledge. He noticed that pure reason keeps leaping forward to practical reason; that is, thinking relates to doing and to morality. We have to live in some way, or as Chesterton said: In ethics as in art, one

⁴ For a short summary, cf. Hans Kung, *Does God Exist?* (Crossroad, New York, 1978), sec. F.III.

⁵ cf. Norman Geisler and Winfried Corduan, *Philosophy of Religion* (Grand Rapids: Baker Bookhouse, 1993), ch.5: 'The function of theistic proofs'.

⁶ cf. Colin Brown, *Christianity and Western Thought, vol. I* (Leicester: Apollon, 1990), p.311.

must draw the line somewhere. We would not be wrong if we said that even though Kant wanted to analyze the possibilities of pure reason, philosophy for Kant kept hinting at theology. He challenges the reasonable proofs for God, but then is open toward wonder, an existential awe, as when he says we have the starry heavens above and the moral law within us, as a witness to higher things.⁷

II) A second step was that he said that he **abolished knowledge (of the noumenal or transcendent) in order to make room for faith**. God then becomes a 'necessary' postulate of 'practical reason'. Kant means that the knowledge (proofs for God) had to be abandoned, if we are to honour the limits of reason. But we honour ethics by accepting belief in God. What is happening here? Hendrikus Berkoﬀ says: "It was Kant's purpose to save religion as well as the Enlightenment: in this double objective, we think, lay his deepest passion as a thinker." The question would become whether he made more room for faith, or destroyed the historical foundation of faith.

III) A third step he took was in the area of ethics, when he wrote *Critique of Practical Reason* (1788 - *Kritik der praktischen Vernunft*). Here Kant talks about our autonomy, by which he means we are not morally bound to the drives of nature. We have the moral law within us. Nature is bound by the chains of causality, but people have the freedom of moral autonomy to make their own choices. Kant arrives at his 'categorical imperative': **Act in such a way that your ethical choices could become universally legislated**. Kant then also arrives at three conclusions:

- i) we are free to choose a better morality ("you can because you should");
- ii) the soul is immortal (since we cannot fulfill the ethical imperative completely, we need infinite progression);
- iii) God exists (since we cannot morally conquer this broken and absurd world, therefore we need God and his kingdom).

By now it is becoming clear that Kant places God on the side of morality and freedom, not on the side of nature and causation. Reason (natural theology) cannot reach God, but intuition and morality can 'know' (posit) that God is there. He says: If we act as well as possible within our power, what is not within our power will come to our aid from another source. Kant seeks his certainty about God and faith on moral grounds. He assumed that to accept life at all we must posit a final moral ground: God is conceived not so much as the prime physical cause, but as the prime moral cause.

IV) Step four: After spending much time on a kind of 'prolegomena' on the relation of reason and metaphysics, Kant finally arrives at speaking about the content (dogma; teaching) of the Christian faith. He does this in 1793 in *Religion Within the Limits of Reason Alone* (*Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft*). He wanted to write about **religion as an Enlightenment philosopher**. He therefore submits Scripture

⁷ "Der bestirnte Himmel über mir, und das moralische Gesetz in mir." *Kritik der Urteilskraft*, 1790 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968).

and the idea of revelation to reason. But how can reason be the last court of appeal if reasonable people disagree on things? Religion for Kant is essentially morality, and Jesus is for him the great moral teacher. Kant criticizes religious superstition, fanaticism, and what he calls the 'pseudo-service of God'.⁸ When we want God to satisfy all our wishes, we have only a fetish-faith.⁹ He says that there are three kinds of illusory faith: i) the impossible faith in miracles; ii) faith without sound concepts, as when we accept mysteries; and iii) faith as an influence upon God, i.e. as a means of grace.¹⁰ All in all, we can say that 'pure reasoning' takes much of the content out of theology and leaves us with religion as morality. For Kant, moral duty is the essence of religion.

V) Kant seems to have (almost) taken a fifth step, **from deism toward pantheism**. The first half of *Religion Within the Limits of Reason Alone* talks about the radical evil which tries to dominate human lives. It is almost as if Kant might abandon his purely rational morality and begin to talk about sin and grace. Then he would have to admit more room for theology. But as a philosopher he thought he could not do that. So he soon goes back again to the sufficiency of reason. Kant's perspective is deistic. However, in his later writing he mentions 'the God within us', and seems to be taking a turn toward pantheism. In fact, in his last writings at the end of his life (*Der Streit der Facultäten*), he seemed to find his own deism and his sterile God too removed, and wrote "God is not a being outside of me but purely a thought within me. God is the moral-practical, self-legislative reason - hence only a God within me, for me, and over me." The following says much: "The idea that there is a God is a postulate based upon the principle of moral-practical reason because without it human reason cannot be restrained by man." (This point was emphasized by Dostoevsky.) Kant's problem entered when he said that God as a moral proposition has a subjective base, not an objective base. He could say: "God, therefore, is not a substance outside of me but merely a moral relationship within me. ...God is not something existing outside of me but my own *idea*. It is absurd to ask whether a God exists."¹¹ Of course, we must be careful not to turn these last ideas into a finished product, for they come from a set of notes he did not publish. Kant may not have wanted to end by reducing God to a human product and may have rounded this study off somewhat differently, if he had lived longer. He evidently was searching for a more immediate contact between the (moral) consciousness and God. He was not satisfied with pure deism. But he always shrinks from personal contact with God.

By appearing to **reduce God to our subjective thoughts**, Kant approaches the crossroad where philosophy after him thought it had to make a choice: *either for pantheism or for atheism*. It is not hard to see how Kant created his own dilemma in this: his own destruction of the proofs of God eventually persuaded him that a God founded on intuition, faith or even as a moral postulate, is merely a product

⁸ Immanuel Kant, *Religion Within the Limits of Reason Alone*, trans. Theodore Greene and Hoyt Hudson (New York: Harper & Row, 1960), p.158.

⁹ *Ibid.*, p.181.

¹⁰ *Ibid.*, p.182.

¹¹ Berkof, *Two Hundred Years*, p.17

of the subjective imagination. By separating knowledge and faith so completely into two categories, Kant begins to lose something essential to both. He wanted to save both faith in God and the Enlightenment. But he ended with a categorical dilemma between faith and knowledge from which philosophy does not easily recover.

Kant's duty ethics

Kant's ethics are a classic example of the deontological viewpoint (*deon* means duty or obligation). In such duty-oriented ethics the effect or result is not looked at, but rather what counts is the inner obligation. (Although it is of course supposed that doing our duty does have a good effect in the long term.) When ethics looks at results, it is called utilitarian or consequentialist. Kant said that to think about results is to think about usefulness, not about morality. Morality is based on duty, not on self-interest, Kant says. Indeed, pure reason can tell us how we should act. Kant says: ask not about the result of an action, ask about the right principle and the pure motive. What counts is respect for the (universal) moral law, which is a 'categorical imperative'. Nothing is good unless it is done by a *good will*. For example, it may be *useful* to give money to the poor; but if someone does that out of fear or pride, it is not a moral act. It is a utilitarian calculation.

Kant is especially remembered for two ethical principles. First, "I ought never to act except in such a way that I can also will that my maxim [ethical principle for decision] become a universal law." Secondly, "One must act to treat every person as an end and never as a means only." In Kant's wider perspective, he himself went beyond the teaching of duty alone, for he says that the *Summum Bonum* for mankind is not just virtue (duty), but also includes happiness. But virtue does not always bring happiness. Since the *Summum Bonum* is not reachable in this life, God and eternity must exist. Thus God functions as a means to our ultimate happiness (*Summum Bonum*) and ethics becomes more utilitarian than Kant wanted.¹² He indeed emphasizes that God rewards the good will: the last sentence of his *Religion Within the Limits of Reason Alone* says that our acts of virtue lead us to pardoning grace. So there is a reward for ethical virtue.

Kant on the theological use of 'the moral law within us'.

For a philosopher who wanted to separate philosophy and theology, it is interesting to find Kant moving from an analysis of the moral law to a relating of this to divine grace. He hereby ventures into theology. In the land of Luther Kant reverses the Protestant Principle of grace preceding good works. He writes:

"Where shall we start, *i.e.*, with a faith in what God has done on our behalf, or with what we are to do to become worthy of God's assistance (whatever this may be)? In answering this question we cannot hesitate in deciding for the second alternative."¹³

¹² cf. Theodore M. Greene's introduction to *Immanuel Kant's Religion within the Limits of Reason Alone* (Harper Torchbook, New York, 1960), p.lxiv.

¹³ *Religion Within the Limits*, p.108.

But what are good works? These are stated in the Heidelberg catechism as: “Only those which are done from true faith, according to the law of God, and to His glory; and not such as are based on our own opinion or the precepts of men.” (Question 91). Kant would not have difficulty with this view as such. For, he wanted to maintain a solid standard for defining what is good. The difference enters when we remember that the classical Reformation thought on this is that we do good works out of thankfulness for God’s renewing grace in our lives. Indeed, more foundationally: only God’s grace empowers us to do good works. Further, theology had talked about the use of the divine law as an incentive for repentance (strongly emphasized by the Apostle Paul). But Kant is clear as to why he wants to place the emphasis on our ability to do the divine commands:

“To this end man busies himself with every conceivable formality [religious rites], designed to indicate how greatly he *respects* the divine commands, in order that it may not be necessary for him to *obey* them; ...he leaves it to all-gracious Providence to make a better man of him, while he busies himself with *piety* (a passive respect for the law of God) rather than with *virtue* (the application of one’s own powers in discharging the duty which one respects) – and, after all, it is only the latter, *combined with the former*, that can give us the idea which one intends by the word *godliness* (*true religious disposition*).”¹⁴

Kant is rejecting false piety and rightly so. At the same time it has been noted that for Kant “regeneration is a free deed of our moral nature through which good conquers evil”.¹⁵ This is how Kant, the Enlightenment thinker, maintains optimism about the autonomy of the human subject, by emphasizing our ability to have a good will. The good will is a free choice on our part. Kant thus makes divine grace secondary, as God’s reward for our efforts, rather than understanding divine grace to be the motor of our regeneration.

Kant would agree with insights that came later with the arrival of a more existential approach to doctrines. As Heschel states it,

“To have faith does not mean, however, to dwell in the shadow of old ideas conceived by prophets and sages, to live of an inherited estate of doctrines and dogmas. In the realm of spirit only he who is a pioneer is able to be an heir. ...Authentic faith is more than an echo of a tradition. It is a creative situation, an event.”¹⁶

Kant was a pioneer in rethinking the relation of reason and faith. He did not like dead doctrine. However, he did not like live theological doctrines very much, either. He uses philosophical doctrines to negate theological doctrines. Yet he adheres to some basic faith statements. For example, he can say:

“A heart-felt wish to be well-pleasing to God in our every act and abstention, or in other words, the disposition, accompanying all our actions, to perform these as though they were being executed in the service of God, is the *spirit of prayer* which can, and should, be present

¹⁴ Kant, *Religion Within*, p.189.

¹⁵ Dooyeweerd, vol.I, p.385.

¹⁶ Heschel, *Man is not Alone*, p.164.

in us 'without ceasing'.¹⁷

These worthy words are a noble approach to religion. But what Kant gives with one hand he takes back with the other. For on the same page he calls direct prayer to God, usually thought of as a 'means of grace', to actually be "a superstitious illusion (a fetish-making); for it is no more than a *stated wish* directed to a Being who needs no such information....". So Kant wants to delete *prayer through the Spirit*, and is happy with the *spirit of prayer in our moral disposition*. He never recovered from his much disliked experience of piety in his youth.

Is there such a thing as pure reason?

Kant's main question in the preface to his first *Critique*, was: Is metaphysics possible as a science? By metaphysics Kant means especially the central problems of the existence of God, human freedom, and immortality of the soul.¹⁸ Whereas metaphysics was once seen as the queen of the sciences, after Descartes and other Enlightenment thinkers, mathematics and the natural sciences took first place. It seemed that these sciences could now prove things, while metaphysics, religion and morality were always debating without finding final proofs. So metaphysical (religious) ideas have no firm ground anymore; yet Kant knew that we as human beings will not give up wondering about metaphysical ideas, anymore than we will give us breathing air.¹⁹ So on the one hand, God's existence for Kant cannot be known; on the other hand, God is necessary for a perspective on human life (especially when it comes to morality). Kant focuses on reason. But it has been said that mysticism and rationalism are dialectically part of the same package, and we find this in some ways in Kant. Both Pietism and Rationalism appeal to an inner light.²⁰

Kant's views have been subjected to much debate and detailed evaluation. Without entering into such far-reaching analysis, we take note here of a major concern. Dooyeweerd (among others) suggests that Kant was unaware of his own 'dogmatic' startingpoint: he did not first clarify to himself the relationship between epistemology and ontology before he wrote his *Kritik der reinen Vernunft*.²¹ One of the results of this is that Kant could only find certain knowledge in universal concepts; he did not know how to deal with concrete, experiential judgments. The Romantic movement rebelled against this. So we must choose: is the 'cognizing subject' (I think - *ego cogito*) not much more than a 'pure logical function'; - or (against the rationalist tradition), should we rather not speak about a richer, fully integrated 'I', which involves the total selfhood of a person? The logical, theoretical act of knowing can never give us the *totality* of meaning, since it is one aspectual function

¹⁷ Kant, *Religion Within the Limits*, p.183.

¹⁸ cf. Frederick Copleston for a good summary, in *A History of Philosophy Volume 6: Modern Philosophy* (New York, Double Day Image Books), ch.11.

¹⁹ cf. Robert C. Solomon, *Continental Philosophy: The Rise and Fall of the Self* (Oxford: 1988), p.28.

²⁰ cf. Paul Tillich, *Perspectives on 19th and 20th Century Protestant Theology* (SCM Press, London, 1967).

²¹ Dooyeweerd, *A New Critique*, vol.II, part II: The Epistemological Problem in the Light of the Cosmological Idea, pp429ff.

among others. Besides the 'I think', there is also 'I feel', 'I act', 'I believe', 'I hope', 'I go dancing' or 'I prefer football to stamp collecting'. Reality is very concrete, very specific. There are many 'other than logical' experiences which contribute to our knowledge. So Dooyeweerd says that Kant has made the mistake of accepting 'the absolute self-sufficiency of the *Vernunft*', and this glorification of reason is a 'religious postulate', an act of faith. It leads to, or comes from, the dogma that reason (theoretical thought) is the revealer and highest judge of truth. In other words, truth is then always 'logical', a matter of the *Vernunft*, not a matter of feelings, social relationships, or for example, aesthetic intuition.

But may we not reply that Kant is merely delimiting the range or function of theoretical knowledge in his *Critique of Pure Reason*, and that we must turn to his *Critique of Practical Reason* in order to hear what Kant says about morality and God, and the importance of things not bound by *Vernunft*?²² This is too generous, for the damage has already been done when Kant allows true knowledge to come only from the *Vernunft*. Other kinds of knowledge for Kant are only regulative (useful but not provable) principles, such as ideas about morality or God. What can these add when the *Vernunft* has already been chosen as the origin and judge of all certainty, and the only true data already defined as sensory (empirical)? As a result, western thought moved to the dualistic position where our understanding of 'empirical reality' is said to be true, whereas our understandings of other things (moral, social, aesthetic, philosophical, religious matters) are said to be 'value judgments', or 'constructions of thought', not measurable as true.

Heschel writes:

"Do we owe all we know to discursive thinking? Does our syllogistic power bear the whole brunt? Reasoning is not the only motor of mental life. Who does not know that more is contained in our convictions than has been crystallized in definable concepts? It is a misconception to assume that there is nothing in our consciousness that was not previously in perception or analytical reason. Much of the wisdom inherent in our consciousness is the root, rather than the fruit, of reason. ...When [logical] concepts bring no relief...we turn to the endless shore that lies across [beyond] the logical. ...Insights [from the dimension of the ineffable] are the roots of art, philosophy and religion and must be acknowledged...."²³

A philosophical arch without a keystone?

Kant's idea of autonomy is typical of the Enlightenment. Free use of reason is the basis for human maturity. But it has been said that what Kant built was like an arch without a keystone to hold it together.²⁴ His separation of the noumenal and phenomenal meant that reason and faith cannot walk hand in hand anymore. The idea of 'pure reason' (*reine Vernunft*) seems to disqualify any other kind of knowledge, especially the knowledge which might be based on divine revelation. Yet having disqualified knowledge which does not come from pure reason, Kant goes

²² This is noted by Copleston, *A History of Philosophy*, vol.6, p.99.

²³ Abraham Joshua Heschel, *Man is Not Alone* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1951), p.16.

²⁴ Stanley L.Jaki, *The Road of Science and the Ways to God* (Edinburgh, 1978), ch.8.

on to accept the need for 'practical reason' which posits more than we can prove.

This points to Kant's dualistic problem as well as his rich understanding of the great questions of philosophy.

For Kant, the finite mind is not able to reach the infinite.²⁵ This would later become a theme of existentialism, and for example influence Kierkegaard and Barth. But there is a difference: Kierkegaard finds a paradoxical contact with the infinite. And while Barth agrees with Kant's critique on 'natural theology', he emphasizes God's revelation, so that the finite mind indeed does not reach the finite, but the infinite reaches the finite mind. Compared to this, Kant leaves us largely boxed in by our finitude. We are isolated from ever knowing the *Dinge an sich* (things-in-itself). Since true reality is not really knowable, it is no wonder that Fichte and others following Kant abandoned this idea - with the consequence that they lost the balance which Kant tried to achieve and fell into a one-sided subjectivity.

²⁵ Tillich, *op.cit.*

TANTERV

AZ ETIKA TANTÁRGY TANÍTÁSÁHOZ SZÜKSÉGES TOVÁBBKÉPZÉSHEZ PEDAGÓGUSOK RÉSZÉRE (60 ÓRA)

2013 szeptemberétől bevezetik a kötelezően választható etikát. Ez ihletett egy lehetséges etika továbbképzési tanterv összeállítására, amelyet ezúton tisztelem nyilvánításával közrebocsátok. 60 órás képzésre készült: 10 óra elvi etika, 20 óra alkalmazott etika, 10 óra módszertan órát tartalmaz, majd háromfelé ágazik egyenként 20-20 mintafoglalkozásra három korosztály számára, amelyet a tantervben három szín különböztet meg egymástól. Tehát a közös alapozás után választható szakirányt jelölhetnek meg a hallgatók egyéni igényeiknek megfelelően.

A tananyag összeállításának szempontjai:

- egyensúlyt tart elmélet és gyakorlat között, igyekszik tekintettel lenni a használhatóságra;
- az értelmi és érzelmi fejlesztést egyaránt céljának tekinti;
- lehetővé teszi a vitát és véleménycserét, hogy önálló ítélőképességre bátorítson;
- nemzetközi és hazai képviselők – lehetőleg beszerezhető – forrásanyagából merít, hogy a nemzeti integrációt segítse és a nemzetközi látómezőt bővítse;
- régi korok műveire és kortárs alkotásokra egyaránt támaszkodik, célja az erkölcsi gondolkodás folyamatának érzékeltetése;
- tekintetbe veszi, hogy a mai polgári etika alapja a zsidó-keresztyén hagyományra épül, amelynek megértése szükséges a jelen etikai nevelés feladatainak újrafogalmazásához;
- figyelembe veszi a korosztályi jellemzőket a mintaleckék feldolgozása során;
- a foglalkozások során adott feladatok egy része dokumentálható, hogy személyes portfólió anyagát képezze, amely a kurzus végén értékelhetővé teszi a hallgatók munkáját minősítését „megfelelt” vagy „nem felelt meg” jelzéssel.

A kurzus végén kötetlen találkozás szabadidős keretek között.

60 órás tanterv

<p>Tematikai egységek megnevezése részletmák, altémák</p> <p>■ legkisebb tematikai egység tömör tartalmi kifejtése</p>	<p>Módszerek, munkaformák, tevékenységek és ismerethordozók</p>	<p>Az értékelés szempontjai, követelmények</p>	<p>Tanári felkészülést segítő irodalomjegyzék Válogatás</p> <p>Egy könyv több vonatkozó témánál felhasználandó</p>
<p>I. Elvi etika</p> <p>1/a. Bemutatókozás: iskolavezetés, tanár(ok) és hallgatók. A továbbképzés céljának ismertetése, tartalmának rövid áttekintése, követelményrendszerének bejelentése. Ajánlott irodalom közlése írásban.</p> <p>1/b. Fogalmi tisztázás: ethos - etika. Az erkölcs előzetes ismerete. Ige és ethos. A „jó” és „rossz” fogalma. Az értékviselkedés mint posztmodern és „poszthumán” jelenség és annak következményei a társadalom különböző szegmenseiben. A morál társadalmi beágyazottsága. „Mit cselekedjünk?”</p>	<p>A tanfolyam céljának ismertetése, a követelmények közlése. Input-és output rendszerek harmonizálása, szabályozása.</p> <p>A tanfolyamra vonatkozó tudnivalók világos közlése, megértésének ellenőrzése. Írásban közölt elvárásrendszer közreadása.</p> <p>Szintfelmérés a hallgatók elvárásairól, eddigi ismeretéről és tapasztalatairól.</p> <p>Előadás, fogalomtisztázás. A kulcskifejezések magyarázata az antik értelmezés jelentésköre és mai használatára.</p>	<p>A válaszok információ-tartalmának mélysége: általános vagy érdemi hozzászólások? A csoportszint megállapítása.</p>	<p>♦ Arisztotelész: Eudémiai etika; Nagy etika. Gondolat, Budapest, 1975.</p> <p>♦ Biblia - magyarázó jegyzetekkel. Kálvin Kiadó, Budapest, 1996.</p> <p>♦ Dombi Alice – Oláh János (et al.): A neveléstudomány alapkérdései. I-II. kötet. APC Stúdió, Gyula, 2007.</p> <p>♦ Hans Küng: Világvallások etikája. Egyházfórum, Budapest, 1994. 26-62.</p> <p>♦ Török István: Etika. Free University Press, Amsterdam, 1988. 26-51.</p>

<p>2. Kicsoda az ember? Az európai keresztény antropológia alapjai, polgári etikai következtetések. Hivők és nemhivők együttműködése. Planetáris felelősség. Létezik-e világbéke vallásbéke nélkül? Az ember vallásos lény – „homo religiozus”. Az élet értelme, értelemlépezés. Éleltertelmezés – halálértelemezés az őszörvetségi Izrael gondolkodásában és az újszövevényi Krisztus-esemény nézőpontjából. A reménység etikája.</p>	<p>Prezenáció, kérdésfelvetés, konstruktív vita, érvelés, az elhangzott anyaghoz személyes reflexiók. Frontális és dialógikus feldolgozás.</p>	<p>A vita konstruktív vagy l'art pour l'art volna. Érdeklődő attitűd formálódása.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Buber, Martin: Haszid történetek. Atlantisz, Budapest, 2006 ◆ Czachesz István: Tekintély, szegény, modernség. A bibliai emberkép kulturális összefüggésben. In: Bolyki János és Tenke Sándor (szerk.): Szociáletika és társadalom. Dunamelléki Ref. Egyházak, Budapest, 1999. ◆ Fromm, Erich: Az önmagáért való ember. Az etikai pszichológia alapjainak vizsgálata. Napvilág, (s.l.), 1998. ◆ Szathmáry Sándor: A reménység etikája. Ref. Zsinati Iroda kiad., Budapest, 1990. 9-96.; 197-246. ◆ Wolff, H.W.: Az Őszörvetségi antropológiája. Harmat, Budapest, 2001.
<p>3. Történelem – keresztény morálitás. Az európai etikai gondolkodás alapjai. A történelmi korok és az etikai gondolkodás kölcsönhatásai. Az ókori „erény” fogalom fejlődése. A skolasztika etikája. A protestáns etika alapvonásai. A puritanizmus és a pietizmus etikája. Kelet-európai örökségünk: marxizmus és etika.</p>	<p>Előadás. Hallgatói kiselőadások az egyes, szabadon választott korok rövid ismertetése. Forráselemzések. Hozzászólások, értékelés. Az ítéletalkotás gyakorlása az elhangzottak és saját tapasztalataik alapján.</p>	<p>A hallgatók tudjainak összehasonlítani és következtetéseket levonni. Ambíciójuk – vagy annak hiánya -, és teljesítőképességük aránya közeledjék egymáshoz.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Huszár Tibor: Történelem és önismeret. Tanulmányok. Magvető, Budapest, 1968. ◆ Molnár Attila: A „protesztáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása. Ethnica, Debrecen, 1994. ◆ Orosz Gábor (szerk. és jegyzetekkel ellátta): Az európai ókor neveléstörténete. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2004. 16-118. Ritókák Zsigmond: A kor kérdései - a korai keresztényiség fejeletti. In: Bolyki – Tenke (i.m. 1999.). 145-157. ◆ V.I. Bakstamovszkij (et al.): A marxista etika. Kossuth Kiadó, Budapest, 1978.
<p>4. A filozófiai etika alapjai. Egy etikai kategória: az „erkölcsi törvény és a döntési szabadság” értelmezés-változásainak áttekintése néhány jeles gondolkodó alapján: Arisztotelész, Augustinus, Aquinoi Szent Tamás, J. Kálvin, I. Kant, S. Kierkegaard, Böhm Károly, Málnási Bartók György.</p>	<p>Előadás. Hallgatói (opcionális) kutatómunka a magyar filozófusokról, amelyet házi feladanként végeznek el. Az önkéntes kutatómunka lehetőség az önképzésre. Információ-szelekció a szemelvények gyűjtése során.</p>	<p>A téma értő bemutatása. Érdeklődés és motivált fenntartása visszakerdzéssel, ismétléssel, súlyponti magyarázatokkal.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Böhm Károly: Az ember és világa. Budapest-Kolozsvár, 1883-1906. : http://www.federatio.org/mikes_bibl.html ◆ Hársing László: Filozófiai antropológia. Áron Kiadó, Budapest, 2009. 44-48. ◆ Kant, I.: Antropológiai írások. Osiris, Budapest, 2005. ◆ Nyíri Tamás: Alapvető etika. Szent István Társulat, Budapest, 1994. 38-52. ◆ Szent Ágoston a boldog életéről – A szabad akaratról. Európa, Budapest, 1989.
<p>5. Szociáletikai alapok. A nyugatias modernizáció de-szakralitásából eredő ontológiai problémák. Kálvin és a gazdaság-etika. Max Weber és a protestáns gazdaság-etika alapjai. A tőke, a haszn. Igazságosság. Diakónia.</p>	<p>Előadás. Órai feladat: hallgatói önálló jegyzetelés, a lényegi elemek felismerésének gyakoroltatására. Vázlatkészítés. Az előadást követő vita és moderálásának tanulása. Motiválás az érvek kimondására.</p>	<p>A vázlatok áttekinthetősége. A moderálás megbeszélése. Tartalmi és módszertani ismeretek összekapcsolása.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Bogár László: Magyarország felszámolása. Kairoz, Budapest, 2008. ◆ Brandt, Juliane: A weberi tézis és a magyarországi protestantizmus a dualizmus idején. In: Bolyki – Tenke (i.m. 1999). 157-181. ◆ Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Cserépfalvi Kiadó, Budapest, 1995. ◆ Vatai László: A szociális filozófia alapjai Böhm Károly tanában. Székely ny. Kolozsvár-Budapest, 1943.

<p>6. „Örkődik a rend” – „Örkődik a rend” Az erkölcsi rend a magyar irodalmi alkotások tükrében. Írók, költők norma-adó jelentősége a történelmi változásokban. Az irodalom mint a népművelés eszköze.</p>	<p>Hallgatói kiselőadások. Lehetőség az egyéni megmutatkozásra azok számára, akik a korábbi filozofikus témát nehezebben találták. A többszörös intelligencia jegyében lehetőség kínálása az irodalmi-nyelvi intelligencia művelői számára. Szemelvények gyűjtése - előzetesen - az „erkölcsi rend” témaköréhez. A látható források megbeszélése. Az inaktív tanulási módszer gyakorlása.</p>	<p>Egyéni kutatómunka és előadás gyakorlása. Etikai tartalmak logikus és érthető kifejtése, magyarázat gyakorlása kiscsoportban. Szépirodalmi könyvek, versek, idézetek alkalmazása. A kiselőadások tartalmi kidolgozottsága, cím-hűsége.</p>	<p>♦ Ravasz László: A református kereszténység szociális tanításai. Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt. Budapest, 1939. ♦ Benedek István (vál. és jegyz.): Rendfelfilientül. A hazaszeretet versei. Officina Nova K., Budapest, 1989. ♦ Frank Sawyer: Isteni célok és emberi lehetőségek. (Szociológiai, pszichológiai és etikai dimenziók Dosztojevskij Bűn és bűnhődés című regényében.) Hernád Kiadó, Debrecen, 2004. 119-131. ♦ Kiáltvány az erkölcsi világréndért. Magyar Felszabadító Társaság, Cleveland, 1957. ♦ Lisztóczy László: Hazahív a hűség: romániai magyar költők vallomásai a szülőföldről. Castrum Kvk., Sepsiszentgyörgy, 1993. ♦ Wass Albert: Üzenet hazra - vers</p>
<p>7. A lelkiismeret. A judaizmus és a kereszténység morális üzenete: a szeretet. A szeretet mint az élet alap-princípiuma.</p>	<p>Előadás. Szemelvények megbeszélése E. Fromm műve alapján kiscsoportokban, majd a következtetések bemutatása az egész csoport számára. Kooperatív tanulási tapasztalat szerzése. Új információk integrálása, asszociációk felszínre hozása.</p>	<p>Értelemzési képesség színijének növelése és attitűd-fejlesztés.</p>	<p>♦ Bolyki János: Újszövetségi etika. Kálvin Kiadó, Budapest, 1998. ♦ Buber, Martin: A próféták hité. Atlantisz, Budapest, 1991. 137-154. ♦ Fromm, Erich: A szeretet művészete. Háttér Kiadó, (s.l.), 2008. ♦ Karasszon István: Az Öszbovsétség etikai tizenete. In: Bolyki – Tenke (i.m., 1999.) 11-21. ♦ Klappert, B. – Starck, H.: Umkehr und Erneuerung. „Zur Erneuerung des Verhältnisses von Christen und Juden”. Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1980.</p>
<p>8. Az emberi motiváció jellegzetességei. Összehasonlító elemzés főbb etikai szemléletmódok és irányzatok között. L. Kohlberg: az erkölcsi ítéloképesség fokozatai. Robert Kegan: a véleményalkotás fokozatai. Oser – Grmünder: a vallási ítéletalkotás fokozatai. Robert Selman: a szociális megértés szakaszai.</p>	<p>Előadás megfigyelési szempontjai: a végén hasonlítás össze az elméleteket, milyen azonosságokat és különbségeket fedeznek fel? Mennyire igazolja a pedagógusok gyakorlata? Megbeszélés. Reflektív tanulás: tapasztalataik alapján milyen önszabályozó elemekkel</p>	<p>A következtetések adekvát módja és szintje.</p>	<p>♦ Fodorné Nagy Sarolta: A motiváció teológiai értelmezése és katechetikai következményei. Teológiai Szemle, 2007. 4. sz. 216-227. ♦ Kegan, Robert: The Evolving Self, Harvard University Press, 1982. ♦ Kohlberg, Lawrence: Az erkölcsi ítéloképesség fejlődése. In: Vallás és életút, szerk. Friedrich Schweitzer, Kálvin Kiadó, Budapest, 1999. 101-108. ♦ Oser, Fritz és Grmünder, Paul: A vallási ítéletalkotás fokozatai, In: Friedrich Schweitzer (i.m. 1999.), 108 – 124. ♦ Réthy Endréné: Motiváció, tanulás, tanítás. Miért tanulunk jól</p>

<p>9. Főbb etikai szemléletmódok és irányzatok Eudaimonizmus, utilitarizmus, libertarianizmus, altruizmus, nihilizmus és ezek megjelenési formái.</p>	<p>Lehet motiválni ma a diákokat? Metamotiváció.</p> <p>Előadás. Az egyéni kutatás eredményének – nem felolvasása -, hanem részinformációinak beépítése a közös megbeszélésbe. Összegzés tanári irányítással, előadással.</p>	<p>Önálló, iskolán kívüli munkaként példák előzetes gyűjtése egy irányzatról könyvtár és internet segítségével, legalább négy oldal terjedelemben, legalább két nyomtatott forrás felhasználásával, amelyet a továbbképzés végén leadnak. Mindkinek kötelező feladat. Írásbeli kifejtés gyakorlása. Szöveg struktúrálása, források helyes használatának gyakorlása.</p>	<p>vagy rosszul? Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hársing László: Az európai etikai gondolkodás. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2001. 211-250. o. • Hársing László: Bevezetés az etikába. Bíbor Kiadó, Miskolc, 1999. 75-89. • Mandeville, Bernard de: A méhek meséje. Helikon, Budapest, 2004. • Nyíri Tamás: Deontológiai vagy teleológiai érvelés az etikában. In: Kelemené Farkas Márta (i.m. 1995.), 99-111. • Sebestyén Jenő: Református etika. Szerző kiadó, 1935. 27-34.o., 99-105.
<p>10. Teszt. Az eddigiek értékelése, áttekintése.</p>	<p>Teszt. Az elvi szakasz áttekintése, lezárása. Formatív értékelés.</p>	<p>A teszt értékelése a csoport-normához képest.</p>	
<p style="text-align: center;">II. Alkalmazott etika</p>			<ul style="list-style-type: none"> • Brunner, Emil: Das Gebot und die Ordnungen. 4., unveränd. Aufl., Theologische Vert., Zürich, 1978. • Douma, J.: A Tizparancsolat. Iránytű, (s.l.), 1994. • Hertz, J.H. (szerk.): Mózes öt könyve és a Hatfárak. Reprint, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. II. 223-226. • Kálmán János: A keresztény vallás rendszere. Magyar Református Egyház, Pépa, 1910. I. köt. 380-403. • Lochman, Jan M.: A szabadság útjelzői. Etikai vázlatok a
<p>11. A Tizparancsolat etikája. Általános bevezetés a Tizparancsolat értelmezéséhez. Törvény és szabadság. Jog és kötelesség. A második kötet.</p>	<p>Előadás. A procedurális tudás megszerzése és etika tárgykörében. Bevezetés a polgári törvények alapjainak megismeréséhez. A kérdezés, felszólalás, kiegészítő hozzászólás gyakorlása.</p>	<p>A csoport intellektuális fejlettség, attitűdjének pozitív formálódása. Legyenek nyitottak, toleránsak egymás meggyőződése iránt. Előítéletek redukálása.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Brunner, Emil: Das Gebot und die Ordnungen. 4., unveränd. Aufl., Theologische Vert., Zürich, 1978. • Douma, J.: A Tizparancsolat. Iránytű, (s.l.), 1994. • Hertz, J.H. (szerk.): Mózes öt könyve és a Hatfárak. Reprint, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. II. 223-226. • Kálmán János: A keresztény vallás rendszere. Magyar Református Egyház, Pépa, 1910. I. köt. 380-403. • Lochman, Jan M.: A szabadság útjelzői. Etikai vázlatok a

<p>12. A IV. parancsokat és az idő rendje. Munkaetika. Munka és hivatás. Fizikai és szellemi munka. Megélhetés, alkotás, munkavállalás, szak tudás. Korunk munkával kapcsolatos problémái. Fogalmak, pl. távmunka, közmunka, részmunkaidő, munkanélküliség. Statisztikák.</p>	<p>Előadás. Tudják döntésre segíteni diákjaikat a pályaválasztásban. Párban gyakorolják, hogyan győznek meg egy diákjukat arról, hogy képességeinek megfelelő munkát/célt tűzzen ki maga elé? A másik ember tudatosítása, segítő kommunikáció gyakorlása. Statisztikák a magyar munkaerőpiac jelen helyzetéről és várható alakulásáról, a Top 10* munkakörökről és szükséges kompetenciákról.</p>	<p>Rendelkezzenek kellő információval a munkaerőpiaci helyzetről általában és saját térségükben. Erről egyoldalas beszámólót készítsenek. Ezt felhasználják majd a 10-14 évesek (53.) és a 14-18 évesek (59.) foglalkozásán.</p>	<p>Tízparancsokat taníráshoz. Kálvin Kiadó, Budapest, 1993.</p> <ul style="list-style-type: none"> ♦ http://www.szmm.gov.hu/main.php?foIderID=10004 ♦ Kee, Howard Clark: Making Ethical Decisions. The Westminster Press. Philadelphia, (s.a.). 55-64. ♦ Link, Christian: A teremtés teológiája. KRE, Nagykőrös, 2007. 94-147. ♦ Mészáros István, Nagy Sándor: A munkára nevelés hazai történetéből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. ♦ Szics Ferenc: Teológiai etika. Ref. Zsinati Iroda Tanulmányi o., Budapest, 1993. 160-188.
<p>13. Pihenőnap. Ünnepek és hétköznapiak. Szabadidő. Az időbeosztás egészségügyi vetülete.</p>	<p>Előadás. Ünnepek szimbólumainak illusztrációja, jelenségek, folyamatok észleltetése, elemzése. Felcélós, egészséges és lehetőség szerint boldog életvitelre segít. Életminőségi statisztikák. Párban mondják el egymásnak egy jellemző hétfévégüket. Milyen tanácsot adnának egymásnak?</p>	<p>Helyes ismeretek alapvető ünnepek tartalmáról és formai rendjéről. Szabadidő-gazdálkodás felelőssége, diákjaikat erre tudják tanítani és nevelni.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Babits Antal - Porscht Frigyes: Zsidó ünnepek. Copyright, Szerző kiadó, (s.l.), 1989. ♦ Jólész Károly: Miért? Zsidó törvények és szokások magyarázata. Copyright, (s.l.), (s.a.). ♦ Kopp Mária: Magyar lelkiállapot 2008. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2008. 260kk. ♦ Szathmári Sándor: Ünnepeink üzenete. Református Egyház Miskolci Püspöki Hivatal, Miskolc, 2005. ♦ Zika Klára: Polgári, nemzeti ünnepeink. In: Kelemenné Farkas Márta (i.m. 1995.), 87-93.
<p>14. Civilizáció, kultúra és etika. Az élet tiszteletének etikája. Az ember és a technika. Az ember és a tudomány. Az ember és a művészetek.</p>	<p>Előadás. Heurisztikus tanulás: készítsenek kiállításra való anyagot egy jeles magyar gondolkodóról, egy-két oldalban életrajzi írások, lexikonok, cikkek, egyéb dokumentumok segítségével.</p>	<p>A kutatási dokumentum informatív jellege, mélysége, illusztrálása, az adott példák jellegformái</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Erdő Péter - Schweitzer József - Vizi E. Szilveszter: Hitt, erkölcs, tudomány. Éghajlati Könyvkiadó, Budapest, 2006. ♦ Fukuyama, Francis: A történelem vége és az utolsó ember. Európa, Budapest, 1994. ♦ Huntington, Samuel P.: A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása. Európa, Budapest, 2005 ♦ Mezei Balázs: Tudás és erkölcs. Confessio, 2003. 2. sz. 6-13.

	<p>♦ Schweizer, Albert: Kultur und Ethik. (Kultúra és etika). Verlag C.H.Beck, München, 1960. 330-332.</p>		<p>♦ Balla Péter: A szülők iránti tisztelet az antik korban és az őskesztyenségekben. In: Bolyki – Tenke (i.m. 1999.), 39-51. ♦ Feuer Mária, Popper Péter: Gyerekek, szülők, pszichológusok. Akad. Kiadó, Budapest, 1992. ♦ Kopp Mária (i.m., 2008.), 179.kk. ♦ Medgyessy László [et al]: Néhány gondolat a hitről, erkölcsről és a családi életéről. Egy szociológiai felmérés tanulmányai. In: Bolyki – Tenke (i.m. 1999.), 109-137 ♦ Szűcs Ferenc (i.m., 1993.), 193-205.</p>	<p>♦ Babits Mihály: Hazám! ♦ Füsti-Molnár Szilveszter: „Bábel - Isten kapuja?” (IMóz 11, 1-9). In: Igazság és Élet. Debrecen, 2011. 3.sz. ♦ Gáll Ernő: Nemzetiség, erkölcs, értelmiség. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1978. ♦ Hársfalvi Péter (szerk.): Vallomások hazáról, népről, emberiségről. Hazafias Népfőnt, Budapest, 1975. ♦ Tökécszi László: Az egyén és az intézmények. Nép, nemzet, haza, politikai felelősség. In: Kelemenné (i.m. 1995.), 77-87.</p>
<p>Az összegyűjtött anyagokból közös tabló készítése. Írják föl: ki miért lehet példakép? A példaképpel való tanítás módszertanánál felhasználandó források lesz.</p>	<p>A szülői hivatáshoz alapvetően megbecsüléssel és tisztelettel viszonyuljanak de ha kell, kritikát is tudjanak megfogalmazni, amelyek quomodo-ja társadalmilag elfogadhatók legyen. Pozitív érzelmi jelzések erősítése az otthonról.</p>	<p>Igényes kiállítófelület készítése, amely a terem „rejtett tantervének” része lesz, s amelyre majd vissza lehet utalni a téma tárgyalásakor.</p>	<p>♦ Gaizler Gyula: Az élet tisztelete. Bioetikai problémák. In: Kelemenné Farkas Márta (i.m. 1995.), 55-67. ♦ Göncz Sándorné (szerk.): Népesedési kérdéseink egyházi szemmel. A magyar RPSz. 9. Nemzetközi Konferenciájának előadásai és állásfoglalásai. Magyar Református Presbiteri Szövetség kiad., Budapest, 2001. ♦ Harsch, Helmut: Alkoholiszmus. Hogyan segítsenek magukon a szenvedélybetegek, a hozzáfartozók és barátaik? Prugg Verl.,</p>	
<p>15. Az V. parancsokat – Családetika. Szülőtisztelet. Otthon: épület, javak, spirituális értékek. Mikrovilágunk tárgyi és szemfélyi összetevői.</p>	<p>Előadás. Vita kezdeményezése: A szülőtisztelet objektív parancs? Előadás, utalva a vitában elhangzottakra – reflektív pedagógia. Csoportokban megbeszélés: mitől otthon az otthon? Beszámoló. Előadás, hozzáadott új információkkal összesség.</p>	<p>Prezentáció. Egyéni gyűjtőmunka lakóhely szerinti tájillegű értékekről, ezek bemutatása, tablón elhelyezése. Értékek meghatározása, összehasonlítása, tudatosítása, következtetések levonása saját szavaikkal. Kommunikációs relációs szókincsük fejlesztése. Tudásszerző képességük erősítése, egészséges önbizalmuk erősítése. Mentális „térítésük” bővítése.</p>	<p>Az életpárti megnyilvánulások erősödése kommunikációban, attitűdben.</p>	
<p>16. Nép, nemzet, haza. Szülőföld, anyanyelv. A tradíciók jelentősége. Néphagyományok. Népek világa. Szimbólumképzés.</p>	<p>Előadás. Vita kezdeményezése: A szülőtisztelet objektív parancs? Előadás, utalva a vitában elhangzottakra – reflektív pedagógia. Csoportokban megbeszélés: mitől otthon az otthon? Beszámoló. Előadás, hozzáadott új információkkal összesség.</p>	<p>Tanári bevezetés, a „gyilkosság” fogalmának kiterjesztése, összefüggések felidárása szó és tett között. Aktuális statisztikák demonstrálása. Megbeszélés. Plakát-tervezés az élet védelmében csoportokban.</p>	<p>17. A VI. parancsokat az élet védelmében. Mit jelent „ölmi”? Fizikai és mentális gyilkosság. Gyermekvállalás és abortusz. Devianciák – tesztromcsolás – önsorsrontás. Dohányzás. Sport.</p>	

	Frontális és kooperatív munka.		<p>Eisenstadt, 1990.</p> <ul style="list-style-type: none"> ♦ Kopp Mária (i.m., 2008.), 497.kk. ♦ Nyíri Kriszta: Filozófia és öngyilkosság-statisztika Ausztrália-Magyarországon. Világosság, Klny. Budapest, 1977.
18. A VI. parancsolat társadalmi összefüggései. Euthanázia. Létezik-e igazságos háború? Önvédelem. Halálbüntetés.	Kérdésfelvetés, provokatív vitaindítás. Kognitív és érzelmi struktúrák mozgósítása a vélemények ütköztetésében. Következtetések levonása. Tanári közlés.	Vélemények bátor vállalása, jobb belátásra való hajlíthatóság észszerű érvek alapján.	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Blasszauer Béla: A jó halál: Eutanázia. Gondolat, Budapest, 1984. ♦ Finkay Ferenc: Jog és igazság a háborúban. Budapesti Szemle klny. 1915. számából, Budapest. ♦ Graaf, J.de (et al.): Euthanasie. Kluwer, Amsterdam, 1985. ♦ Szűcs Ferenc (i.m., 1993.), 236-242. ♦ Waddingham, Thomas A.: Christian Ethics for Today. The Bruce Publishing Company/Milwaukee, USA, 1969. 203-223.
19. A VI. parancsolat öko-etikai vetülete. Környezetünk védelme. Önkoriázás és a javak megosztása. Az ember rendeltetése: „művelje és őrizze” a földet.	Probléma-felvető előadás szemléltetéssel a természet jajszavairól. Frontális tanulás.	Környezetudatosság. Az ökoszisztéma fogalmának ismerete, természetes életközösségek megbecsülése.	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Bolyki János: Teremtésvédelem. Kálvin Kiadó, Budapest, 1999. ♦ Lükő István: Környezetpedagógia - Bevezetés a környezeti nevelés pedagógiai és társadalmi kérdéseibe. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. ♦ P. Tóth Béla: Az aszkézis (önkoriázás) és problematikája a mai magyar társadalomban. In: Bolyki - Tenke (i.m. 1999.) 137-145. ♦ Sawyer, Frank: Isteni célok és emberi lehetőségek. Hernád Kiadó, Debrecen, 2004. 131-140. ♦ Vásárhelyi Judit: A természeti környezet védelmének etikai megközelítése. In: Kelemené Farkas Márta (i.m., 1995.), 67-77.
20. A VII. parancsolat és vetületei. Férfi és nő kölcsönös viszonya. A házasság értelme, célja. Párválászás, együttélés, házasság. Válás. Családmodellek.	Előadás: a parancsolat normája. Összehasonlítás a mindennapi életvitellel hallgatói hozzászólások alapján. Megbeszélés. Pozitív példák gyűjtése. Újságok, képek, apróhirdetések elemzése.	Elmélet és gyakorlati összehasonlításra való képesség, tanulságok leszűrése, értékredek definiálása, az értékekhez való közeledés képessége. Tudjamaik különbséget tenni építő és romboló példa között.	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Komlósi Sándor (szerk.): Családi életre nevelés. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. ♦ Kópiai Sándor: A házasságkötések etikai, szociáletikai problémái. Művelődési Int., Budapest, 1977. ♦ Müller, Gotthold: Felelősségteljes élet. Ref. Zsinati Iroda, Budapest, 1999. ♦ Sawyer, Frank: Kihívások - konfliktushelyzetek. Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája, Sárospatak, 1997. ♦ Wolff, (i.m., 2001.) 205-233.
21. Séréülések a családban. A család mint nevelő közösség. Apaképr, anyaképr. Minta-tanulás otthon. Jellemformálás - a család a személyiség műhelye.	Előadás. A hallgatók pedagógiai tapasztalatainak megosztása, elbeszélés. Következtetések levonása. Temnivalók meghatározása. A hallgatók viselkedéspotortájának	A hallgatók hamarabb tudják diagnosztizálni a családi séréülésekből származó bajokat. Legyenek megoldási javaslatnak tanítványaink ilyen	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Evans, Patricia: Szavakkal verve. Háttér Kiadó, Budapest, 2012. ♦ Földes Petra: Gyermekvédelem az iskolában. Herczog Mária: Család és iskola. In: Szekszárdi Júlia (szerk.): Nevelési kézikönyv nem csak osztályfőnököknek. OKI Kiadó, Dinasztia Tankönyvkiadó, (s.l.) 2001. 362-379. és 356-362. ♦ Gayer Gyuláné: Család és alkohol. Országos Alkohológiai Intézet, Budapest, 1991.

<p>22. Szexualitás. A szexualitás konzervatív és liberális felfogása. Homoszexualitás. Pornográfia. Prostitúció. Gyermekveszélyeztetettség.</p>	<p>gazdagítása, helyzetmegoldó képességének erősítése.</p>	<p>jellegű helyzetére.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Ranschburg Jenő: A meghitt erőszak. A családon belüli erőszak lélektana. Saxum Kiadó, (s.l.), 2006. ◆ Valkai Zsuzsa: Miért isznak a nők? Magvető Kiadó, Budapest, 1986. ◆ Falus András – Pálhegyi Ferenc – Sipos Ete Álmós: Homoszexualitás keresztény szemmel: bűn vagy betegség? Éjfélel Kiáltás Misszió kiad., Budapest, 1997 ◆ Gorkij, Maxim: Vöröslámpa. Erkölcsrajzok az örömtanyák életéből. Pán kiadás, Budapest, 1936. ◆ Sebestyén Jenő: A nemű élet etikai jellege. Wessely és Horváth ny., Budapest, 1917. ◆ Szóór Anna: Fenség. Erőszak a családon belül. Kairosz, Budapest, 2007. ◆ Vujity, Tvrtiko: Fertő Canlart, (s.l.), 2008.
<p>23. A VIII. parancsolat. Mít jelent lopni? A nyolcadik parancsolat jelentésköre. Viszonyulásunk a tárgyi világhoz. Magantulajdon. Képek, jelképek.</p>	<p>Előadás. A „tulajdon” definíciója és jelentéskörének kiterjesztett értelmezése, érvelés az ember szociális felelőssége mellett. Jogi alapfogalmak értelmezése, jurális szempontok integrálása a hallgatók értékrendjébe. Tulajdoni védő szimbólumok: képek, jelképek, tárgyak.</p>	<p>Tájékozódjannak az ifjúságot foglalkoztató kérdésekről. Gazdagabb szempontú kommunikációt tudjanak folytatni a nemek különbözőségéről és egymással való kapcsolatairól.</p> <p>Becsülik meg saját tulajdonomukat, tisztelik a másét.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Alford O.P., Helen – Naughton, Michael: Menedzsment, ha számít a hit. Keresztény társadalmi elvek a modern korban. Kairosz, (s.l.), (s.a.) ◆ Boecker, Hans Jochen: Recht und Gesetz im Alten Testament im Alten Orient. Neukirchner Verl. Neukirchen-Vluyn, 1976. 145. ◆ Fromm, Eric: Birokolni vagy létezni? Akadémiai Kiadó, (s.l.), 1994. ◆ Kalmann, D., Diener, E. és Schwarz, N. (szerk.): Well-being. The foundations of hedonic psychology. New York: Russell Sage Foundation, (s.a.) ◆ Sider, Ronald J.: Rich Christians in an Age of Hunger. Moving from Affluence to Generosity. W. Publishing Group, USA., 1997.
<p>24. Az ember gaztálkódó lény – „homo oeconomicus”. Pénzügyeink. Gazdagság és szegénység. A sáfárság bibliai fogalma. A tőke, a haszon, a hitel. Jézus és a pénz.</p>	<p>Előadás a pénzről, gazdagságról, szegénységről etikai megközelítésben. Banki alapfogalmak bevezetése és alkalmazása. A pénz építő és romboló lehetőségeinek megvitatása. Megbeszélés irodalmi művek történelmi példák, gazdasági mutatók és személyes tapasztalatok alapján. Életvezetési tanácsok. Közgazdasági szótár,</p>	<p>Az érték és a pénz között tudjanak különbséget tenni.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Brubaker, Pamela K.: Globalization at What Price? Economic Change and Daily Life. The Pilgrim Press, Cleveland, 2001. ◆ Daly, Herman E. and Cobb, John B.: For the Common Good. Redefining the Economy toward Community, the Environment and a Sustainable Future. Beacon Press, Boston, 1989. ◆ Fromm, Eric: Birokolni vagy létezni? Akadémiai Kiadó, (s.l.), 1994. ◆ Herbert Schlossberg et al.: Christianity and Economics in the Post-Cold War Era. The Oxford Declaration and beyond. William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 1989. ◆ Versek: Csokomat V.M.: Zsugori uram; Arany János: Aranyaimhoz; Ady E.: Harc a nagydúrral

	<p>pénztörténeti könyvek megtekintése. Banki hirdetések, szórólapok elemzése.</p>	<p>Tudjanak egyensúlyt tartani tolerancia és identitásmegőrzés között, szociális érzékenyséjük erősödjék. Akarják megoldani a problémákat keletkezésük helyén.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Anzenbacher, Arno: Keresztény társadalom-etika. Szent István Társulat, Budapest, 2001. ◆ Keresztly Zsuzsa: Szempontok az iskolások multikulturális neveléséhez, különös tekintettel a romákra. In: Szekszárdi Júlia (f.m., 2001.), 30-49. ◆ Sawyer, Frank: Jó és rossz - Felfedezések a szociálétikában. Ford. Rácosok Gabriella, Sárospatak, 1998. ◆ Voigt Miklós: A magyar folklor. Osiris, Budapest, 1998. ◆ XI. Piusz Quadragesimo anno kezdetű körlevele (1931) "Amint az egyes egyének saját erejükből és képességeik révén meg tudnak valósítani, azt hatáskörükből kivonni és a közösségre bízni tilos..."
<p>25. Szociálétikai kérdések. Perszonális, szolidaritás, tolerancia, szubszidiaritás. Multikulturalitás és identitás.</p>	<p>Eldőadás. Fogalmak jelentésének tisztázása, mai helyzetre vonatkoztatása. Szövegelemzés és értés. Alkalmazásképes tudás megszerzése. Pápai enciklika.</p>	<p>Fellegebben bánjanak szavaikkal, és erre akarják figyelmeztetni tanítványaikat is. Ismerjék fel a szó gyógyító hatását, legyenek örömet a szójátékokban, legyenek nyitottabbak a tréfával való operálásra.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Bartha Tamás – W. Bama Erika: Személyiség, kommunikáció, etika. Szokratész Külgazdasági Akadémia Oktatási és Tanácsadó Kft., Budapest, 2003. 41-249. ◆ Fenyő D. György: „Nem lehet soha nem igaz szavad!” In: Szekszárdi Júlia (f.m., 2001). 87-96. ◆ Hajdú István összeáll.: Osztrópoli Herschel ostroma. Minerva, Budapest, 1985. ◆ Klopfenstein, Martin A.: Die Lüge nach dem Alten Testament. Gotthelf Verl., Zürich, 1964. ◆ Watzlawick, Paul: A helyzet reménytelen, de nem súlyos. Helikon, (s.l.), 1989.
<p>26. A IX. parancsolat és a szó hatalma. Hazugság és igazmondás. Kommunikáció- etika. A szó romboló ereje. A szó teremő ereje. Nehéz beszéditémák. A gyógyító szó. Játék a szavakkal, a humor.</p>	<p>Eldőadás: a média-etika felhasználói megközelítése. A reklám és a propaganda mechanizmusának ismertetése. A résztvevők mentális ellenállóképességének javítása értékelő megbeszélés révén. A meggyőzés manipulációs technikájának kipróbálása párbán.</p>	<p>Legyen véleményük a média jogairól és kötelességéről, tudjanak a médiatörvény európai és hazai fogadásáról. Ismerjék meg a reklám és a befolyásolási technikák néhány szempontját és módját,</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Freund Tamás: A társadalmi fejlődés jelenlegi szakutcairól, a média felelősségéről. You Tube http://www.szfvar.katolikus.hu/?fm=1&m=1&am=1&op=view&id=4642 ◆ Kopp Mária (szerk.): Magyar lelkiállapot 2008. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2008. 390-406 ◆ Lennox, John: Informetika. Harmat Kiadó, Budapest, 2001. ◆ Rácosok Gabriella: „Poszmodern vallásosság és médiatiltottság” Sárospataki Füzetek, 2010. 3. sz. 79-92. ◆ Szávai Ilona (szerk.): Fortulópont. [Agresszivitás a képernyőn.
<p>27. Média-etika. A reklámok ikonikus hálózata. A befolyásolás jelensége és felelőssége. Propaganda-eszközök.</p>			

<p>28. A X. parancsolat. Gondolat és tett összefüggése. Az ember tudati tisztaságának és az etikus magatartás összefüggései.</p>	<p>Szkeletlőadás az agy működéséről videofilm segítségével (lásd irodalomjegyzék). Szembesítés az agyban rejő lehetőségekkel. Motiválás a tiszta tudati állapotra.</p>	<p>tudjanak védekezni azok nem kívánatos hatásával szemben.</p>	<p>Aggresszió és számítógép. A képernyők varázsa. A televízió veszélyei. Tévé figyelés, tévé kritika.....] PONT Kiadó, Budapest, 1999.</p> <p>◆ Both Mária: Igyekezzünk hát jól gondolkodni! In: Szekszárdi Júlia (s.l., 2001.). 2241-2355.</p> <p>◆ Csokay András: Alagút az agyban. Gondolatok, cselekedetek, csodák. Masszi Kiadó, (s.l.), 2009.</p> <p>◆ Csokay András: Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? Kairosz K., (s.l.), 2007.</p> <p>◆ Freund Tamás: Agy és kreativitás c. film: http://www.youtube.com/watch?v=6ugZOIEr1l8</p> <p>◆ Freund Tamás: Az agy a Teremtő műve. Kairosz, (s.l.), Budapest, 2005.</p>
<p>29. Magány és közösség. A csend jelentősége az ember regenerálódásában, és annak eszközei. A természet, a zene, a művészetek jelentősége önmagunk és közösségeink építésében.</p>	<p>Irányított beszélgetés a csend jelentőségéről „csend-képek” alapján, képzőművészeti könyvek és e-galéria segítségével. Egyéni mélyreflexiók. Csoportbeszélgetés. Szemléletes képek inspirálásával a belső világ gazdagítása.</p>	<p>Ne féljenek a csendről. Ismerjük a csend szépségét, legyenek képesek csendben lenni. A zene, a természet és a képzőművészet nyelvéen érkező nem-verbális információkra legyenek nyitottak, tüzenetüket igyekezzenek dekódolni.</p>	<p>◆ Cousteau, Jacques: A csend világa. Gondolat, Budapest, 1963.</p> <p>◆ Leeuw, G. van der: A vallás fenomenológiája. Osiris, Budapest, 2001. 63.§</p> <p>◆ Lissa, Zsófia: Zene és csend. Gondolat, Budapest, 1973.</p> <p>◆ Rácsok Gabriella: „Isten csendje Ingmar Bergman Űrvacsora című filmjében”, Sárospataki Füzetek, 2008. 2.sz. 20-46.</p> <p>◆ Seidel, Hans: Das Erlebnis der Ensamkeit im Alten Testament. Evangelische Verl., Berlin, 1969.</p>
<p>30. Az ember társas lény”. Az ember „homo politicus”. Politika és erkölcs. A hatalomgyakorlás. Vezetés és szolgálat. Civil szervezetek jelentősége a társadalomban.</p>	<p>Projekt módszer. Ripotort készítenek településk egy meghatározó személyiségével pl. politikai vezető, civil közösség képviselője, egyházi képviselő. Értékelik azon társadalmi formáció jelentőségét, amelynek képviselőjével a riport készült.</p>	<p>Ismerjük meg településk egy közszereplő személyiségét és munkáját. Készítsenek vele riportot feladatáról és az általa képviselt intézmény jelentőségéről. Tudjanak megfogalmazni</p>	<p>◆ Hársing László: Az emberség útján. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2003. 139-151.</p> <p>◆ Hársing László: Filozófiai antropológia. Áron Kiadó, Budapest, 2009. 48-58.</p> <p>◆ Howard Clark Kee: Making Ethical Decisions. The Westminster Press, Philadelphia, (s.a.). 65-76.</p> <p>◆ Mikics Lajos: Politika, uriság és bűncselekmény Horthy tisztkarában Művelődési Minisztérium, Budapest, 1981.</p> <p>◆ Szabó Ilidiko: Allampolgári nevelés: lehetőségek és módszerek. In: Szekszárdi Júlia (i.m., 2001.). 281-304.</p>

	<p>III. Módszertani szempontok az etika tanításához</p>		
<p>31. Az etika tanításának kritikus pontja: a pedagógus mint mintaadó etikus személy.</p>	<p>Előadás. A pedagógus intézményi és mikrotársadalmi szerepének bemutatása, jelentőségének elemzése, példákkal történő szemléltetése. Felidéztek egy hatékony tanár alakját, akitől szívesen tanulnak, megkeresik a siker okát. A jó tanár és a rossz tanár ismérveinek összegyűjtése és megbeszélése, kiragasztása táblóra. Párban elmondják egymásnak egy nehéz pedagógiai esetüket, azt megvitatják és tanácsot adnak egymásnak.</p>	<p>Ismerjük fel erősségeiket és gyengeségeiket. Tudják megosztani kudarcélményüket, arra tudjanak tanácsot kérni, a tanácsot mérlegelni és elfogadni.</p>	<p>♦ Bagdy Emőke: A pedagógus hivatásszemélyisége. KLTE Pszichológiai Intézet, Debrecen, 1997. ♦ Hajdu Péter: A pedagógiai etika alapkérdései. Etika – pedagógusoknak. Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. ♦ Hoffmann Rózsa (szerk.): Szakmai etikai kódex pedagógusoknak. Tanulmányok, normák, esettanulmányok. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. ♦ Horváth Ágnes: A pedagóguspálya etikai dilemmái. In: OTE Tükörkép. Válogatás az óvó- és tanítóképző főiskolák, karok oktatóinak tanulmányaiából. Óvó- és Tanítóképzők Egyesülete kiad., Baja, 2006. 111–122. ♦ Szabó Éva: Szeretettel és szigorral. Az iskolai nevelés problémái a szülők és a tanárok szemszögéből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006.</p>
<p>elvárásokat és elismeréseket a vizsgált személlyel és hivatalával szemben.</p>			<p>♦ Bábosik István: Az erkölcsi tudatosság hatása a magatartásra a serdülős időszakában. Tankönyvkiadó, Budapest, 1969. ♦ Farkas Endre: Erkölcs, érték, nevelés. Tankönyvkiadó, Budapest, 1980. ♦ Gottfried, Adam – Schweitzer, Friedrich: Az etikai nevelés - az iskola feladata és lehetősége. In: Gottfried Adam – Friedrich Schweitzer (szerk.): Etikai nevelés az iskolában. KGRE – HTK, Budapest, 2005. 19–37. ♦ Nipkow, Karl Ernst: Az etikai nevelés célja ma. In: Gottfried, A. – Schweitzer Fr. (i.m., 2005.), 37–61. ♦ Szabó László Tamás: A „rejtett tanterv”. Magvető, Budapest, 1988.</p>
<p>32. Az etika oktatásának „rejtett tanterve” az iskolában.</p>			<p>A „rejtett tanterv” jelentőségének megismerésével javítani tudják saját iskolájuk - vagy egyéb nevelési színterük - oktató-nevelő munkájának hatékonyságát</p>

<p>33. Az etika tanításának társadalmi beágyazottsága. A közösségi memória szerepe az értékek szelekciójában.</p>	<p>Előadás, Elemzés, megbeszélés, Szociográfiai írások.</p>	<p>Tudják társadalmi csoportok, szervezetek viselkedési komplex módon elemezni, a cselekvések mozgatórugóit minél pontosabban azonosítani, hipotéziseiket kontextuális ismeretekkel ellenőrizni.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Illyés Gyula: Ki a magyar? Magvető Kiadó, Budapest, 1982. ◆ Kesselyák Péter: Személyesítés nemzeti hibáinkkal és felelősségünkkel. In: Mester és Tanítvány. Konzervatív pedagógiai folyóirat, 2010. 25.sz. 94-102. ◆ Mátéka Béla: Széchenyi intelmei. Mire tanít minket Széchenyi? (s.n.), Budapest, (s.a.) ◆ Oláh János: Szárműzött történetek. Magyar Napló K. (s.l.), 2011. ◆ Tarczay Erzsébet: Magyar halál, magyar hit. Magyar Jövő ny., Miskolc, 1920.
<p>34. Lehet-e erkölcsöt tanítani? Az etika tantárgypedagógiai alapjai, célja, helye a többi tantárgy között. „Falra hányt borsó” – avagy hogyan tanítsunk, hogy tanuljanak? A morális nevelés tíz „parancsolata.”</p>	<p>Előadás, Forráselemzés és megbeszélés. Összefüggésteremtés különböző tantárgyak és élethelyzetek között etikai szempontból.</p>	<p>Holisztikus látásmód erősödése az etika hozzáadott ismeretével, a tanítás hatásfokának emelése a tanult tíz pont segítségével.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Bolberitz Pál: Az ember cselekedeteinek erkölcsi értéke. In: Kelelemné Farkas Márta (szerk.): Támasz és talpó. Tanulmányok az erkölcsstan tanításához. Kálvin Kiadó, Budapest, 1995. 35-39. ◆ Horánszky Nándor: Erkölcsi nevelés – vallásoktatás – etikaoktatás. In: Kelelemné Farkas Márta (i.m., 1995.). 133-155. ◆ Oser, Fritz: Morálpszichológiai perspektívák. In: Gottfried A. – Schweitzer, Fr. (i.m., 2005.). 85-105. ◆ Szűcs Ferenc: Lehet-e erkölcsöt tanítani? A tárgy megalapozás, célja, helye a többi tantárgy között. In: Kelelemné Farkas Márta (i.m., 1995.). 125-133. ◆ Zsolnai József – Zsolnai László: Mi a baj a pedagógiával? Tankönyvkiadó, Budapest, 1987.
<p>35. Egy téma feldolgozása. Magyarázat, szövegértelmezés, elemzés, kérdés, összehasonlítás</p>	<p>A beszéd strukturálásának tanítása, szövegértelmezés, elemzés, források használata, összefoglalás, összehasonlítás. Téma feldolgozás csoportokban, vázlat készítése.</p>	<p>Világos szerkezetű vázlatot tudnak készíteni, logikus, követhető és érthető kifejtéssel ismertetni tudnak egy esszét.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Atkinson, Cliff: Ne vetts vázlatot! Microsoft. A hatásos prezentáció. SZAK, Bicske, 2008. ◆ Falus Iván: Didaktika. Elméleti alapok a tanítás tanuláshoz. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. ◆ Kerber Zoltán (szerk.): Hidak a tantárgyak között. OKI, Budapest, 2006. ◆ Szabó Ildikó: Állampolgári nevelés: lehetőségek és módszerek. In: Szekszárdi Júlia (i.m., 2001.). 281-304. ◆ Szabó Katalin: Kommunikáció felsőfokon. Kossuth, Budapest, 1997. 121-158.

<p>36. Példáképek segítségével történő tanulás. Jellemrajz.</p>	<p>Példáképek bemutatása: felfoivásás életrajzokból és szemléltetés elektronikus ismerethordozókon. Naplórészletek, epizódok életrajzokból. A 14. leckében megvalósított gyűjtőmunka felhasználása.</p>	<p>Életrajzokból ki tudják emelni és vonzóvá tudják tenni a követendő értékeket. Célt tudnak jelölni, a hozzá vezető utat fel tudják vázolni, rámutatnak az akadályokra és azok legyőzésének lehetséges módjára.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Bottyán János: Hitünk hősei. Ref. Zsinati Iroda Sajtóó., Budapest, 1978. ♦ Hegyajai Kiss Géza: Lorántffy Zsuzsanna I. Rákóczi Györgyné fejedelemasszony. Élet-és jellemrajz. Sylvester Könyvny., Tahitófalu, 1924. ♦ Sáska Géza: A hagyományok, a példák és a minták kiválasztásának módszertanáról. Pedagógusképzés, 2007. 3. sz. 51-62. ♦ Smiles Sárnuel: Köteleesség jellemrajzokban. Hazai viszonyainkhoz alkalmazta Könyves Tóth Kálmán. Légrády Testvérek ny., Budapest, 1882. ♦ Theophraszosz: Jellemrajzok. Európa, Budapest, 1982. ♦ Bogrnár József: A csend. A vita. A beszéd. In: Bogrnár József (i.m., 1999), 167-171. ♦ Gottfried Adam: Az etikai nevelés módszerei. In: Gottfried, A.-Schweitzer, Fr. (i.m., 2005.), 108-120. ♦ Roeders, Paul: A hatékony tanulás titka. Calibra Kiadó, (s.l., s.a.). Eredeti kiadása: Leuven/Apeldorn Garant, 1995. 87-101. ♦ Szabó Katalin (i.m., 1997.), 137-147. ♦ Zsolnai József: Az Értékközvetítő és Képességfejlesztő Pedagógia. Holnap – Tárogató, Budapest, 1995.
<p>37. Az erkölcsi ítéltealkotást fejlesztő módszerek. Kérdéshelyzetek, dilemmák, diskurzusok, viták.</p>	<p>Műfaj-formák szerinti módszerek bemutatása az etika oktatásban. A kérdésés, diskurzus, vita gyakorlása dilemmák megválaszolása közben. Megbeszélés, értékelés.</p>	<p>Fejldjék a hallgatók kérdésszökhürdjia. Tudjanak jó kérdéseket feltenni, amelyek gondolkodatióak és beszégetésre inspirálnak. Ervelés-képességük differenciáltabb és tárgyilagosa legyen. Saját véleményüket tudják érthetően megfogalmazni, mások véleményét türelmesen meghallgatni.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Csoma Gyula: A művelődés pragmatikus útja. Új Pedagógiai Szemle, 1998. január 24-39. ♦ Gottfried Adam: Az etikai nevelés módszerei. In: Gottfried, A.-Schweitzer, Fr. (i.m., 2005.), 120-123. ♦ Lewin, Kurt: Csoportdinamika. Közgazdasági és Jogi K., Budapest, 1975. ♦ Radicsné Szerenossés Terézia: Minőség munka a tanítási órákon. Módszerek a sajátos nevelési igényű gyermekek fejlesztéséhez. APC Stúdió, Gyula, 2008. ♦ Trencsenyi László (szerk.): A gyakorlati pedagógia néhány alapkérdése. Iskolán kívüli nevelés. Bölcsész Konzorcium, Budapest, 2006.
<p>38. A szociális interakcióval kapcsolatos tanulás. Észletés és szembehelyítés. Csoportmunka. Film, színház, kiállítás-látogatás, látottak megbeszélése.</p>	<p>A közvetlen tapasztalatszerzés, élménygyűjtés mint tanulási módszer. Iskolán kívüli tanulás. Műsorjgűzék, programfüzetek jelentősége, jellemzőinek azonosítása. Önálló információszerzés, megbeszélés. Házi feladat: meghívó tervezése iskolai bemutató programra, etikai téma feldolgozása.</p>	<p>Fejldjék a hallgatók kérdésszökhürdjia. Tudjanak jó kérdéseket feltenni, amelyek gondolkodatióak és beszégetésre inspirálnak. Ervelés-képességük differenciáltabb és tárgyilagosa legyen. Saját véleményüket tudják érthetően megfogalmazni, mások véleményét türelmesen meghallgatni.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Csoma Gyula: A művelődés pragmatikus útja. Új Pedagógiai Szemle, 1998. január 24-39. ♦ Gottfried Adam: Az etikai nevelés módszerei. In: Gottfried, A.-Schweitzer, Fr. (i.m., 2005.), 120-123. ♦ Lewin, Kurt: Csoportdinamika. Közgazdasági és Jogi K., Budapest, 1975. ♦ Radicsné Szerenossés Terézia: Minőség munka a tanítási órákon. Módszerek a sajátos nevelési igényű gyermekek fejlesztéséhez. APC Stúdió, Gyula, 2008. ♦ Trencsenyi László (szerk.): A gyakorlati pedagógia néhány alapkérdése. Iskolán kívüli nevelés. Bölcsész Konzorcium, Budapest, 2006.

<p>39. Esettanulmány. Etikai témák feldolgozása esettanulmány módszerével különböző témák bemutatásán keresztül.</p>	<p>Esettanulmánnyal történő tanítás ismertetése. Egy tanári vagy hallgatói gyűjtésből származó, etikai dilemmát tartalmazó helyzet megvitatása.</p>	<p>Tudjanak eseményeket megfelelő összefüggésekbe helyezni, pontosan felidézni, gördülékenyen előadni, főbb motívumait kiemelni és érvelni levont következtetések mellett.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Bertók Rózsa (szerk.): Esettanulmányok. Esetek/tanulmányok a nevelés, orvoslás és a művelődés területéről. Vírágmandula Kiadó, (s.l.), 2011. ♦ Golnhofer Erzsébet: Az esettanulmány. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2001. ♦ Hoffmann Rózsa (szerk.): Szakmai etikai kódex pedagógusoknak. Tanulmányok, normák és esetleírások. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. ♦ Homor Tivadar: A tevékenység-központú etika tanítás pedagógiája. In: Homor Tivadar: Az etikatanítás gyakorlatja. Tanításgyepedagógiai műhelytanulmányok. Krónika Nova, (s.l.), 2003. ♦ Stivers, Robert L. et al.: Christian Ethics. A Case Method Approach. Marrynoll, New York, 1989. 283-293.
<p>40. Önálló munkaformák. Kutatás. Információszerzés tömegkommunikációs csatornákból. Sajátfigyelés, hírértékelés. Könyvtárhasználat, jegyzetelés, beszámoló, bibliográfia készítése. Házi dolgozat. Önmegfigyelés, önelemzés, önbemutató.</p>	<p>A jelzett „Önálló munkaformák” módszertani megbeszélése. Projekt bejelentése: felkészülés kezdete egy erkölcsstan/etika órára, amelyre tanár kolléga is ellátogat, az óra után közös értékelést tartanak. Az értékelés szempontjainak megbeszélése.</p>	<p>Önálló tájékozódás képessége és anyaggyűjtés etika tartalmú forrásokban.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Falus Iván: Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe. Műszaki Kiadó, Budapest, 2000. ♦ http://www.digitalpaper.hu/index.php/-tarsadalomtudományok ♦ Mészöly Magdolna: A könyv és könyvtárhasználati ismeretek helye az osztályfőnöki munkában. In: Bogrnár József szerk.: „Neveljétek őket az Úr tanítása szerint. RPI., Budapest, 1999. 123-126. ♦ Tomcsányi Pál: Általános kutatásmódszertan. Szent István Egyetem, Gödöllő, 2000. ♦ Vörös Klára: Könyvtári kalauz az embertan tanításhoz. In Homor (i.m., 2003.).
<p>IV. Mintafelgalkozások 6-10, 10-14, 14-18 évesek számára. 20-20 téma feldolgozásának tartalmi és módszertani bemutatása</p>			<p>A fenti Irodalomjegyzék is figyelembe vehető az alábbi témák feldolgozásához</p>

<p>IV/1. Mintafigyelmeztetések 6-10 évesek számára</p> <p>Élni jó!</p> <p>Témakörök:</p> <p>I. Ki vagyok én? - Önmaguk, mint viszonyítási pont a külvilághoz. (41)</p> <p>II. Családom, élet a családban (42-48)</p> <p>III. Éjli környezet (49-52)</p> <p>IV. Épített környezet (53-56)</p> <p>V. Hazám: Magyarország, és a nagyvilág (57-60)</p>			
<p>41/a. A gyakorlati órák (41-60 tanegység) előtt tanítási gyakorlat kötelezettségének bejelentése, amelyet a hallgatóknak a tanfolyam lezárása előtt kell teljesíteni.</p> <p>41/b. Én és a testem. Képes vagyok... Nem vagyok képes... Ügyesség. Segítetek?</p>	<p>Demonstráció. Önértékelés, képességek és készségek mint személyes értékek azonosítása, tudatosítása, hasznosításának hangsúlyozása az embertársak érdekében. PC CD interaktív oktatóprogram – „Mianó IQ” megismertetése.</p>	<p>Erdőcsan/etika óra megtartása. Kritériumorientált értékelés, az értékelési szempontokat kézhez kapják. A tanult információk birtokában tudjanak az adott témákról erkölcsstan órák tartani.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Kiss Albert: Emberismeret 4.o. Értékközvetítő és képességfejlesztő program. Calibra Kiadó, Budapest, 1992. 5-32. ◆ Nicholson-Nelson, Kristen: A többszörös intelligencia. Iskolai tanítási stratégiák 1-8.évfolyam. Szabad Iskoláért Alapítvány, (s.l.), 2007. ◆ Vighné Arany Ágnes: Egészségtan. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, (s.a.). 50-64.
<p>42. Én és a családom. Családfilm. Nevem. Szülőök, testvérek, nagyszülőök, tágabb rokonság. Problémák a családban.</p>	<p>Demonstráció. Nevék, fogalmak, relációk azonosítása. Családfa-diagram készítése. Családi problémák felírása és lehetséges kezelése. Megbeszélés. Frontális és csoportmunka.</p>	<p>A hallgatók készítsék el saját családfájukat.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Molnár Miklós: Te taníts engem. Református Zsinati Iroda Sajtóó., Budapest, 1990. 68-76. ◆ Pető Katalin: Család és lakóhely. Calibra Kiadó, Budapest, (s.a.), 12-22. 50-53. ◆ Zsolnai József: Nyelvi irodalmi és kommunikációs nevelés. Tanítási program. 2. o. Tankönyvkiadó, Budapest, harmadik kiadás, 1991. 210-215.

<p>43. Asztal körüli. Étel. Étkezési szokások. A magyar könyvha sajátosságai. Köszönöm. Vendégségben.</p>	<p>Demonstráció. Az asztal körüli téma szemléletes bemutatása, viselkedési szokások megmutatása. A vendégségeléssel kapcsolatos konvenciók alapszintű megbeszélése. Szimulációs játékkal gyakorlás. Frontális és kooperatív.</p>	<p>A hallgatók rendelkeznek alapvető ismeretekkel az étkezési szokásokról és a látogatói etikettől, azokat tudják alkalmazni.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Görög Ipoly: Mindennapi maceráink. Életmód- és viselkedési tanácsok. Athenaeum Kiadó, 2000. ♦ Miklóvics Árpád: Természet- és társadalomismeret. 3.o. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 79. o. ♦ Zsolnai József: Nyelvi irodalmi és kommunikációs nevelés. Tanítási program. 2. o. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987. 157-164.; 129-131.
<p>44. Közlés. Bemutatók. Beszélgetés. Vélemény-nyilvánítás. Nem verbális üzenetek dekódolása.</p>	<p>Demonstráció. Alapvető közlési formák sajátosságainak bemutatása, jelenlőségének elmélyítése. A gondolatok kódolási technikáinak tanítása, dekódolása és gyakorolatlása. „Zaj” a jelölt kommunikációkban. Szimulációs gyakorlatok. Frontális és páros munkaforma.</p>	<p>Tudják gondolataikat tisztán kifejezni, kellően beszélgetőpartnerné egyezkednek válni. Tudják értelmezni a nem-verbális üzeneteket.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Görög Ipoly: Protokoll és illem. Unit Kft., Budapest, 2001. ♦ Zsolnai József: Nyelvi irodalmi és kommunikációs nevelés. Tanítási program. 2. o. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987. 115-134. ♦ Zsolnai József: Nyelvi irodalmi és kommunikációs nevelés. Tanítási program. 3. o. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 196-221.; 230-240.
<p>45. Az akarat. Engedelmisség és önállóság.</p>	<p>Demonstráció: az akarat jótékony és kártékony hatása. Az akarat szerepének bemutatása az egészséges fejlődés kritériumaként. Az önállóságra nevelődés területeinek bemutatása. Engedelmisség és engedetlenség jelentőségének átlátszóval történő illusztrálása.</p>	<p>A hallgatók tudjanak különbséget tenni az akarat és a konokság között. Ismerjék meg azokat a területeket, ahol fejleszthetik a gyermekük egészséges önállóságát.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Dombi Mária Adrienn: „Kard az akarat is, mely beroszdál, ha szegre akasztják.” Geőcze Sarolta a kisgyermekkorú akaratnevelésről. In: OTE Tükörkép. (i.m., 2006.) 201-212. ♦ Fáyné Dr. Dombi Alice: „Kit a nevelés elront, ... örök boldogtalansággal lakol.” Gyermekbarát gondolatok Fáy András pedagógiájában. In: OTE Tükörkép. (i.m., 2006), 213-225. ♦ Diafilm. http://picsasweb.google.com/diafilmygyujtemeny
<p>46. Egységápolás. Egészség, betegség. Beteg a családban. Betegségmegelőzés. Sebállítás.</p>	<p>Bemutató foglalkozás az egészségápolás, betegség témakörben. Szemléltetés és közben magyarázat filmmel, demonstrációs eszközökkel. DVD oktatófilm: háztartási balesetek, veszélyek, megelőzés.</p>	<p>Hozzászólások szakszerűsége, témához kapcsolódó tartalma. Elsőséggel mentődoboz tartalmának ismerete.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Csuka Tamásné: Mindennapok csodái. Munkálattaló tankönyv 3. o. Dinaszta Kiadó, Budapest, 1996. 36.o. ♦ Levendel László: A humanista orvoslás. Szépirodalmi Kvk., Budapest, 1988. ♦ Miklóvics Árpád: Természet- és társadalomismeret. 3.o. [Beteg a családban.] Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 7. o.

<p>47. Ünnepeink. Személyes ünnepek, közösségi- és nemzeti ünnepek. Jelen napok a naptárban Évfordulók. Az ünnepség „tartozékai.”</p> <p>48. Ajándékozás. Érték és ajándék. Adni-kapni. A köszönvényírási formái. A hála.</p> <p>49. Én és a felnőttek világa. Tanáraink, orvosaink, bennünket segítő felnőttek, idegenek. Mesterségek. Emberek, akik dolgoznak értünk is.</p> <p>50. Könyvezetünk. A természet szépsége és haszna. Föld, tűz, víz, levegő. Kirándulás.</p> <p>51. Kis barátaink: az állatok. Háziállatok. Vadállatok. Az állatok tanítanak.</p>	<p>Demonstráció az ünnepek tartalmáról, szimbólumairól, hagyományairól. Bábozás, animáció. Éneklés, zenélés, ritmus-gyakorlatok.</p> <p>Demonstráció. Életvezetési tanácsadás érték – látszat – valóság. Mit rejt a csomagolópapír? Riport készítése párban: kedves ajándékokon.</p> <p>Demonstráció: hogyan taníthatjuk a gyermekeket a felnőttök világgal való kapcsolatáról. Egy szakma képviselőjének élő beszélgetése. Játék. Amerikából jöttünk...</p> <p>Felkészítő előadás a „Föld napja” programba való bekapcsolódáshoz Környezetvédelmi feladatok meghatározása a 6-10 évesek számára. Szempontok nyújtása egy tanulmányi kirándulás megszervezéséhez, etikai tartalmak közlésére tekintettel. Versélyes hulladékok. Frontális.</p> <p>Demonstráció az állatvilágról. Élménybeszámoló. PC CD interaktív oktatóprogram – „Manó Élővilág”</p>	<p>Készség és csoporttépítő szándék megnyilvánulásai.</p> <p>Feladat: „Ajándék, ami nem kerül pénzbe” megvalósítása, kivitelezésének tartalma és formája.</p> <p>A vendég szakembernek feltett kérdések. Szóbeli értékelés.</p> <p>A gyűjtő feladat teljesítése és az ahhoz fűzött magyarázat színvonala.</p> <p>Az állatvilág iránt megnyilvánuló pozitív - de nem túlzó - attitűd megnyilvánulása a hozzászólásokban.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Bencze Loránt: Boldog a nép, amely tud ünnepeit. Corvinus Kiadó, (s.l.), 2004. ♦ Csuka Tamásné: Mindennapok csodái. Munkálattal tankönyv 3. o. Dinasztia Kiadó, Budapest, 1996. ♦ Szénási Sándor: Ünnepeink. Kálvin Kiadó, Budapest, 1997. ♦ http://www.proibokoll-entekett.hu/cikk/49270/ajandekozas?area=622 ♦ Weinrach Katalin: A legszebb ajándék. Versek és mesék. Bába Kiadó, Szeged, 2002. ♦ Zsolnai József: Nyelvi irodalmi és kommunikációs nevelés. Tanítási program. 3. o. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 226-230. ♦ Barrett, Sylvia: The Tinder-box Assembly Book. A and C Black Ltd. London, (s.a.) [a 49. és az 51. leckében is] ♦ Miklóvitz Árpád: Természet- és társadalomismeret. 3.o. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 12. 15. o. ♦ Szerencsésné Kottai Zsuzsanna – Szalma Józsefné (et al.): Művészeti, mesterségek. 3.o. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 38.o. és 112.o. ♦ Csuka Tamásné: Mindennapok csodái. Munkálattal tankönyv 3. o. Dinasztia Kiadó, Budapest, 1996. 19-20.; 41-46. ♦ Horváth Miklós és Szentirmainé Bresek Mária: Természetismeret a 10 éves korosztály számára. Apáczai Kiadó, Celldömölk, 2002. 4-16.; 62-94. ♦ Miklóvitz Árpád: Természet- és társadalomismeret. 3.o. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 36-48.; 74-75. ♦ Barrett, Sylvia: The Tinder-box Assembly Book. A and C Black Ltd. London, 61-65. ♦ Halácsy Éva – Kiss Éva: Természetismeret. Értékközvetítő és képességfejlesztő program. Holnap Kft. – Nodus Kiadó, Veszprém, 1994. 55-90. ♦ Sallai Éva – Szekszárdi Júlia: Ajánlás az osztályfőnöki órák tartalmára. Ember és természet. Kapcsolatunk az állatvilággal. In: Szekszárdi Júlia (i.m., 2001.), 385-391.
--	--	---	--

<p>52. Növényvilág. Táplál a természet: kenyér, gyümölcs, fák, haszonnövények, gyógynövények.</p>	<p>Demonstráció a növényvilágról, ahogyan 6-10 évesek számára az órát meg lehet tartani. Magyarokat illusztrációval, interaktív oktatóprogrammal, érzékszervek bevonásával. Ismeretszerzés: illat, íz, tapintás, látás. PC CD interaktív oktatóprogram – „Mánó Étióvilág” Háromdimenziós természeti tárgyak, növények.</p>	<p>A hozott növényekről tartott egy-két mondatos ismertetés tartalmaz információkat hordozzon. Egymás gyűjtéséhez és az órai foglalkozáshoz hozzájárulnak, egymás munkájában kooperatív szándékkal és lelkülettel részt vesznek.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Harldégné Rieder Évi: Természetismeret. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1998. 7-44. ◆ Horváth Miklós és Szenyirnainé Brezsek Mária: Természetismeret a 10 éves korosztály számára. Apáczai Kiadó, Celldömölk, 2002. 102-103. ◆ Kiss Albert: Emberismeret 4. o. Értékközvetítő és képességfejlesztő program. Calibra Kiadó, Budapest, 1992. 34-44.
<p>53. Az utcán. Viselkedés, Veszélyek az utcán. Tájékozódás.</p>	<p>Demonstráció a közlekedésről és a tájékozódásról. Szimulációs játékkal bemutatás a veszélyekről. Szabályok bevéssé, memorizálás. Vizuális támpontok, észlelés, térítelés gyakorlása. Térkép, képek.</p>	<p>Lakóhely térrépek használata.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ (s.n.): Közlekedés az utcán. Alexandra, Pécs, 2003. ◆ Miklóvics Árpád: Természet- és társadalomismeret. 3. o. [Lakóhelyem közeledése.] Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 10. o. ◆ Zsolnai József: Nyelvi irodalmi és kommunikációs nevelés. Tanítási program. 2. o. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987. 164-167.
<p>54. A kultúra intézményei. Iskola, középiskola, egyetem, könyvtár, színház, mozi, múzeum, kiállítóterem, emlékhelyek, emlékhelyek, templomok. Lakóörnyezetünk neves szülőit.</p>	<p>Demonstráció a kultúra intézményeiről. Magyarzat illusztrálással. A lakóörnyezet bemutatása táblarajz és képek segítségével. Könyvezetudatos magatartás és kompetenciák erősítése. Útikönyvek, turisztikai szórólapok megtekintése.</p>	<p>A saját lakóörnyezet felvázolásának lényegét közlés. A kifejezőmód érthetősége. Szociális kompetencia növekedése. Enkultúráció iránti nyitottság szintje.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Pető Katalin: Család és lakóhely. Calibra Kiadó, Budapest, (s.a.), 36-39. 65-73. ◆ Zsolnai József: Nyelvi irodalmi és kommunikációs nevelés. Tanítási program. 2. o. Tankönyvkiadó, Budapest, 1987. 172-173. ◆ Zsolnai József: Nyelvi irodalmi és kommunikációs nevelés. Tanítási program. 3. o. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 69-78.
<p>55. Intézmények, ahol emberek élnek. Állami gondozottak intézete, kórház, idősok otthon, börtön.</p>	<p>Demonstráció intézményekről, ahol emberek (életvitelszerien) élnek. Magyarországi. Emberek empátia formálása családon kívüli körökben. Preventív törvényiszéző állampolgárok nevelése. Videofelvétel megtekintése.</p>	<p>Tájékozottság szintje az egyes intézmények céljairól, esetleg belső világról olvasmányok vagy saját tapasztalás révén.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Csépeil György: Magára hagyott generációk. Saxum, Budapest, 2006. ◆ Molnár László Gábor: Ósz, avar, kórház, temető. Szerző kiad., Budapest, 2005. ◆ Hársing László: Az emberség útján. Bihor Kiadó, Miskolc, 2003. 62-68.

<p>56. Középületek és az ott zajló élet. Parlament, templom, vasútállomás, polgármesteri hivatal, bíróság, rendőrség, üzletek, híres épületeink.</p>	<p>Demonstrációs óra a középületekről. Magyarázat azok funkciójáról, az ott zajló életről. Szemléltetés képekkel, drámajátékkal. Útikönyvek, újságok, képek, képeslapok.</p>	<p>A drámajáték kifejezőképessége és tartalmi mondanivalójának színije.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Miklovicz Árpád: Természet- és társadalomismeret. 3.o. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 12. o. 13.o. • Szerencsésné Kottás Zsuzsanna – Szalma Józsefné (et al.): Művészetek, mesterségek. 3.o. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 88.o. • Virtuális utazás az Országházban http://www.parlament.hu/termav/index_ter_n.html
<p>57. Hazánk: Magyarország. Anyanyelv. Tájszólások. Táj-specifikus népviseletek. Óshonos állat- és növényfajták. Hungaricumok.</p>	<p>Demonstráció Magyarországról, amelynek a 6-10 évesek is polgárai. Helyük felismertetése, identitásuk tudatosítása szemléltetőeszközökkel és anyanyelvi utalásokkal. Jövőképük formálása. Magyarázat illusztrációkkal. Népi himnuszokról képek. Védett növényekről és állatokról, természeti adottságokról DVD.</p>	<p>Felülésség-megnyitvámulások hazánk jelene és jövője iránt.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Miklovicz Árpád: Természet- és társadalomismeret. 3.o. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 18-29. • Nagy Géza – Nemes Mihály – Tompos Lilla: A magyar viseletek története. Magyar Mercurius Kiadó, Budapest, 2002. • Pető Katalin: Család és lakóhely. Calibra Kiadó, Budapest, (s.a.), 61-65.
<p>58. Népszokások. Derűs és borús események feldolgozása a közösség hagyományaiiban. Népi bölcsességek, népi naptár.</p>	<p>Demonstráció a népszokásokról. Jeles napok, népszokások, történetek elbeszélése. Illusztráció filmmel. Házi feladat: naptárkészítés népi elnevezésekkel.</p>	<p>A köznap események integrálásának képessége népszokásokba és ünnepekbe. A naptárkészítés a portfólió része lesz.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Druzsán Ferenc: Ünnepek költészete. Ünnepek, népszokások, szépirodalom. Felsőmagyarországi Kiadó, Miskolc, 1999. • Penovin Olga: Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a szegszőlvi magyarországi körében. Fórum Könyvkiadó. (s.l., s.a.). Szerencsésné Kottás Zsuzsanna – Szalma Józsefné (et al.): Művészetek, mesterségek. 4.o. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2001. 28.
<p>59. Közmondások, szólás-mondások, népmesék Jellemformálás a népi bölcsességek által.</p>	<p>Demonstráció nyelvi örökségeinkről, azok jelentőségéről. Magyarázat, mesélés. Atmoszférateremtődés átélése. Jellemformálás. Nyelvtörőjátékok.</p>	<p>Nyelvi örökségünk megbecsülése, fejlesztési képessége, felhasználásának ismerete, nyelvi kontextusok felismerése és kifejtése.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Gondolat, Budapest, 1985. • Példabeszédek könyve. In: Biblia - magyar szójegyzetekkel. Kálvin Kiadó, Budapest, 1996. • Theophraszosz: Jellemrajzok. Európa, Budapest, 1982.
<p>60. Szabadidő. Pihenés, sport, televízió, számítógép. A hallgatók és a közös munka érték elése.</p>	<p>Power point prezentáció. Irányított beszélgetés szimulációval. Helyzet-megleleltetés szerepjátékokkal csoportonként.</p>	<p>Érvényes és alkalmazás-képes tudás megszerzése az etika tanításán.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Csendes Éva: Életvezetési ismeretek és készségek. Calibra Kiadó, Budapest, (s.a.) • Kiss Albert: Emberismeret 4.o. Értékközvetítő és képességfejlesztő program. Calibra Kiadó, Budapest, 1992. 34-44. • Zsolnai József: Nyelvi irodalmi és kommunikációs nevelés.

<p>IV/2. Mintafigyelmeztetések 10-14 évesek számára</p> <p>Helyünk keresése a világban</p> <p>Témakörök:</p> <ol style="list-style-type: none"> I. Ki vagyok én értékeimmel, korlátaimmal? (41-42) II. Onközösségünk: testünkkel, szavakkal, indulatokkal, tudatalattinkkal (43-48) III. Kortárshatások (49-52) IV. Felelős vagyok magamért, másokért (53-57) V. Kapcsolatban egymással és a világgal, amelynek úgy válhatunk integrált részévé, ha értjük és műveljük (58-60) 	<p>azok értékelése közösen. Közösségi játékok megismerése. Labda. Puzzle. PC CD interaktív oktatóprogram – „Manó Régi képeslapok.”</p>	<p>aktív szókincs válasza. Bölcséleti jártasság, gyakorlati kompetenciák, etikus attitűdök szerzése és további önértékelésre való igény az etika tanításához.</p>	<p>Tanítási program. 3. o. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 55-57.</p>
<p>41/a. A gyakorlati órák (41-60 tanegység) előtt tanítási gyakorlat kötelezettségének bejelentése, amelyet a hallgatóknak a tanfolyam lezárása előtt kell teljesíteni.</p>		<p>Erkölcstan/etika óra megtartása. Kritériumorientált értékelés, az értékelési szempontokat kézhez kapják. A tanult információk birtokában tudjanak az adott témákról erkölcsian órárt tartani.</p>	<p>♦ Kapócs Imre – Mnaár Márton – Szabadka Péter (szerk.): Ifjú-kör. Tanulmányok az ifjúságról, pedagógiai módszerekről, az ifjúságot fenyegető veszélyekről... OKKER, Budapest, 2003. ♦ Mészáros András: Gondolkodás és viselkedés. Etika 13-14 éveseknek. Flaccus Kiadó, (s.l.), 2000. 5-20. ♦ Quien-Schütz, Frederike: Játékos önmegismerés. Szukits Kvk., Szeged, 1997.</p>
<p>41/b. Ki vagyok én változásaim tükrében? Iskolában és otthon. Önismeret: értékeim és korlátaim.</p>	<p>Önismereti teszt - egyénileg. Életút-diagram készítése és megbeszélése, különböző</p>	<p>Csoportkohézió erősítése szóval és nem verbálisan</p>	

	<p>tekintettel a közben történt változásokra – párbán. Random választott társról pozitív tartalmú jellemzés írása és felolvasása, a többiek kitalálják, kiről van szó. Tanári összegzés a változások jelentőségéről és nehézségeiről.</p>	<p>jelzésekkel.</p>
<p>42. Önbecslés – önmegvalósítás. Siker-kudarccal, pszichoszociális determináltság. Pályaválasztás. Megküzdés kudarcaikkal.</p>	<p>Demonstrációs óra. Életpályorientáció. A céltudatos és célvezérelt életvitel jellemzőinek felvázolása. Élet-szimbólum-választás és annak megbeszélése csoportban. Álláskereső hirdetések.</p>	<p>Megfigyelik diákjaik kritikus/váratlan sikertényezőit, elemzik, feljegyzést készítenek</p>
<p>43. Testünk. Felelősségünk testünkért. Dohányzás, alkohol, kábítószer, játékgépezés. Disco. Piercing, tetoválás. Anorexia és bulimia. Kalokagathia.</p>	<p>Előadás, magyarázat. Oktatófilm. Pozitív életcél felmutatása a kalokagathia-val. DVD – Tini Akták: „Mi az igazság a dohányzásról, kábítószerrel, ivásról?” Teszték. Tudományos cikk megbeszélése.</p>	<p>Aktív részvétel.</p>
<p>44. Szavamk. Beszélgetés. Tanujjunk beszélgetni, ráfigyelés, megértés, visszakerézés, viatkozás, véleménycsere Társalgási etikett. Köszönet. Beszéd.</p>	<p>Téma felvezetése, frontális munkában. Kommunikáció-gyakorlatok. Információ-közlés- és fogadás algoritmizálása. Önelemzés AV felvétele háromfős csoportokban.</p>	<p>Kommunikációs készségük fejlődjék.</p>
<p>45. Lázadás. Véleménynyilvánítás. Mások véleményének meghallgatása. Öntudatos integráció vagy elvtelen beolvasás. Saját hangunk megtalálása. Kritikai gondolkodás:</p>	<p>Csoportnyomásmásk való ellenállás konkrét módjainak gyarapítása szerepjátékkal. Egyéni munkalap kitöltése. DVD – oktatófilm:</p>	<p>A visszautasítás gyakorlása, értékelése, rutinszerzés. Elfogadás gyakorlása, értékelése, rutinszerzés.</p>
		<p>• Budai Mariann: Örías leszel. A tehetséges gyerek. Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest, 2004. • Kós Nóra: Az énkép vizsgálata serdülőkorbán. In: OTE (i.m., 2006.), 255-264. • Szarka Miklós: Az élet krízishelyzetei és a velük kapcsolatos karitatív intézkedések. In: Kelemenné Farkas Márta (szerk.): Tánász és talpkó. Tanulmányok az erkölcsotan tanításához. Kálvin Kiadó, Budapest, 1995. 47-55. • Süle Sándor (összeáll.): Rágyújtsak – ne gyújtsak? Tények és gondolatok a dohányzás körül. Egészségügyi Tájékoztatói Központ, Budapest, 1971. • Szabó Péter: Mit lehet tenni? Útmutató pedagógusoknak a káros szenvedélyek megelőzéséhez. Magyar Vöröskereszt, Budapest, 1984. • Turi Ferenc: Anorexia és bulimia: az evés zavarái a mindennapos gyakorlati szempontokból. SOTE, Magartartástudományi Intézet. http://www.medilist.com/HIPPOCRATES/IV/2/110.htm. • Deme László – Grétsy László – Wacha Imre: Nyelvi illerian. Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1987. • Görög Ibolya: Protokoll az életben. Athenaeum Kiadó, 2000. • Zsolnai József: Nyelvi irodalmi és kommunikációs nevelés. Tanítási program. 5. o. Tankönyvkiadó, Budapest, 168-212. • Bácskai Júlia: Magánélettan [idézetek, riportok]. PannomKlett Kiadó, Budapest, 1997. • Mohás Ljvia: Önismereti napló lányoknak. Tankönyvkiadó, Budapest, 1990. • Vekerty Tamás: Kamaszkor körül. Holnap Kiadó,</p>

<p>hogyan tudok visszautasítani?</p>	<p>Csak mondi nemet!</p>	<p>A megbocsátás fázisainak elvi megismerése, alkalmazására való képesség.</p>	<p>Budapest, 2000.</p>
<p>46. Bosszú és megbocsátás. Szituációk megoldása öt lépésben. Konfliktuskezelés.</p>	<p>Megbeszélés. Elbeszélés. Sérelmes élmények kimondása, kortárs-tanácsadás segítése felhott vezetésével. Konfliktusmegoldási technikák. Kooperatív munka.</p>	<p>Megbeszélés, sérelmes élmények kimondása, kortárs-tanácsadás segítése felhott vezetésével. Konfliktusmegoldási technikák. Kooperatív munka.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Kósáné Ormai Vera – Völgyi Péterné: Az erkölcsi gondolkodás fejlesztése konfliktushelyzetek alkalmazásával. In: Szekszárdi Júlia (szerk.): Nevelési kézikönyv nem csak osztályfőnököknek. OKI Kiadó. Dinasztia Tankönyvkiadó, (s.l.) 2001. 215-241. ♦ Sawyer, Frank: Kihívások. Konfliktushelyzetek. Sárospataki Református Kollégium Theológiai Akadémiája, Sárospatak, 1997. II/1-42. ♦ Szekszárdi Júlia: A konfliktuskezelés gyakorlata. In: Szekszárdi Júlia (szerk.): Nevelési kézikönyv nem csak osztályfőnököknek. OKI Kiadó. Dinasztia Tankönyvkiadó, (s.l.) 2001. 104-123. ♦ Bódisz Róbert: Álmod és egészségesejelyek: az álmodás egészségpszichológiai vonatkozásai. In: Kopp Mária: Magyar lelkiállapot 2008. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2008. 80-88. ♦ Dunai Andrea (et al.): Alvászavarok és egészségi állapot. Kopp Mária: Magyar lelkiállapot 2008. Semmelweis Kiadó, Budapest, 2008. 606-615. ♦ Jung, Carl Gustav: Álom és lelkiismeret. Európa, Budapest, 1996.
<p>47. Álom. Álom és valóság. Célok, vágyak, fiktívia. Rejtett indulatok.</p>	<p>Önmegfigyelés, személyes reflexiók és klasszikus idézetek megbeszélése az álomról. Vitaindítás. Személyes élmények önkéntes hozzászólások. Következtetések, tanári összefoglaló.</p>	<p>Házi feladat: idézetek gyűjtése az álomról népmesékben, népi bölcsességekben. archaikus forrásokban, szépirodalomban. Nem forrás: az álmoskönyvek!</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Csikszentmihályi Mihály: Tehetséges gyerekek. Flow az iskolában. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010. ♦ Janurikné Lestyán Erzsébet – Szabóné Balogh Ágota: Differenciált fejlesztés lehetőségei az általános iskola felső tagozatában, különös tekintettel a tanulási stratégiákra és a számítógépes lehetőségekre. In: OTE Tükörkép. (i.m., 2006.), 239-254. ♦ Roeders, Paul: A hatékony tanulás titka. Calibra Kiadó, (s.l., s.a.). Eredeti kiadása: Leuven/Apeldoorn Garant, 1995. 13-50. ♦ Grész Gábor – David M. Robinson – Mergl Éva: Fialatok az élet küszöbén. I. kötet. Timóteus Társaság, Budapest, 6. kiadás 2006. 117-187. ♦ Howard Clark Kee: Making Ethical Decisions. The Westminster Press. Philadelphia, (s.a.) 77-96.
<p>48. Tanulás, tudás, művelődés. Hogyan tanuljunk? Felelés, vizsga. A számadás etikája. Mnemotechnikai eljárások.</p>	<p>Ismeretterjesztő elbádos módszertani tanácsadás. Olvasás. Önrányító tanulás. Társas interakciók: tandem, diákcsoportok, viták. Mnemotechnikai eljárások gyűjtése, azok kritikai jellemzése. Vázlatolás, jegyzéclés.</p>	<p>Egy esszé vázlatának elkészítése, struktúrájának azonosítása és bemutatása.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Csikszentmihályi Mihály: Tehetséges gyerekek. Flow az iskolában. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010. ♦ Janurikné Lestyán Erzsébet – Szabóné Balogh Ágota: Differenciált fejlesztés lehetőségei az általános iskola felső tagozatában, különös tekintettel a tanulási stratégiákra és a számítógépes lehetőségekre. In: OTE Tükörkép. (i.m., 2006.), 239-254. ♦ Roeders, Paul: A hatékony tanulás titka. Calibra Kiadó, (s.l., s.a.). Eredeti kiadása: Leuven/Apeldoorn Garant, 1995. 13-50.
<p>49. Barátok. Ismerkedés, barátkozás. Kortárhátások.</p>	<p>Elbádos. Klasszikus irodalmi példák megárgyálása a barátságrol.</p>	<p>Ismerkedési etikett alapszabályainak ismerete.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Grész Gábor – David M. Robinson – Mergl Éva: Fialatok az élet küszöbén. I. kötet. Timóteus Társaság, Budapest, 6. kiadás 2006. 117-187. ♦ Howard Clark Kee: Making Ethical Decisions. The Westminster Press. Philadelphia, (s.a.) 77-96.

<p>♦ Karácsony Sándor: Barátság és szerelem. Exodus kiadó, Budapest, 1938.</p>		<p>♦ Bölcsőföldi András: Ifjúsági 6x6 - 36 ifjóraváziat. Parakletos Könyvesház, Kiskunfélegyháza, 2007. 10-11.</p> <p>♦ Jacqueline Morley: Ruhák. Az öltözködés története. Passage Kiadó, (s.l.), 1994..</p> <p>♦ Orsolics Zoltán Zénó: Divatirányzatok, kihívások és veszélyek a mai fiatalok közösségeiben. In: Magyar Református Nevelés, 2010. XI. évf. 1.sz. 104-110.</p> <p>♦ Mészáros András: Gondolkodás és viselkedés. Etika 13-14 éveseknek. Flaccus Kiadó (s.l.), 2000. 27-41.</p> <p>♦ Nanszákné Cserfalvi Ilona: Mindenmapok pedagógiája. Szerző kiadó, Debrecen, 1999.</p> <p>♦ Szávai Ilona (szerk.): Fordulópont. PONT Kiadó, Budapest, 2003.</p>
<p>♦ Lennox, John: Informetika. Harmat Kiadó, Budapest, 2001.</p> <p>♦ Szávai Ilona (szerk.): Fordulópont. [Agresszivitás a képernyőn. Agresszió és számítógép. A képernyők varázsa. A televízió veszélyei. Tévé figyelés, tévé kritika...] PONT Kiadó, Budapest, 1999.</p> <p>♦ Velkey László – Dobszay János: Csúnya minik. Az Erőszak tanulása. HVG, 1998. 26. sz. (július) 52kk.</p>	<p>Tudják az öltözködési etikett főbb szabályait.</p> <p>Egyéni életutak megbecsülése, sajátjuk elfogadása és lehetőségeinek kiaknázása.</p>	<p>Ismeretterjesztő bevezetés, feldolgozás az adott korcsoport számára. Történelmi stílusirányzatok szemléltetése képekkel. Divat-könyvek, térkép, színek.</p> <p>Elbeszélés történeti és kortárs példaképek életéről és – ahol lehet – életének végéről. Életrajz-részletek bemutatása nehézségek legyőzéséről. Egyéni és közösségi érdekek harmonizálása. A 14. foglalkozáson elkészített példakép-tabló felhasználása, bemutatása.</p> <p>AV bejátszással szemléltetés reklámokról. Történetek elbeszélése. Hallgatói hozzászólások, tapasztalatok megosztása. Szerrejáték csoportonként a virtuális kapcsolatok kockázatairól. Figyelemfelhívás az adatokkal való visszaélés veszélyeire.</p>
<p>♦ Bábel Balázs: Erkölcis, erkölcstelenség és erkölcis nélküliség a munkában, a szabadidő eltöltésében és a szórakozásban. In: Kelemené Farkas Márta (i.m., 1995.), 39-47.</p> <p>♦ Hársing László: Az emberség útján. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2003. 96-103.</p> <p>♦ LeBoeuf, Michael: Az önszervezés iskolája. Hogyan teljesítsünk többet fele annyi idő alatt? Bagolyvár, Budapest, 1999.</p>	<p>„Olvasás-tanulás” a sorok között. Kritikai értékelés képessége a média által kínált információkkal szemben.</p>	<p>Előadás.</p> <p>Az életciklusok sajátos feladatainak és lehetőségeinek megbeszélése.</p> <p>Felelősség ébresztése saját lehetőségeikkel való jó gazdálkodásra. Koncentrációs játékok. Drámapedagógiai</p>
<p>50. Divat. Divatirányzatok. Öltözködés. Öltözködési etikett.</p>	<p>51. Példakép. Tekintély, celeb, társfüggőség.</p>	<p>52. Média. Reklámok. Internet-használat. A virtuális kapcsolat-építés lehetőségei és kockázatai. Csetelés, Facebook. Telefontalálás.</p>
<p>53. Idő. Időbeosztás, „mindennek rendelt ideje van.” Hogyan teljesítsünk többet fele annyi idő alatt? Munka és szórakozás.</p>		

	elemek alkalmazása: játék.			
54. Fogyasztás. PéNZ. Zsebpénz. A pénz jelentőségéről és buktatóiról. Takarékoság. Ökológiai gazdálkodás.	Előadás. Egyházak Világtanácsa nyilatkozatai (lásd irodalomjegyzék).	A vásárlásban és fogyasztásban önkortóozást segítő tanácsok megfogalmazása.	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Hoffmann Istvánné: Rend a lelke mindemnek. Gazdálkodás a családban. Perfekt Kiadó, Budapest, 1997. ♦ Radics László (szerk.): Ökológiai gazdálkodás. Dinasztia Kiadó, Budapest, 2001. ♦ http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/assembly/hara-assembly/together-on-the-way-52-the-debt-issue-a-jubilee-call-to-end-the-stranglehold-of-debt-on-impooverished-peoples.html 	
55. Az élet sötét oldala. Áldozattá válás, áldozattá tevés. Iskolai és otthoni erőszak.	Riportok felolvasása, meghallgatása. Lehetőség teremtése saját negatív tapasztalatok megbeszélésére. Veszélyekre való felhívás, és azok kezelésének lehetőségei. A segítség-kérés nyelvi formáinak gyakorlása. DVD – Zaklatás. Veszélyes idegenek. Segélyszervezetek hívószáma.	Anonim levél írása saját rossz tapasztalatról.	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Buda Mariann: Tehetünk ellene? A gyermeki agresszió. Dinasztia Tankönyvkiadó, Budapest, 2009. ♦ Csillag Ferenc – Takács István: Utak – tévutak. Példák az iskolai konfliktusok kialakulására és kezelésére. Fiacuccs Kiadó, Győr, 2010. ♦ Nanszákné Cserfalvi Ilona: Mindennapok pedagógiája. 2. kiad. Szerző kiad., Debrecen, 1999. 	
56. Bajhajtott emberek. Katasztrófák áldozatai, betegség, betegpótlás, fogyatékoság, hajléktalanok.	Egyéni és közösségi katasztrófákról ismeretgyűjtés. Segítő személyek és szervezetek azonosítása. Kommunikációs gyakorlatok szerepjátékkal.	Szociális empátia tanulása, a segítés módzatainak megbeszélése. Tolerancia növelése, érzelmi stabilizálás. Saját sorsuk pozitívumainak tudatosítása, ezáltal vidámabb létre való felszabadítás.	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Balogh Magdolna: Kiüttalan utakon. Balassi Kiadó, Budapest, 1993. ♦ Hárdi István: Pszichológia a betegágynál. Medicina, Budapest, 1980. ♦ Milliken, Mary Elizabeth: Mindenmapos betegpótlás. Országos Orvostudományi Információs Intézet és Könyvtár kiad., Budapest, 1998. 	

<p>57. Mindennapi viselkedési szabályok, szokások. A társadalmi konvenciók haszná. Egy kis etikett.</p>	<p>Játékos szerepvakorlatok. Beteiktintés illetéktanönyvekbe.</p>	<p>Ugyanazon téma közlése /leírása különböző közegekben: hivatali, barát, „kedves”, szülő.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Görög Iolya: Protokoll és illem. Unit Kft., Budapest, 2001. ♦ Köves Julianna: Illik tudni. A kulturált viselkedés alapszabályai. Minerva, Budapest, 1985. ♦ Montagh Imre: Mondjam vagy mutassam?! Móra Kiadó, Budapest, 1985.
<p>58. Hivatali ügyintézés, érdekképviselet. Újlapok kitöltése. Írásbeli kommunikáció. Érdekvérvényesítés.</p>	<p>Magyarázat, elbeszélés, hivatali ügyintézéshez szükséges gyakorlati viselkedésminták leírása. Szerepjáték: kifejezési és érdekvérvényesítési gyakorlatok csoportokban és öszevont csoport előtt.</p>	<p>Formanyomtatvány kitöltése. Érvelési képesség szintje.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Honffy Pál: Levelezési tanácsadó. Műszaki K., Budapest, 2000. 2. kiad. ♦ Kara Pál: Hogyan intézzük hivatalos ügyeinket? Kossuth Kiadó, Budapest, 1989. ♦ Zsolnai József: Nyelvi irodalmi és kommunikációs nevelés. Tanítási program. 6. o. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. 56-66.
<p>59. Élet-közösségben. Otthon. Iskolában. Lakótér. Lakókörnyezet. Nép, nemzetiség. Kisebbségben. Diaszpórában.</p>	<p>Előadás és-kapcsolataink és közösségeink léteigantató jelentőségéről. Fogalmi tisztázás, értelmezés. Tájé és ember egymásra hatásának bemutatása. Saját értékek megbeszélése, mások értékeinek elfogadása. DVD – Tini akták anya-lánya, apa-fia, tanár-diák kapcsolatról.</p>	<p>Felolosság növelése a másik emborról és a környezetéről. Elfogadó attitűdök ismertetése, a különbségekben való gyönyörködés, előítélet-mentes viszonyulás gyakorlása.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Hunyadi Györgyné (szerk.): Közösségi nevelés az általános iskolában. Tankönyvkiadó, Budapest, 1970. 281-338. ♦ Mészáros András: Gondolkodás és viselkedés. Etika 13-14 éveseknek. Flaccus Kiadó, (s.l.), 2000. 41-60. ♦ Szabó Dorottya: Otthon. Sanoma Kiadó Rt., Budapest, 2003.
<p>60. Jelképek, szimbólumok. Szimbólumképzés, formanyelv. „Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz.”</p>	<p>A magyarság-szimbólumok és az egyetemes kultúra közhasználatú szimbólumainak jelentésértelmezése - előadás. Kiemelkedő képzőművészeti iparművészeti, építőművészeti alkotások bemutatása. Alapvető címentani információk.</p>	<p>A jelrendszerek deklarációs képességének fejlesztése. Érvényes és alkalmazás-képes tudás megszerzése az etika tanítására. A szak-terminológia aktív szókincsé válása. Bölcséleti jártasság, gyakorlati</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Bölcsföldi András: Ifjúsági óx6 hatszorhat. 36 ifjóravárlat. Parakletos Könyvesház, Kiskunfélegyháza, 2007. 46-48. ♦ Lechner Ödön: Magyar formanyelv nem volt, hanem lesz. Singer és Wolfner B., Budapest, 1906. Művészet. Lyka Károly szerk. 1906. 1-18.o. ♦ Takács Béla: Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben Kiadja: a Magyarországi Református Egyház Sajtóosztálya, Budapest, 1986.

<p>Mintafigyelőzések</p> <p>IV/3. 14-18 évesek számára</p> <p>Aki ember, annak döntenie kell</p> <p>Témakörök:</p> <p>I. Ki vagyok én? (41)</p> <p>II. Az élet értelme (42-48)</p> <p>III. Döntéshozatal, döntésre segítés (49-50)</p> <p>IV. Korunk erkölcsi kihívásai (51-54)</p> <p>V. Amitől szebb lehet az élet (55-60)</p>		<p>kompetenciák, etikus attitűdök szerzése és további öntfejlesztésre való igény az etika tanításához.</p>	
<p>41/a. A gyakorlati órablokk (41-60 tanegység) előtt tanítási gyakorlat kötelezettségének bejelentése, amelyet a hallgatóknak a tanfolyam lezárása előtt kell teljesíteni.</p> <p>41/b. Ki vagyok én? Önismeret, önmegvalósítás, önkontroll. Mit kezdek az élethelyzetemmel? Életút-építés.</p>	<p>Erkölcstan/etika óra megtartása.</p> <p>Kritériumorientált értékelés, az értékelési szempontokat kézzhez kapják. A tanult információk birtokában tudjanak az adott témákról erkölcsstan órát tartani.</p> <p>Önreflexióra való képesség, véleményformálás a megbeszélte példák alapján.</p> <p>Elemzés: írók-költők, gondolkodók önjellemzése, megbeszélés csoportokban.</p> <p>Önnyomozás: Jákóbból hogyan lett Izrael - egy életút elemzése.</p> <p>Reflexiók: „Elvarázsolt kastély tükörterme” (L. Kohlberg) - szindróma. Az önmegvalósítás</p>	<p>Erkölcstan/etika óra megtartása.</p> <p>Kritériumorientált értékelés, az értékelési szempontokat kézzhez kapják. A tanult információk birtokában tudjanak az adott témákról erkölcsstan órát tartani.</p> <p>Önreflexióra való képesség, véleményformálás a megbeszélte példák alapján.</p>	<p>♦ Grész – Robinson – Mergl (i.m., 2006.), I. 61-109.</p> <p>♦ Korzenszky Richárd: Ki vagy te? Kicsoda az ember? Kik a többiek? In: Kelemenné Farkas Mária (szerk.): Támasz és talpkő. Tanulmányok az erkölces tanításához. Kálvin Kiadó, Budapest, 1995. 11-23.</p> <p>♦ Versek: Karinthy Frigyes: Én és énke; D. Bonhoeffer: Ki vagyok én?; Kosztolányi Dezső: Halotti beszéd; Stefan Geroge: Ki vagyok én? (Szabó Lőrinc ford.)</p>

	feltételei. DVD – Légy önmagad! Önismerteti játék.	„Értelemtalálás a szenvedésben”.	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Alexander Oakwood (vál.): A boldogság ösvényei. Bagolyvár Könyvkiadó, Budapest, 2000. ◆ Dalai Láma: A boldogság művészete. Kézikönyv az élethez. Trivium Kiadó, Budapest, 2000. ◆ Yancey, Philip: Kerülő utak a boldogsághoz. Harmat Kiadó, Budapest, 2010.
42. Kik a boldogok? Sírás, szenvedés – öröm.	Életképek, életpályák bemutatásán keresztül a boldogság értelmenek elmélyítése, „boldogság-kompetencia” szerzése. Félelem oldása a szenvedés különböző formáitól, kreatív viszonyulás tanulása a veszteségre utaló helyzetekhez.	Bölcs mondások felidézése és memorizálása a témával kapcsolatban.	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Bölcseföldi András: Ifjúsági 6x6. - 36 ifjóravázlát. Parakletos Könyvesház, Kiskunfélegyháza, 2007. 22-24. ◆ Nagy Géza (összeáll.): A boldogság könyve. 12000 idézet a boldogságról. Alkotás 2000 Könyvek és Mérnöki Szolgáltató Bt., Debrecen, 2002. ◆ Müller Péter: Boldogság. Édesvíz K., Budapest, 2002.
43. Kik a boldogok? Szegénység – gazdagság.	Előadás: a boldogság abszolút feltételének tekintett anyagi javak értékének relativizálása. A belső értékek megbecsülése mai történetek és szépirodalmi alkotások tükrében. Népi bölcsességek életfilozófiájának értékelése, viszonyítása mai korunkhoz. Megbeszélés és vita.	Krizishelyzetek feldolgozását segítő tanácsok megismerése.	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Bakó Tihamér: Verem mélyén. Könyv a krízisről. Psycho Art, Budapest, 2004. ◆ Erdélyi András: Krízis és katarzis. Harmat, Budapest, 2009. ◆ Viorst, Judith: Szükséges veszteségeink. Háttér Kiadó, Budapest, 2002.
44. Krízis és katarzis.	Krizis és katarzis összetartozásának bemutatása ókori drámák és mai történetek alapján. Szembesítés kritikusan nehéz helyzetekkel, azok megoldódásába vetett bizalom és reményesség táplálása. Katartikus élményhez juttatás a beszélgetés és a példák révén.	A tudati megteremtődés tegye összeszedettebbé a résztvevőket mindennapi feladataik végzésében.	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Buda Béla: A lélek közegészségiana. Animula K., Budapest, 2001. ◆ Buda Béla: Iskolai nevelés a lélek védelmében. Nemzeti Tankönyvki., Budapest, 2003. ◆ Erdet Katalin: Személynevek a pszichológia témaköréből. Egészségfejlesztés, mentálhigiéné. JGYF., Szeged, 1999.
45. Testi-lelki egészség. A mozgás és a mentális állapot összefüggése. Testápolás és énkép.	Power point-prezentáció. Érvelés, vita, meggyőzés az egészségre nevelés érdekében.		

<p>46. Az élet értelme. Értelmes élet. Emberi értékek.</p>	<p>Előadás, az értelmes élet jelentése, feltételeinek számbavétele. Negatív életérzések felszínre hozása, azok gyógyító-segítő kezelése. Páros megbeszélés.</p>	<p>Három dolog megnevezése, ami miatt mosolygathat.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Csikszentmihályi Mihály: Az élet értelméről. You tube, http://www.ted.com/talks/lang/hu/mihaly_csikszentmihaly_on_flow.html ◆ Frankl, V.E.: Az ember az érteleme irányuló kérdéssel szemben. (Ford.: Molnár Mária – Schaffhauser Ferenc), Kötet Kiadó, Budapest, 1996. ◆ Frankl, V.E.: Értelme és egzisztencia. Jel Kiadó, Budapest, 2006. ◆ Erdős Márta, B.: A nyelvben élő kapcsolat [Öngyilkosság-megelőző ...] Gyopotek, Budapest, 2006. ◆ Fekete Sándor: Deviancia és társadalom. Comenius Bt., Pécs, 2001. ◆ Frankl, Viktor E.: ... mégis monddj igent az életre. Jel Kiadó, Budapest, 2007.
<p>47. Miért látja valaki értelmetlennek az életet? Öngyilkosság, szenvedélybetegségek, izoláció.</p>	<p>Bevezető előadás. Beszélgetés-índító filmrészlet. A negatív környezeti tényezőkkel szembeni ellenállásra segítés.</p>	<p>Kövekerkeztés megoldási alternatívákra.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Benedek István: Pedagógiai vezetés, a vezetés pedagógiája. Okker K., Budapest, 1995. ◆ Péteri Pál: Korunk problémái. CS.V.M.Tanítóképző Főisk., Kaposvár, 1998. ◆ Vetrő Agnes: Gyermek- és ifjúságszociológia, mentálhigiéné. Juhász Gy.T.F. Kiadó, Szeged, 2003.
<p>48. Tanuld meg kezelni a konfliktusokat! Az ifjúkor speciális nehézségei. Etikai részletekérdések – „az ördög a részletekben”.</p>	<p>A problémakezelés érzelmi és értelmi megközelítése, felkészítés tipikus ifjúkori konfliktusok kezelésére, rutinszerzés.</p>	<p>Konfliktus-megoldási tanácsadásra való képesség.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Breznyánszki László: Közösség, személyiség, alternatívítás, döntés az iskolai nevelésben. Tankönyvk., Budapest, 1987. ◆ Grész – Robinson – Mergl (i.m., 2006.), II. kötet: 159-174. ◆ Köpecsei Béla: Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszméi útja. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
<p>49. Dönteni nehéz. Válaszásaink. Mintakövetés. Szándék és tett. Lelkiismeret és tömeghatások.</p>	<p>Erkölcsei dilemmák bemutatása, döntés gyakorlása. Érvelés a döntés mellett. Vita. Bírósági játékok: osztályfelvezetéssel majd harmadollással csoportmunka.</p>	<p>A döntéshozatal tudatosodása, mérlegelési képesség fejlődése.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Arató Mihály: Mindennapi szorongásaink. Grafit K., Budapest, 1999. ◆ Kamarás István: Erkölctan. Krónika Nova, Budapest, 2. kiadás 2003. 48-67. ◆ Thury Zsuzsa: Rossz emberek, jó emberek. Szépirod. K., Budapest, 1987.
<p>50. A „rossz”. Személyes és strukturális bűn. „Látom és helyeslem a jobbat, de a rosszabbat követem”. Az „ártás” hagyományos és technikai civilizációval összefüggő formái: pl. gúny, hűnévrontás, adatokkal való visszaélés. Hogyan választhatom a jót?</p>	<p>A „rossz” mint morális princípium bemutatása, saját korunkra vetített változatainak értékelése és kezelése. Gúnyiratok irodalmi forrásokból, azok megbeszélése. Ütköztetés mai jelenségekkel. A technizált világban megjelenő rossz. Élménybeszámoló, személyes tapasztalatok megosztása. Tudatos választásra nevelés jó és rossz között.</p>	<p>Rossznak nevezni azt, ami rossz. A korunkra jellemző „rossz” megnyilvánulásai ellen való fellépés lehetőségeinek megvitatása.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ Arató Mihály: Mindennapi szorongásaink. Grafit K., Budapest, 1999. ◆ Kamarás István: Erkölctan. Krónika Nova, Budapest, 2. kiadás 2003. 48-67. ◆ Thury Zsuzsa: Rossz emberek, jó emberek. Szépirod. K., Budapest, 1987.

<p>51. Korunk erkölcsi kihívásai. A tudományos-technológiai fejlődés dilemmái. Bioteika, orvosi etika. Ökológiai etika.</p>	<p>Tájékoztatás a jelent és a jövőt fenyegető veszélyekről, azokkal szemben erkölcsi állásfoglalásra való készítetés.</p>	<p>Felelősség növelése közös jövőnkért. Házi feladat: egy „ökológiai jótett”.</p>	<p>♦ (s.n.): Standards for Life – Bioetikai állásfoglalások. Harmat Kiadó, Budapest, 2002. ♦ Ferenczi Andrea: Genetika – génetika. Harmat Kiadó, Budapest, 2001. ♦ Widdowson, John: Egyetlen földünk van. Környezeti nevelési oktatócsomag. Feladatlapok és tanári útmutató. Független Ökológiai Központ, Budapest, 1992. ♦ Illyés Gyula: Egy mondat a zsmokszágról - vers ♦ Mikszáth Kálmán: Országgyűlési karcolatok. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1976. ♦ Russel, Bertrand: A hatalom és az egyén. (Ford.: Rakovszky Zsuzsa). Kossuth Kiadó, Budapest, 1997.</p>
<p>52. Hatalom és szolgálat. A hatalom forrása, veszélyei és lehetőségei. Korrupció. Kompromittálhatóság. Ki a jó vezető?</p>	<p>Vezetésre való felkészítés kisebb-nagyobb közösségekben. Elvárások rangsorolása egy vezetővel szemben, tudatos, demokratikus társadalomépítés. Politikai írások, riportok, karcolatok megbeszélése.</p>	<p>Példakép-azonosítás: aki a saját hatalmával jól báncik.</p>	<p>♦ Bellinger, Gerhard J.: Nagy valláskalauz. 670 vallás, egyház és kultusz, világnézeti-vallási mozgalom. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. ♦ Byl, John. „Világnézeti háborúja: a kereszténység és kihívói”, ford. Rácosok Gabriella. Sárospataki Füzetek 2010, 1. sz. 11-26. ♦ Leeuw, van der G.: A vallás fenomenológiája. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.</p>
<p>53. Vallás, de melyik? Újabbkori vallásos csoportok és vallásos jelenségek. Vallási antropológiák.</p>	<p>A nagyobb vallások összehasonlító elemzése. A vallás veszélyei. Állítások megvitatása. Törvényi szabályozások.</p>	<p>Előzetes egyéni kutatás egyes vallásokról. Legyen alapvető ismeretük a nagyobb vallásokról.</p>	<p>♦ Kodály Zoltán: Media vita in morte sumus. Editio Musica, Budapest, 2006. ♦ Polcz Alaine: A halál iskolája. Magyaró Kiadó, Budapest, 1989. ♦ Tribe, Laurence H.: Abortion. The clash of absolutes. W.W. Norton and Comp, New York, 1990.</p>
<p>54. Az élet tisztelése – tisztességes halál Gyász. Abortusz. Euthánázia.</p>	<p>Magyarizant, elbeszélés. Gyászolási szokások megbeszélése. Fájdalom és veszteség feldolgozása, érzelmi támogatás, vigasztalás. Felelősség ébresztése az életért, döntési helyzetekhez preventív segítségnyújtás.</p>	<p>Gyászolási szokások jelentőségének felismerése.</p>	<p>♦ Borbély Sándor (szerk.): Szívem. Szerelmes versek minden égtájról. Móra Ferenc ifjúsági Könyvek. 1989. ♦ Burns, Jim: Sex, Drugs, Rock 'N' Roll. The National Institute of Youth Ministry. Gospel Light, (s.n.) USA. 1994. ♦ Hársing László: Az emberség útján. Bibo Kiadó, Miskolc, 2003. 50-58.</p>
<p>55. Szerelem – amitől szebb lehet az élet.</p>	<p>Elbőadás; és film megbeszélése. Pozitív, életpartí érteinek táplálása. DVD – Tini akták: Mi az igazság a fiú-lány kapcsolatról.</p>	<p>Fogalmi megkülönböztetés a szex, szerelmem és szeretet között.</p>	<p>♦ Borbély Sándor (szerk.): Szívem. Szerelmes versek minden égtájról. Móra Ferenc ifjúsági Könyvek. 1989. ♦ Burns, Jim: Sex, Drugs, Rock 'N' Roll. The National Institute of Youth Ministry. Gospel Light, (s.n.) USA. 1994. ♦ Hársing László: Az emberség útján. Bibo Kiadó, Miskolc, 2003. 50-58.</p>

<p>56. Igazságosság – amitől szebb lehet az élet.</p>	<p>Előadás. Jogszolgáltatás vagy igazságszolgáltatás? Az igazságosság kritériumának erkölcsi megközelítése. Magyararazit: az élet jogi vertületinek kifejtése. Igazságosság köznap helyzetekben. Objektivitás. Szubjektív érdekek és az objektív igazság mértegelése.</p>	<p>Az igazságosság gyakorlása.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Martina Blasberg-Kuhnke: A szociális igazságosság. In: G. Adam – F. Schweitzer szerk.: Élitikai nevelés az iskolában. KGRE – HTK, Budapest, 2005. 195-201. ♦ Sós Vilmos: Vita a jog és igazságosság kapcsolatáról. Sajó András: Miért lehet közömbös a modern jog az igazságosság iránt? Akadémia K., Budapest, 1985. ♦ Takács Péter: Igazságosság-elméletek történeti nézőpontból. Paradigmák és teóriák. ELTE, Budapest, 1991.
<p>57. Békesség – béke – amitől szebb lehet az élet</p>	<p>Leírás, jellemzés. A mentális hadiállapot és a belső békesség jellemzése. A béke akarása, feltételeinek megteremtése a személyes szférákban. A béke-igény kiterjesztése tágabb közösségekre és globálisan. Zenehallgatás.</p>	<p>A békesség akarása.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Kodály Zoltán: Vegyeskarok. Békesség-óhajítás 1801. esztendő Editio Musica, Budapest, 1979. ♦ Pákozdy László: Der Begriff „Frieden“ im Alten Testament und sein Verhaeltnis zum Kampf. (s.n.), Praga, 1971. ♦ Páriz Ferenc, Pápai: Békességet magamnak, másoknak. Kritérium, Bukarest, 1977.
<p>58. Szabadság – amitől szebb lehet az élet. Függetlenség. Szabadság. Konstruktív életvezetés.</p>	<p>Előadás. Megbeszélés: egyéni szabadság és közösségi felelősség összefüggéseinek felírása. A függetlenség és a szabadság értelmezése.</p>	<p>A szabadság kritériumainak megnevezése, helyes értelmezése.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Fromm, Erich: Menekülés a szabadság elől. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. ♦ Hársing László: Az emberség útján. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2003. 72-77. ♦ Kozéki Béla: Önállóság, önfejedelm, autonómia. Tankönyvk., Budapest, 1986.
<p>59. Munka és hivatás – amitől szebb lehet az élet. Fizikai munka, szellemi munka. Kreatív élet. A „flow”. Célkritizéssákn. Kitarítás.</p>	<p>Prezentáció. Készítés és a munka szeretetére. Képességek tisztázása, pályaaorientáció, bátorítás egyedi értékek felismerésére és az azokkal való gazdálkodásra. Kitarításra való nevelés, érvelés példaképekkel és tudományos eredményekkel. Ekvivalencia-értékelési attitűd kialakítása a szellemi és fizikai munka között.</p>	<p>Néhány jeles gondolkodó neve és alkotásának ismerete.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ♦ Csikszentmihályi Mihály: Kreativitás – a Flow és a felfedezés avagy a találtkönység pszichológiája. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2009. ♦ Hiteker Mária – Szilágyi Zsuzsa: Mindentudás egyeteme. Kossuth Kiadó, Budapest, 2003. ♦ Illyés Gyula: Illyés Gyula: Előszóval. 2. A hivatás ars poetikája. Szerk.: Domokos Máttyás. [A hivatás ars poetikája.] Hungaroton, Budapest, 2000.

<p>60. Üzenet – zenében</p> <p>A kortárszene üzenete és annak kritikai értékelése. Elettűzenetek a zenében. A népzene és a klasszikus zene értékűzenete.</p>	<p>A kortárszene vizsgálata gondolkodásunkra és érzelmeinkre. Megbeszélés. A zeneszeretet erősítése, minőségi zene iránti igény támasztása, kritikai értékítélet alkotása. AV anyagok: koriárs és klasszikus zene.</p>	<p>Érvényes és alkalmazás-képes tudás megszerzése az etika tanítására.</p> <p>A szak-terminológia aktív szókincsé válása. Bölcséleti jártasság, gyakorlati kompetenciák, etikus attitűdök szerzése és további önfeljesztésre való igény az etika tanításához.</p>	<ul style="list-style-type: none"> ◆ A Csik Zenekar, a Kormorán és a Kárpátia együttesek értékűzenete. ◆ „Odett és a Go Girls!”, „Nem vagyok több, mint anyag: bomlok...” és más megaszírdalok üzenete. ◆ Nagy klasszikusok zenéje és értékűzenete: Bach, Mozart, Liszt, Kodály
--	--	---	--

A SÁROSPATAKI FÜZETEKET
ALAPÍTOTTA: ERDÉLYI JÁNOS 1857-BEN
ÚJRAINDÍTOTTA: HORVÁTH CYRILL 1904-BEN
ISMÉT ÚTJÁRA BOCSÁTOTTA: A SÁROSPATAKI REFORMÁTUS
TEOLÓGIAI AKADÉMIA 1997-BEN

